

ХЕМУС

1996/1

Списание за обществен живот и култура

СВЕТЛА КЪОСЕВА

На кръста на историята

„... турците се пръснаха и полетяха по цялата земя, подобно на птици по въздуха. Едни от християните бяха изклани, други отвлечени в плен, а онези, които останаха, и тях смърт не срещна ги покоси, защото погинаха от глад. Такъв глад настана тогава, какъвто никога от създаването на света не е бивал и какъвто, Христе милостиви, да не настъпва никога вече. Които пък се спасиха от тази напасть, те по божие допущение биваха изпояждани от вълци. Дене и нощ те нападаха и разкъсваха хората. Уви! Какво прискръбно зрелище бе настанало! Опустя земята, лиши се от всичките си блага, погинаха люде, изчезна добитък и плодове. Не остана княз или вожд, или наставник някой между люде, нямаше кой да ги избави и спаси: всички бяха обзети от турския страх и юначните някога сърца на доблестните мъже сега се бяха превърнали на слаби женски сърца...“

Приписка на монах Исаия от XIV век

Векове наред ятаганът надвисвал над всяка непокорна глава, векове наред кръстът извисявал и спасявал българския дух, давал упование. Ала що за избор е това: живот под страха от ятагана или спасение и безсмъртие на кръста?

Кръст и ятаган. Под техния знак се ражда онази жизнена среда, в която е впил корени българският род, за да изстъпи жилавия си ствол с шумнати, извисени върхари.

Ятаган не може да погуби ствола с раните, които му нанася. Дървото е стаило мъката и стона на десетки поколения. И днес дърветата-столетници помнят: когато Европа гради катедрали и създава университети, монах Исаия пише своята приписка по полето на стара църковна книга, когато зазорява Гутенберговата ера, над Балканския полуостров се спуска полумесеца на дългата османска нощ. Посечени от ятагана, клоните стават на кръстове. Безименни майстори вземат в ръце тази жива материя и в българските къщи грейват дървени слънца, изпълват се с жизнеността на чудновати птици и растения, с библейската осанка на легендата. Дървото, осветено от смъртта на Спасителя, се освещава и от нови български светци, изгорели на жертвенатаклада.

Векове наред, лишен от публична изява, българинът пресътворява жаждата си по красивото в шевици, тъкани, керамични форми, дърворезба, миниатюрна и църковна живопис; изплаква я в песни и предания; натрупва опита си в притчи и пословици, за да порази всеки, докоснал се до душата му с богатството и чистотата си.

Така майстор Рафаил населва своя дървен кръст с библейската дълбочина на началото. Върху малките клетки на творбата е заключен духовният свят на творец и е неисторично да разсъждаваме какво би създал, ако му бяха предложили да изрисува Парижката Света Богородица или да съгради катедралата в Бове.

През петстотинте трагични за България години в земите ни не се издигат внушителни храмове, няма колосални, покоряващи въображението, паметници, няма поле за изява на ярки индивидуални творци – това е време на продължително отсяване на народната свая и мъдрост, на прекипяване на народния дух, бликнал през деветнайсетия век с опиянението на един възроден народ, над който не тегне вече ни ятаган, ни кръст.

Разпнат на кръста на историята, българският дух прие онова спасително безсмъртие, пред чието величие скланяме гордо глава.

Съдържание

Мала мома и горска дива	3
Боян Пенев: Българският национален характер през робството и условия за неговото запазване	4
Петко Р. Славейков: Изворът на Белоногата	8
Адриана Петкова: Легендите и преданията в живота на възрожденския българин	14
Росица Пенкова: „С необикновена хубавина и изразителност...”	17
Народни песни:	
Ситен дъжд вали като маргарит	18
Що ми е мило и драго	18
Хайдушка смърт	19
Цар Иван Шишман	19
Вера Мутафчиева: Фолклорното мислене като основа за изграждане на образа на другия	21
Крали Марко не може да живее без борби	24
Росица Пенкова: От езика на дамаскините до езика на Ботев	27
Софроний Врачански: Житие и страдание на грешния Софроний	30
Лили Пенева-Винце: Българите през погледа на чужди пътешественици	34
Джеймс Бейкър: На път	38
Феликс Каниц: По течението на Янтра	41
Петър Петров: Дърворезбеният кръст на Рафаил	46

Снимките на рафаиловия кръст са от Страхил Добрев

Издание на Дружеството на българите в Унгария

Отговорен издател: Георги Иринков

Списанието се издава с материалната подкрепа на Фондация „За националните и етнически малцинства в Унгария”

Председател на редакционната колегия: Тошо Дончев

Редакционна колегия:

Светла Кьосева: отговорен редактор

Адриана Петкова, Доърд Сонди, Петър Петров, Райна Симеонова, Росица Пенкова

Оформление: Юдит Калои

Корица: Росен Русев

Адрес на редакцията: 1097 Будапеща, ул. „Вагохид” № 62. Тел.: 216 1621

Цена на броя: 120 форинта. Годишен абонамент: 400 форинта

ISSN 1216–2590

Мала мома и горска дива

Мала мома цвете брала,
цвете брала, венец плела,
венец плела, песен пяла,
песен пяла, наричала:
- Мило любе, на ти китка,
на ти китка от иглика,
от иглика, пероника,
пероника еднолика!
Да я носиш по седянки,
по седянки, по белянки,
да я носиш в твоя пазва,
сяка мома да ти казва:
"Този момък любе има,
любe има, та са любе!"
Де я зачу горска дива,
горска дива, самодива,
отговори горска дива:
- Ой те тебе, малка дево,
стой, не бери пероника,
пероника и иглика!
То е цвете, скоро вехне,
скоро вехне, скоро съхне.
Най набери зелен здравец,
зелен здравец в хладна сянка,
той не вехне, нито съхне,
здраве дава кой го дъхне...

Българският национален характер през робството и условия за неговото запазване

Робството е прокудило една голяма част от нашия народ в недрата на Балкана, гдето той е могъл да диша по-свободно, рядко засяган от турския и гръцкия гнет. Там той заживява в тесния кръг на своето семейно огнище, затваря се в себе си, приучва се да се самонаблюдава, а заедно с това да наблюдава и онова историческо движение, което е засягало неговата съдба. При тия условия именно се извършва концентрацията на националните нравствени сили, които по-късно преминават в обществена активност. Както отделната личност стига до себе-познание и съсредоточаване в себе си, след като е преживяла известни крушения, които обаче не са пресушили извора на нейната душевна мощ, тъй и народът след една трагическа съдба постепенно се съвзема и домогва до самоопределение и осмисляне на своите духовни сили. Той се вглъбява в интимния си, вътрешен живот, дирейки сам отговор на онези въпроси, които са неразлъчно свързани с неговата минала и сегашна съдба. Разбира се, той не е могъл да ги разреши ясно и напълно, но все пак при едно подобно самовглъбяване обогатявал е съдържанието на своята душа.

При условията на тоя живот, незасягани значително от външните влияния, постепенно се е създала една здрава традиция, очертавала се е все по-ясно културната индивидуалност на селското съсловие, главно на онова, което е живеело в прибалканските села и малки градове. Там простата народна маса е живеела един живот, който коренно се е отличавал от живота в градовете не само по своите битови особености, по своите форми на развитие, но и по своята определеност и типичност. В средата на прибалканското население българският елемент се е запазил най-чист; плодородните равнини са били завзети от владетелите и българското население, което е оставало там, силно се е поддавало на турско влияние, напр. в Североизточна България. И какво виждаме?

В затъненото и глухо село се подготвят и

развиват онези нравствени сили, на които се дължи съхранението на българската народност. Там са били запазени най-важните нейни атрибути: езикът, спомените на миналото, народните обичаи; там е бил запазен също свежият, неизчерпаем извор на народното творчество.

В какъв смисъл е обогатявал българинът своя вътрешен живот през робството, най-добре може да се види, от неговите поетически творения. Изобщо в тях са намирали израз не само вътрешните интимни преживявания на народа, не само неговите самонаблюдения, но и наблюденията му над други народи, с които се е срещал. Способността на българина да се самонаблюдава и да наблюдава другите – способност, която се е развивала при особените битови и политически условия през робството – е намерила израз също така в приказките и пословиците; те ни показват, че българинът умее не само да наблюдава, но и да изразява в художествена синтетична форма резултатите на своето наблюдение. Нашите пословици, в които народът е изразил крайните заключения на своята мъдрост при наблюденията на историческия и битов живот, със своята духовност, много-съдържателна краткост и изразителност са най-красноречиво свидетелство за възприемчивостта и наблюдателността у българина. От тези творения – от песните, приказките и пословиците – се вижда как се е отнасял народът към околните чужди народности, от които е зависел, в какъв смисъл е ценял техните дела и ги е характеризирал в нравствено отношение. За българина не са били скрити качествата на гърка и турчина. Той с ирония е наблюдавал гърците, тяхната хитрост и престореност и в своите хумористични творения е характеризирал гърка по такъв начин, че през ироничното изображение ясно проглежда народната неприязън към всичко гръцко. В приказката, гдето се разправя как господ раздава късметите на различни народности, според както заслужават, е възпроизведен и между другото и гъркът, кому-

то господ подарява лукавството и интригата. Че действително нашият народ е схващал твърде ясно гръцката психология, че е имал едно съвсем определено мнение за всичко, което става около му, свидетелствуват и пословиците, които засягат гърците: „Грък гдето спи, трева не никне“; „грък като вълк“; „грък като лъже сам на вяра хваща“; „грък циганина надлъгва“.

Не по-малко характеристични за наблюдателността и възприемчивостта на простия български народ са и пословиците, в които е възпроизведен турчинът и са оценени неговите постъпки. В очите на българина турчинът не е особено умен и хуманен; той се отличава с първични, животински инстинкти, жесток е и обича да се отдава на грабеж: „турците с кола зайци ловят“; „турчин и куче все едно е“; „турчин, като не намера кокошка, и сврака ядва“. Според пословицата турчинът няма особени духовни потребности; той гледа преди всичко на своя кеф: „Турчинът гледа три работи: гърбът си, гърлото си и кефът си“. А според приказката за раздаване на късметите, турчинът е получил агалъка; той отишъл най-напред при бога и бог го дарил най-щедро. След това отишъл българинът да пита каква е тая работа – „Как е станала тази работа, че турчинът е получил агалъка“, – господ, като чул това запитване, дал на българина работата. Едно интересно свидетелство за самонаблюдението на българина. По-нататък в нашите пословици турчинът е характеризиран неспособен за дружба: „Турчин приятел недей има“; „турчину достлука на коляното му“. Турчинът, според както е изобразен в българските пословици, не се отличава с хуманни чувства, не е способен за обществен, задружен живот. Тази характеристика се посреща твърде много с характеристиката, която дава за турците един француски пътешественик от края на XVIII век, Olivier, който нарича турците „une nation anti-sociale“, една народност, на която са чужди обществени чувства; народ, останал още със своите първични, диви инстинкти – некултурен, свиреп.

Българинът, който е добър домакин, с ирония открива, че турчинът не е стопанин и къшовник, не събира имот и не се грижи за челяд: „Турчинът, като забогатее, жена взима, а българинът – къща прави“. За грабителските инстинкти на турчина и гърка се загатва в множество пословици: те ясно ни показват, че българинът си е давал сметка за икономическото робство, което го е гнетяло и което е произлизло не само от своеволията на турците, но и от алчността на гръцкото духовенство: „Турски пясък ден до пладне държи“; „турчин видиш ли, пари иска; други видиш ли – и той пари“; „тур-

чин и калугер са двама върли обирници – един със сила, други с молитва“; „турчин със сила, поп с молитва, за нас нищо не остава“; „турчину се не показвай, гърку се не подмазвай“.

Че българинът се е вглеждал и по-далеч от околната действителност и е наблюдавал и други народности, не само тия, които непосредствено са го засягали, това се вижда много добре в поменатата приказка за късметите. В нея са характеризирани с най-оскъдни средства, но твърде пластично различните народности, и то характеризирани са според неговлияните отгън схващания и наблюдения на простия народ. Според тази приказка, както отбелязахме, турците получили агалъка, българите – работата, евреите – хесапа, понеже питали: „Какъв хесап си направил, господи, та си дал агалъка на други?“; френците попитали бога: „Какоф марифет си направил? Що си дал агалъкот на друзи, господи?“ – и получили като дар „марифетот“; египците са дошли с молба да получат някой бакшиш и се оплакали, че са сиромаси. Господ им дал сиромашията: „Айде сиромаси да бидите и се тугио да питате и да си живеете.“ Ала не сполучили. Сравнително най-подробно са характеризирани в тази приказка гърците: „Дойдоа най-после и гърците при бога. – Дойдофме, господи, да ни дайш нам един дар от сите най-голем – му рекоа гърците. – Що дар сакате да ви дам? – им рече господ. – Агалъкот го сакаме – му рекоа гърците. – Е брс, гърци! Многу доцна дойдофте: сите бакшиши раздадоф; за вас, тукиречи, не ке има що да ви подарам. Агалъка го зедоа турците, работата – бугареге, есапот – еврсите, марифето – френците, сиромашията – египците. Евс, за вас не остана що да ви дам – му рече господ. – Кой беше що го направи той музeverлък, за да не разберем ние, за по-бързо да дойдиме, за да вземиме некой бакшиш? – викаа гърците налутено. – Айде, айде, не лутите се – им рече господ – и вам ке ви даам некой бакшиш; не ви пуцам празни да си ойте. Айде, нека йет музeverлъко ваш – му рече господ.“

Скритият смисъл на тая приказка е, че всъщност всеки е идвал със своите вродени качества пред бога – това се вижда от въпроса, с който всеки пристъпва пред него; и всъщност бог не раздава тия качества, а ги определя, тъй както са изразени във всекиго поотделно.

Отбелязвам тая приказка и народните пословици, за да изтъкна някои основни черти в характера на българина – преди всичко неговата наблюдателност и възприемчивост, и също така неговото обмисляне, определено отношение към околната сурова действителност, към народностите, които пряко или косвено са за-

сягали съдбата му. Своята наблюдателност и възприемчивост той е развивал и изострял при условията на робството, което е оставило в душата му един твърде богат жизнен опит – толкова богат, че в много случаи го ръководи дори и днес.

Въобще робството е създавало в българския характер както положителни, тъй и отрицателни черти, които и до ден днешен продължават да се проявяват във всички области на нашия живот. Постоянните неприятни изненади от страна на турците, постоянните опасения и несигурността на живота – всичко това е развивало у него крайна предпазливост и недоверчивост и е създавало един твърде своеобразен индивидуализъм. Българинът се е приучвал да бъде мълчалив, потаен, затворен в себе си, всеки нов въпрос да разрешава преди всичко сам и всеки нов опит сам да проверява. Той е привикнал да се обляга изключително на себе си, да се отнася с недоверие към другите и да вярва само в себе си. Без съмнение с това той е калил и своята вътрешна мощ и е създал нещо положително в своя характер – положително като не се вземат предвид крайностите, разбира се. Върху тая вътрешна мощ и вяра в себе си се развива един твърд, упорит дух, благодарение на който българинът е можал при най-неблагоприятни външни условия да съхрани своята национална индивидуалност и да създаде по-нататък вътрешни условия за нейното развитие. Робството е развивало у него също така и критически, аналитичен ум; обстоятелствата са го принудили да предвижда събитията, доколкото му е възможно, да ги преценява, след като се извършат, за да може да се ориентира в тях и да запазва в себе си и всичко, което му принадлежи. Обаче този критически, аналитичен ум често го е довеждал до скептицизъм и апатия – до негативни качества. Постоянната мнителност и предпазливост, а също и всекидневните опасения са парализирали в много случаи неговата воля и той трудно се е решавал да вземе участие в обществените борби, за които е бил призован по-късно. Пословицата „От мен да бъде два пръста по-далеч“ изразява най-добре тази отличителна черта на характера в българина – една негативна черта, развита главно под влиянието на робството. А може би до известна степен и под влиянието на турците, които, както споменах вече, винаги са се отличавали с антисоциален дух. Българинът, общо взето, и днес дори не проявява по-развити, по-значителни социални инстинкти – и днес се чувства, понякога дори се изразява в непоносими крайности тая негова затвореност, това странение, това отбягване от задължения, които

носят чисто обществен, социален характер. Тия негови отрицателни качества особено релефно се проявяват в нашите борби за политическо и духовно освобождение – през цялата история на Възраждането, – а също така и в нашите борби след Освобождението. Най-голямото усилие на публицистите от времето на Възраждането е било да изкоренят тази черта в характера на българина – неговата не само скептична, но и в много случаи егоистична апатия, неговата недоверчивост, крайна предпазливост, нежеланието му да рискува с каквото и да е.

Като характеризираме вътрешния живот на българина, тъй както се е оформявал през робството, без друго трябва да отбележим и моралната страна на този живот. Друга една характерна черта у българина и в същото време едно твърде благоприятно условие за развитие е неговата здрава традиционна нравственост – не външна, а непосредствено свързана с дълбоките особености на националния характер. Тази нравственост ние можем да проследим и наблюдаваме не само в българския бит, но и в песните на народа, най-вече в онези, в които напълно се проявява моралната страна в живота на един народ – в любовните песни. Пенчо Славейков, като разглежда нашата любовна песен, опитва се да характеризира нейното съдържание и като основна черта изтъква нейния, както той се изразява, „свенлив реализъм“. Тази песен е реалистична, обаче в този реализъм няма нищо цинично, нищо покварено; през реалистичното изображение проглежда една особена свенливост твърде характерна за моралното чувство на българина.

В нашите народни песни – в народните, разбира се – всичко е идеализирано: и образът на девойката, за която копнее влюбеният, неговите чувства и въобще цялата обстановка, сред която се развива и завършва любовта му. В тия песни няма циничен реализъм, какъвто срещаме често в гръцката и сръбската народна лирика: липсва също така и онази еротика, която е отличителна за турските народни песни. „Идеализацията и чистотата на чувството, – както сполучливо отбелязва Пенчо Славейков, – в голяма степен се обясняват с обстоятелството, че в любимата девойка българинът е виждал своя бъдеща съпруга.“ За него любовта не е цел сама за себе си – винаги е прелюдия на нещо по-съществено за него: задомяването, семейния живот. Неговата традиционна патриархална нравственост, без съмнение, е била една от твърдите опори на нашата народност – върху нея се развива едно по-широко и по-положително в морално отношение национално съзнание.

ПЕТКО РАЧЕВ СЛАВЕЙКОВ

Изворът на Белоногата

*Помежду Ибипча и Харманли на пътя има
една чеима, която се казва „Ак балдър чеимеси“,
за нея живее в народа следуюцето предание:*

Видиш ли долу в полето,
дет се мержеят, чернеят
дестина дървя върбови?
Там било село Бисерча
в стари години, отколе;
там се родила, живяла
мамина мила Гергана.

Гергана, пиле шарено,
Гергана, кротко агънце,
кат бисер между мъниста
тя била между момите.
Първо ѝ либе Никола -
вакло югиче сред стадо
помежду селски ергени!

Гергана още Никола,
двамата lika прилика,
като два стръка иглика,
двамата млади зелени,
един за други родени,
един у други влибени,
влибени верно, примерно.

Либил Никола Гергана,
либил я и я задирял
заран и вечер по извор,
по хора всяка неделя,
по тлъки всяка прилука
и по седенки всяка нощ.

Било то вече посреднощ,
сенките се разиждат,
праща Никола дома ѝ
своята мила Гергана,
китка ѝ цвете поиска.

Гергана тихо говори:
- Късно е, либе, за китка,
месечинка си залезе,
а петли не са попели -
време е сега потайно,
грозна, неверна полунощ;
звезди блещукат над нази,
веди прелитат край нази,
змееве, змейски духове
и самодиви - нощянки,

ще видят, ще ни завидят!
Китка се дава за обич,
кога се зора зазори;
в зори е китка кръвена,
утре ти китка готова.
Дигни се рано да станеш,
утре на нива да идеш,
на изворът ме почакай,
биволи докат напоиш,
аз с бели менци ще дойда
за прясна вода студена,
ще ти дам китка кичена
от мое чело на твоє,
с тебе за мене да бъде...

Черна им честта горките,
черна веда ги подслуша,
подслуша, та им завиде,
на зло ги око мернала,
сторила да ги погуби.

Рано ранила Гергана,
станала, та се умила,
пред икони се прекръсти,
тихо се богу помоли.
Росна е китка набрала
и я на чело забола.
Дига кобилца на рамо,
та си на извор отива,
не сваря тамо Никола,
най-сваря бели чадъри
ноще е везир пристигнал,
с войска си тука застанал.

Гергана вода налива,
бели си крака измива.
Везир пред чадър седеше,
гледал Гергана, чудил се,
чудил се хубост таквази
де се е взела на село.
Гледал я везир, сматрял я
и от сърце я поревнал.
Допраща слуги, вика я.

Везир й дума продума:
- Българко, мила девойко,
що ми си рано ранила
за прясна вода на извор?
- Рано съм, аго, ранила
за прясна вода студена,
по-рано да си ошетам...
Тейко ми, стара стария,
бърза на нива да идем.

- Ходиш ли, млада девойко,
ходиш ли и ти на нива,
да гориш лице снежано,
да косиш ръце нежани?
Ти не си за туй родена
най си родена, дарена
бяла ханъма да бъдеш,
все по чардаци да ходиш.
Я хайде, бяла българко,

хайде на Стамбул да идем
дето ще шетах на други,
други на тебе да шетат.
- Добре съм, аго, аз тука
при старий баща и майка
мен не тежи ми шетнята.
Откакто съм се родила,
все тъй съм расла, порасла
кога по нива, по лозе,
на стар бащица на помощ,
кога пък въщи да шетам
на мила майка отмяна.

- Ще дойдеш, бяла българко,
ще дойдеш с мене на Стамбул,
ще дойдеш, друго не бива.

- Жив да си, аго, недей ме!
Как ще оставя баща си,
майка си как ще замина?

- Туй ли се грижиш и мълвиш.
Не щеш ли и тях да вземем,
да ги заведем с нази си?

- Мили ми, аго, ливади,
свидна ми мала градинка!

- Ливади искай от мене
все по ливади да ходиш,
каквито искаш градини
и цветя вътре всякакви...

Жално въздъхна Гергана
умилно дума продума:

- Няма там, аго, по вази,
няма там стени таквизи,
зиме със здравец обрасли,
лете със сива лиляка;
няма там бяло кокиче,
ни теменужка дъхава
между къдрави шубрачки;
в поля чернока аглика
на всяко рано пладнище -
злат минзухарец в равнище,
ни ален божур в стърнище...
В моята мала градинка
доста е мене що имам:
всякакви ружи шарени,
шарени, жълто-алени,
дребен босилец черночък,
син кремък, жълта латинка,
бял кремък чисто сребърен,
бисерно, росно леденче,
крехка върбица клоната,
стволеста камха рехата,
червен седянка вечерен,
синкави рокли ранници,
карамфил зимен и летен,
шибой ми кичест, ператен
и морав стратул бархатен...
Тез живи цветя няма ги
във ваште, аго, градини!

Там всичко расте насила
и дето расте там вене...
Хубаво всичко на село,
охолно, аго, на воля!

- Хубава, млада българко,
защо си толкоз глупава!
Склони ти само да дойдеш
на Стамбул да те заведе -
да видиш де е хубаво,
да познаш що е охолно!
Аз ще заръчам щом идем,
да ти изградят градини,
каквито искаш, дето щеш.
И ще направя за тебе
в градини нови сараи
със дванадесет капии,
с триста прозорци джамлии,
с миндери ще ги обградя,
с ястъци ще ги обредя,
с дюшеци ще ги постеля,
да седиш на тях да гледаш,
додет ти видят очите...

- Стамбул е, аго, за мене
тука, дето съм родена,
а най-хубави сараи -
там онзи моя бащин дом.
Що ми са много капии,
кога мога от една
да ходя и да дохаждам?
Що ми са триста прозорци,
когато мога всякога
от едно само прозорче
да гледам деня слънцето
и вечер ясен месечка
с милиони звезди около!
Какви по-светли сараи
от тез небесни сводове?
Какви по-добри миндери
от таз зелена морава?

- Младо, безумно момиче,
ти още нищо не знаеш!
Мене повярвай, послушай,
да си намериш късметът -
бяла ханъма да станеш,
злато коприна да носиш,
в светли хареми да седиш,
жълти жълтици да нижеш
размесом с дребен маргарец.

- Хубаво, аго, жив ми бил,
но аз съм проста селянка,
не ми са драги хареми,
нито свилени премени.
Не искам жълти жълтици,
не искам дребен маргарец!
Стига ми това, що имам -
таз огърлица - мъниста
и тоз плетен косичник...
Най-подир, аго, знаеш ли?
Ако не знаеш, да знаеш!
Аз съм се клетва заклела

и клетвата ми вярна е -
първо ми либе Никола,
първо венчило той ще е...

- Колко си проста, безумна!
Та що е твоят любовник
пред мене и пред властта ми?

- Пред тебе, аго, нищо е,
но за мен, знаш ли, всичко е!
Воля аз него, та него...

- Волиш ти него, та него! -
отвърна везир сърдито -
но своя воля ти нямаш,
мойта е воля над тебе.
Господар аз съм над тебе,
аз ще ти бъда стопанин...

Гергана дума продума:
- На живот ми си господар,
но на волята не ми си!
Без воля стопан ставаш ти
на мъртво сърце, студено...

Смая се везир с Гергана,
вярност в любов ѝ почете.
Пусна момата свободна
и надари я богато;
после за помен поръча
изворът чешма да стане.

Дюлгери чешма градили,
в село се дума разчуло,
че са Гергана вградили.
Истина било, тъй стана,
залиня мома Гергана,
като лист рано ознобен,
залоша, още закрепя
кат ран босилек в засуха.
Крея Гергана на крака
нещо ми до три месеца,
легна Гергана на дрехи...
Ходи Никола, дохожда,
води ѝ врачки знахари,
с разни я билки цериха,
от лищо не ѝ преиде...
Година време не сключи,
богу душица предаде...
Сето я село пожали
и всички са се събрали,
всякой свещица запали...
Моми ѝ венци изплели,
момци ѝ гробник сковали...
От къщи кат я дигнали,
ред по редом носили,
до тъмен гроб я занесли,
занесли, там оставили...

Никола верен любовник,
рано ранява у вторник,
та си на гроба отива,
с бял тамян гробът прикадил
с руйно го винце поприлял,

и вошеница запалил...
Върнал се от гроб Никола,
но не се върнал дома си;
и до ден днешен няма го...
Счува се само дълбоко
цафарата му, тъмната,
тъжно да свири и тътне,
кога се вести Гергана
там, на чешмата седнала,
на месечинка да преде.

1873

Легендите и преданията в живота на възрожденския българин

Изключително пъстра и любопитна е картината на традиционния мироглед през миналия и началото на нашия век. Докато сред градското население все по-голям дял заемат реалистичните представи и възгледи за света, хората и нещата, то в селата и особено в Западна България, където промените настъпват по-бавно, съжителстват най-различни, преплетени възгледи от християнски, митологичен и езически произход. Като цяло те се осмислят като християнски. Тук няма да се спираме подробно на всички запазени предания и легенди от традиционната мирогледна система, а ще разгледаме няколко открояващи се по степен на разпространение, които са дали мотив за претворяване и в художественото творчество и поради това са по-популярни и познати на съвременника не по-малко от бурните събития от епохата на Възраждането.

* * *

Едно от най-популярните предания, изпълнено с поетична тъга и трагизъм, е дало мотива за „вградена сянка“, широко разпространен сред балканските народи и особено сред българите. Той се основава на вярването, че при строеж на по-голяма сграда, крепост или мост е нужен дух-покровител, за да бъде постройката трайна. Почти няма селище в България, където възрастните хора да не могат да посочат и до ден днешен поне една по-голяма сграда, за която се разказва, че в основите и е вградена сянка. Най-често обект на тези легенди са сградите на местните църква или училище. Това суеверие с било толкова силно, че дори и в началото на 80-те години на нашия век се срещат села в Западна България, където на младите омъжени жени и девойките е забранено да минават покрай по-голям строеж, за да „не им премерат сенкята“ /Годечко/. Забраната произлиза от вярването, че жертвата трябва да бъде чиста и невинна, а също така и да не бъде предиз-

вестена за това, че става жертва. В най-старинния и покъртителен вид на легендата се вгражда сянката на жената на главния майстор-строител. Вграждането на сянката се извършва, когато са готови основите и започва издигането на стените и жертвата преминава случайно покрай строежа. Тогава с конец или връв „й премеерват сянката“ и в основата на зида се закопава мярката, понякога затворена в специален сандък. Този обичай е описан още от Захари Княжески през 1846 г., а по-късно - и от Любен Каравелов. В Северна България закопаването на сянка било много популярно при строеж и на воденица. Жертвата умирала, но душата ѝ оставала да броди като таласъм нощем из воденицата /или друга постройка, за която се разказвала легендата/. Този таласъм можел да се появи като куче или друго животно и да дави и напада в потайна доба всеки срещнат. Като пропсят първи петли - този дух изчезвал.

В тази старинна легенда е важен не само моментът на жертвоприношението, но и магията, заложена в това действие - осигуряване на трайност и устойчивост на постройката. Този таласъм се явявал един вид стопанин-пазител на сградата. В Южна България като стопанин на къщата са си представяли една голяма безвредна змия /смък/, на която дори оставяли да пие мляко и убиването на която предвещава смърт на някой от семейството и запустяване на дома, поради което това не е позволено. Тази змия е „сайбия“ /стопанин/ на дома.

От друга страна в тази обичайна практика виждаме още една магия – магията, причиняваща смъртта на човека, чиято сянка е вградена в постройката. В Кюстендилския край, например, зазиждането на сянка се нарича „магия за смърт“, защото според преданието до 40 дни след зазиждането човекът /обикновено млада омъжена жена/ умира, като през тези 40 дни линее и никакъв лек не му помага.

Освен зазиждането на човешката сянка в основите на каменната сграда, разпространени

били и практиките да се зазиждат в основите като жертва агне или петел. След това животното се явявало в деня на вграждането на това място всяка година. Това също е един вариант на таласъма, който се явява безвреден пазител на сгради и имоти. На места из България е познат обичая „стопанова гозба“, тоест нахранването на този таласъм, за да почувства той грижата на домакините и да бъде добросъвестен стопанин.

При завършването на нова сграда на майсторите се правят дарове, което пак се явява един вариант на жертвоприношението, осигуряващо устойчивостта на постройката. На места се смятало, че тези подаръци омилостивяват самодивите.

Сред много народи е запазена легенда, че първият, пристъпил прага на нова постройка, трябва да умре, като се превръща в стопанин на постройката. Обичаят да се жертва животно или сянка замества на практика домакина, който пръв трябва да влезе в новата сграда, но по този начин жертвата се превръща в стопанин, сайбия на дома, тоест това е душата на един родоначалник и близък покойник. Славянската древност съдържа тъжната легенда, че в сградата се зазижда сянката на първата невеста, която донася храна на дялгерите. Това е всъщност и първоизточникът на популярния в народното творчество мотив за вградената невеста.

Българските обичаи, свързани с постройката на нова къща и зазиждането на сянка в основите не насочват към остатъци от човешко жертвоприношение, а по-скоро – към магическо създаване на таласъм, на покровител и стопанин на сградата, който е безвреден, позитивен дух.

* * *

Не по-малко популярни митични същества – винаги появяващи се по няколко в група, са самодивите /вили, диви, русалии, юди/. Счита се, че преданието за самодивите е типично само за южнославянските народи, като те проявяват сходство с древногръцките нереиди и поради това се предполага, че легендите за тях са свързани с митологичните представи на късноантичното население на Балканския полуостров. Според народните предания самодивите произлизат от духовете на млади жени-удавници или били считани за женски горски духове. Рядко били свързвани с душата на конкретна покойница. Легендите разказват, че самодивите се появяват на Благовец /25 март/ с началото на пролетта, другаде свързват появата им с Русалската неделя. Самодивите се появяват най-често

в образа на мили чаровни девойки, с дълги, разпуснати руси коси, понякога имали крила на раменете или под мишниците, с които могли и да летят. Одеждата им е почти без промени дълга бяла полупрозрачна риза, в която се крие силата им и тя е опасана с пояс от дъгата, но с преобладание на зеления цвят. Понякога самодивите са и грозни стари жени-магьосници и някои от изследвачите на това предание /Димитър Маринов/ според възрастта им ги разделя на две групи – младите са самовили, а старите – самодиви.

Самодивите живеят в горите, на усойни поляни и усойни места, в близост до планински извори, наричани самодивски кладенци и потоци и също така се появяват на нечисти места, където имало бунище или пепелище. Те имат свои сборища /вирилища/ – местата, на които нощем се събират, за да свирят, пеят и играят. Техни атрибути са лък, стрели, „сур елен“, който яздат, месечината, свраката и билката росен.

Самодивите са опасни за юнаците и овчарите, които пасат лятно време стадата си на „рудина“ /висока планинска поляна/ и ги поят от девствени езера. Самовилите много обичат да се къпят в езерата, при което свалят вълшебните си ризи и венците от главите си и се превръщат в обикновени девойки. Има случаи, според преданията, когато момци са заграбвали самовила в такъв момент, когато тя се къпе. В случаите, когато юнакът взема отвличената самодива за жена, той ѝ скрива дрехата, венеца и крилата и тя се държи като обикновена невеста – шета в къщи, ражда му дете. Един от вариантите на тази легенда разказва, че когато свикали гости, за да кръщават детето, самодивата си поискала дрехата, за да бъде хубава пред гостите. Съпругът ѝ я дава, като смята, че тя не може да изостави детето си, но за негова изненада, тя избягва през комина.

Самодивите са смятани още и за познавачки-причинителки на болести, както и за техни лечителки. Много народни суеверия свързват самодивите и с ветровете и вихрушките. В Западна България съществува предание, че човек, завъртян от вихрушката, е омагьосан от самодивите. Той се разболява, вие му се свят, залинява и може и да умре. Самодивите не обичат общуването с хората и странят от тях. Ако обаче някой човек им стори добрина, те се побратимяват с него и го покровителстват.

Обикновено самодивите са безименни същества, но в българския фолклор се срещат и образите на няколко индивидуализирани самодиви – Гюргя самодива – посестрима на Крали Марко, Дена самодива – кърмачка на Секула детенце, Мита самовила – посестрима на дърва-

рите, Магда самовила – баячка и магьосница. Често срещан е образът на самодивите и в народните приказки и в художественото литературно творчество, например в Ботевата балада „Хаджи Димитър“.

* * *

Друг митичен персонаж, около който са създадени много легенди и предания, е змеят. Считало се, че той има човешко лице, покрито с люспи тяло, ръце, криле и рибя опашка. Живеел в дълбоки пещери или на непристъпни канари в далечни гори /оттук идва и названието му Змей-Горянин/ и обикновено е невидим. Ако обаче пожелае, може да се превърне във видим. Змеят може да лети. Той върши една основна голяма добрина на хората – бие се с халите, които довеждат градоносните облаци, от които пада градушката, унищожаваща реколтата. Така змеят отклонява градушката. Когато лети, змеят пръска искри и пламъци, оттук идва и друг вариант на името му – Змей-Огнянин.

Считало се, че чрез билки и магии човек може да се превърне в змей. Змеят може да се превръща и обратно в човек, обикновено в красив момък и се влюбва в някоя девойка, обикновено родена в същия ден като него. Според народните поверия такава мома залянява или не е на себе си, поведението ѝ е неадекватно, полудява. За такива девойки вярвали, че са залюбени от змей. В друг вариант на легендата змеят отвлича девойката, в която се е влюбил, като довежда много змейове и змеици, които идват на огнени колесници. Когато се ожени, змеят може да има деца.

Змеят може да бъде и прогонен отнякъде, където се е заселил. Легендите твърдят, че ако в околните села вали, а само в едно село не вали

дъжд, то там се е заселил змей, влюбен в някоя девойка и я дебне. В такъв случай, според преданието, се извършвало ритуално изгонване на змея от селото – селският глашатай обикалял и оповестявал ношта, когато ще се гони змея, за да бъдат предупредени всички да си вържат кучетата и да си отворят вратите, за да влизат гонците безпрепятствено, където е нужно. Гонците са ергени или млади женени мъже, физически силни и добре сложени, които при гоненето на змей се събличали голи и боси. В потайната доба те обикалят всяка къща, двор и място и мушкат с криваците си всяко място, където може да се е скрил змеят. Извършват това в пълно мълчание, защото ако някой промълви дори само един звук, вярвало се, че се разболява, понеже змеят го е ударил. По време на тяхната обиколка всички останали трябвало да се скрият в къщи, особено жените, защото гонците мушкайки всичко, могли да ги намушкат и тях или, още по-лошо – подгоненият змей можел да ги отвлече. В края на гонката гонците спирани при реката накрая на селото – змеят вече бил изгонен, окъпвали се в реката, обличали си дрехите и се разотивали по домовете призори. С това всички вече били убедени, че дъжд ще завали на всяка цена.

* * *

Изключително голямо е богатството на легенди и предания в българската народна култура. Тук се спряхме само на някои от тях, заемали централно място в обичайната практика, за които просветеният човек е смятал, че са само приказки и трудно може да си представи как негови съвременници активно са вярвали в тях и са подчинявали житието си на техните повели.

„С необикновена хубавина и изразителност...”

Запленени от българските народни песни в средата на миналото столетие, братя Миладинови ги превръщат в своя жизнена съдба. Проникнали в съкровения поетичен свят на българите, те посвещават живота си на едно велико дело, оставило трайна следа в историята на българската фолклористика и общославянската култура. Народният учител Димитър Миладинов открива ползността да се събират български народни песни, осъзнава, че записването на песни е труд, свързан с оцеляването на народното ни творчество. В събирателската си дейност той увлича и малкия си брат Константин.

Двамата Миладиновци в продължение на много години записват песни от различни краища на родината. През 1861 г. в Загреб се отпечатва подготовеният от тях сборник “Български народни песни”. Морална и материална помощ за издаването братята получават от Йосиф Щросмайер – хърватски културен деец. Сборникът съдържа 665 песни. Стремешът на съставителите е бил да подготвят един том, представителен за цялото българско народно творчество или по техните думи да покажат всичките “драгоценности, под кои бляска нашата народна поезия”.

Най-високото качество на техния труд е, че при подбора на песните критерият е художествен: “от няколко песни сме избрали по-харната” – казват те. И наистина високата художествена култура и вроденият усет на Миладиновци прави от техния сборник и до днес най-поетичният том българско народно творчество. Достатъчно е само да споменем, че от тях за първи път е публикувана песента за цар Иван Шишман: “От кога се й, мила моя майноле...” В предговора към тома братя Миладинови споделят и възгледите си за фолклора, който по техните думи е “показалка” за степента на умственото развитие на народа и огледало на неговия живот.

През епохата на Възраждането се събужда интерес у нашите книжовници /Неофит Рилски, Любен Каравелов, Иван Богоров, Найденов и Никола Герови, Петко Р. Славейков, Стефан Веркович, Братя Миладинови, Кузман Шапкарев и др./, да записват, да събират и да публикуват народните песни. Само за две десетилетия се издават или подготвят за издаване най-богатите и до днес сборници с български народни умотворения, които разкриват в неочакван блясък духовния свят на петвековните роби.

А именно в годините на робството се създават едни от най-хубавите български народни песни. Разцветът на българската народна музика през средновековието се свързва с народните хора и игри - великденски, коледарски, лазарски и др. В съкровищницата на българските народни песни живеят и до днес, без да са особено променени, текстове и мелодии, звучали преди повече от няколко века.

Народни песни

СИТЕН ДЪЖД ВАЛИ КАТО МАРГАРИТ

Ситен дъжд вали като маргарит,
моето либе коня седлае
на кяр да иде на Каравлашко.
Азе му думам и му се моля:
“Поседи, либе, тая година,
тая година и тая зима:
пари се, либе, севга печелят,
младост е, либе, веднаж на света,
младост минува като росица:
заран я има, дене я няма!”

ЩО МИ Е МИЛО И ДРАГО

Що ми е мило и драго,
че се е пролет пукнала!
Се е излезло на трева,
и стока, море, и мака,
сиви говеда в гората,
врапе конъеве в полето,
на хилядници овчици
и на стотини козици;
сичка е стока весела,
сичко е живо станало,
сичко на паша тръгнало.
Орач ми оре в полето
полските равни рудини,
полските цели-целини,
два му волове ангели,
стратурково му ралото,
босилкови му жеглите -
босилек много мерише,
та сичко живо събуди.
Сичките живи животни,
сите по него пойдеха,
сите се богу молеха:
- Я дай ни, боже, я дай ни
тая година най-добра,
на сички здраве и живот,
орачу добър берекет.

ХАЙДУШКА СМЪРТ

Прочу се Стоян хайдутин
по тая Стара планина,
не може пиле да хвъркне,
нежели турчин да мине,
та си потеря пратили
Стояна да си уловят.
Сиромас Стоян, сиромас!
На два го пътя вардиха,
на третия го хванаха,
черни му върви развиха,
мъжки му ръце вързаха,
па Стояна заведоха
на Ерин попа в дворове.
Попа имаше две моми
и трета Ружа снахица.
Ружа си мляко биеше
на мала врата градинска,
а моми двори метяха,
па си Стояну думаша:
- Байчо ле, байчо Стояне,
зарана ще те обесят
на царювите дворове,
царица сеир да гледа
и царювите дечица.
Стоян си Ружи говори:
- Ружо ле, снахо попова,
не ми е жално за живот,
не ми е мило за бял свят,
юнак не жали, не плаче!
Ами те моля, Ружке ле,
ризата ми да операт,
косата да ми разрешат,
че ми е драго, Ружке ле,
кога юнака обесят,
да му се белей ризата,
перчемът да се развява.

ЦАР ИВАН ШИШМАН

Откак се е, мила моя майно льо, зора зазорила,
оттогаз е, мила моя майно льо, войска завървяла,
кон до коня, мила моя майно льо, юнак до юнака;
калпаци им, мила моя майно льо, като тъмен облак,
маждраци им, мила моя майно льо, като гъста гора,
сабите им, мила моя майно льо, като ясно слънце;
дето стъпят, мила моя майно льо, кладенчета правят,
като вървят, мила моя майно льо, буен вятър духа.
Войвода им, мила моя майно льо, сам цар Иван Шишман.
Отишли са, мила моя майно льо, на Софийско поле,
да се бият, мила моя майно льо, за Христова вяра,
Христова вяра, мила моя майно льо, за българско име.

Фолклорното мислене като основа за изграждане на образа на другия

Едва ли проблемът за образа на „другия“ е бил някога по-актуален от днес. Предпоставките за това са очебийни. Преди всичко съвременните средства за придвижване способстват за интензивно разместване на висок брой население, било задълго, дори за постоянно, било за краткия срок на една ваканция. Рядкост са днес хора, които да не са напускали страната си през цял живот. Каквито с малки изключения е представлявало поколението на нашите дядовци. Прочее днес малцина нямат пряка, сетивно изведена представа за чертите на „другия“, които се съчетават в цялостен образ.

Също често, почти по правило, този образ е повърхностен. Днешният човек не само наблюдава, анализира и заключава в движение, но и – поради скоростта, с която напредва познанието – изпитва велика самоувереност в собствените си изводи, в своята правота изобщо, а тя се характеризира с небивала дотук категоричност. Преди време – дължни сме да признаем – хората са били по-скромни в съжденията си, по-търпими спрямо мнението на опонента, съзнавайки ограничеността, несъвършенството на своите знания. Типичната за съвременността ни, нетърпяща възражение оценка за „другия“ е илюстрирана бляскаво от Пиер Данинос в знаменитата му книга „Дърдоренето“, където са включени френските стереотипи за образите на всички нефранцузи, обобщени по националности. Ефектът от такова четиво е висок смях; размива ни комичното, неоправдано, та чак тъпо самочувствие, с което, меко казано, простакът съди чужденците. Но щом смехът секне, даващ си сметка, че – мълком или гласно – един от простаките си и ти, нали твоето мнение или поне подходът ти към „другите“ не се отличава с особена нюансираност, с необходимите отсенки.

И така, първата причина за актуализиране на проблема за „другия“ е необичайното до наши дни разместване и смесване на групи от различна националност, раса, вероизповедание.

Към казаното се добавя обстоятелството, че доскоро са пътували предимно хора богати, образовани и възпитани, докато сега в това движение се включиха широки слоеве. А колкото по-ниска е културата на дадена човешка група, толкоз по-опростени, но заредени с нетолерантност са нейните представи.

Съвсем естествено поведението на такива групи също е поне неделикатно, чрез което провокират противодействие у макроетническата среда, където са попаднали. Това изостря допълнително и двустранно отношението към „другия“.

Както и би следвало да очакваме, стереотипите в масовото съзнание имат толкова по-широко приложение, колкото по-критична е ситуацията, в която е попаднал социумът. Тогава индивидът е принуден да употреби цялата си енергия за собствено оцеляване, затуй стереотипно приема или реагира по отношение на всичко останало. Не е за учудване, че тъкмо през последните години в съзнанието на балканците и конкретно на българите изплуваха уж отдавна забравени стереотипи, възникна паника за бъдещето на нацията като такава, обусловена от автоматизма на реакцията срещу „другите“. Веднага следва да напомним, че тя е типична не само за населението на нашия полуостров, а и за всяко друго; доказват го многобройни изстъпления в съвременността ни, дължими на расова, на национална, на класова, та чак и на междуполова нетърпимост. (Дори бегъл досег с идеологията на днешния феминизъм ще ни убеди що за неистова острота е придобила.)

Историческият обрат, който обедини формално, а фактически доведе до параноичен стрес двете половини на Европа, провокира вълна на нетолерантност. Съвсем ясно е, че – за да не се разрази тя и в действителни конфликти – трябва да ѝ се противодейства чрез други лостове на общественото съзнание, един от които е обективното, компетентно и добросъвестно

Фолклорното мислене като основа за изграждане на образа на другия

Едва ли проблемът за образа на „другия“ е бил някога по-актуален от днес. Предпоставките за това са очебийни. Преди всичко съвременните средства за придвижване способстват за интензивно разместване на висок брой население, било задълго, дори за постоянно, било за краткия срок на една ваканция. Рядкост са днес хора, които да не са напусkali страната си през цял живот. Каквито с малки изключения е представлявало поколението на нашите дядовци. Прочее днес малцина нямат пряка, сетивно изведена представа за чертите на „другия“, които се съчетават в цялостен образ.

Също често, почти по правило, този образ е повърхностен. Днешният човек не само наблюдава, анализира и заключава в движение, но и – поради скоростта, с която напредва познанието – изпитва велика самоувереност в собствените си изводи, в своята правота изобщо, а тя се характеризира с небивала дотук категоричност. Преди време – длъжни сме да признаем – хората са били по-скромни в съжденията си, по-търпими спрямо мнението на опонента, съзнавайки ограничеността, несъвършенството на своите знания. Типичната за съвременността ни, нетърпяща възражение оценка за „другия“ е илюстрирана бляскаво от Пиер Данинос в знаменитата му книга „Дърдоренето“, където са включени френските стереотипи за образите на всички нефранцузи, обобщени по националности. Ефектът от такова четиво е висок смях; размива ни комичното, неоправдано, та чак тъпо самочувствие, с което, меко казано, простакът съди чужденците. Но щом смехът секне, даваш си сметка, че – мълком или гласно – един от простаците си и ти, нали твоето мнение или поне подходът ти към „другите“ не се отличава с особена нюансираност, с необходимите отсенки.

И така, първата причина за актуализиране на проблема за „другия“ е необичайното до наши дни разместване и смесване на групи от различна националност, раса, вероизповедание.

Към казаното се добавя обстоятелството, че доскоро са пътували предимно хора богати, образовани и възпитани, докато сега в това движение се включиха широки слоеве. А колкото по-ниска е културата на дадена човешка група, толкоз по-опростени, но заредени с нетолерантност са нейните представи.

Съвсем естествено поведението на такива групи също е поне неделикатно, чрез което провокират противодействие у макроетническата среда, където са попаднали. Това изостря допълнително и двустранно отношението към „другия“.

Както и би следвало да очакваме, стереотипите в масовото съзнание имат толкова по-широко приложение, колкото по-критична е ситуацията, в която е попаднал социумът. Тогава индивидът е принуден да употреби цялата си енергия за собствено оцеляване, затуй стереотипно приема или реагира по отношение на всичко останало. Не е за учудване, че тъкмо през последните години в съзнанието на балканците и конкретно на българите изплуваха уж отдавна забравени стереотипи, възникна паника за бъдещето на нацията като такава, обусловена от автоматизма на реакцията срещу „другите“. Веднага следва да напомним, че тя е типична не само за населението на нашия полуостров, а и за всяко друго; доказват го многобройни изстъпления в съвременността ни, дължими на расова, на национална, на класова, та чак и на междуполова нетърпимост. (Дори бегъл досег с идеологията на днешния феминизъм ще ни убеди що за неистова острота е придобила.)

Историческият обрат, който обедини формално, а фактически доведе до параноичен стрес двете половини на Европа, провокира вълна на нетолерантност. Съвсем ясно е, че – за да не се разрази тя и в действителни конфликти – трябва да ѝ се противодейства чрез други лостове на общественото съзнание, един от които е обективното, компетентно и добросъвестно

изследване на някои исторически сложили се стереотипи. А също и да бъде изведен пред възможно най-широка публика резултатът от това изследване. Това беше целта ни: да проучим дълбоките корени на стереотипа „другият“ в нашето национално минало.

* * *

Несъмнено централният образ, който преплъщава представата за „другия“ у българите, е образът на турчина. Той носи така категорични черти, в полза на „другостта“ му съществуват толкова многобройни аргументи, черпени из близко и далечно минало, та следва да очакваме, че ще живее пълнокръвно въпреки стремежа на някои автори да нюансират неговата крайна негативност. Този етнопсихологически стереотип почива върху пет столетия българска история. Ето защо преди да отразим **съвременното** състояние на интересувания ни феномен сме длъжни да се обърнем назад – към времето, което го е породило. В противен случай той би придобил параметри, необясними за извънбалканския европеец, който би се удивил на неговата жизненост.

Тук няма да се спираме на събитията, свързани с края на средновековната ни държава, нито на османските методи на управление, тъй като не съществува спор, че те са представлявали свършено реална основа за изграждане на представата за „другия“ в българското национално съзнание. Реални наистина са предпоставките турчинът да бъде възприеман не само като друг, а като чужд, враждебен, ненавиждан. Разбира се, говорим в исторически план.

Едва ли се нуждае от обосноваване фактът, че насилието е било определящ механизъм в структурата на човешки общности от варварско до Ново време. Да го сочим като подчертано присъщо на османците би било неоправдано, особено ако потърсим аналогии по хронологически хоризонтални. Но безусловна истина е, че за балканските народи най-късните, трайни, затуй добре запомнени насилия са свързани с османския период от миналото им. Така опозицията „балканци-османци“ и конкретно интересувашата ни „българи-турци“ тук се е сложила още към средата на XIV век. Изразявала се е в разнообразни означения: „християни (или православни) срещу мюсюлмани (или агаряни, измаилтяни, бусурмани, поганци)“. От обратната страна пък: „гяури-правоверни“. Въпросната корелация, наситена с нетърпимост, е довела до резултат рядък, ако не уникален като социално-психологически феномен. Двете нейни части не само не са се слели през изтеклите 600 години в

етническо цяло или поне в културна общност, но и днес съществуват във взаимна изолация, дори до взаимно непознаване. Напоследък наблюдаваме административни или спонтанни действия тази изолация да бъде преодоляна; научни усилия пък са положени, за да бъдат анализирани двустранните грешки в миналото, които са я предизвикали. Но истината е по-проста: самоизолирал се е съзнателно в самозащитата си всеки индивид от двете страни в хода на десетки генерации. Никоя насилническа практика или акция не биха постигнали същия резултат – плодовете от насилието нямат трайност.

Кое ни дава право да съдим за манталитета на онези поколения българи, след като писмените свидетелства от османския период са повече от оскъдни?

На Балканите се натъкваме на явление, оценено по достойнство от специалистите по света: изключителния по богатство народен епос, на който е обърнал внимание още Хердер. С известна приблизителност той може да бъде сравнен с някои от азиатските епоси като иранския или на хинди. Изобилието и многообразието на епическите цикли, сътворени тук, има обяснение: за пет столетия балканските народи са били лишени от културни и образователни институции, а дискриминационният статут на подвластните не ги е допускал до индивидуално творчество. Така никаква държава не е стимулирала и направлявала духовния живот, нито го е използвала за свои цели. Цялата интелектуална и емоционална жажда у християните под османска власт, която власт институционализира чуждото им по идеология, по език и естетически средства творчество, намирала отдушник във фолклора. Той предоставял неограничено поле за изява на природното множество таланти сред покорените; той служел за духовна храна на сънародниците им. Чак до създаването на собствено образование, преса, книгоиздаване, каквито тук се появили относително късно – през XIX век – без все пак да имат общодостъпността, с която се характеризирали обществата на запад и на север от нас.

Именно загдето тукашният фолклор извънредно дълго играл посочената роля и разполагал с всенародна публика, туй ще да умножавало създателите му, че ги и вдъхновявало. А също осигурявало и неговото безрезервно въздействие (поради отсъствие на конкуренция) върху душевността на публиката.

Иманентна черта на епоса е героиката. Като примери: „Илиада“, „Шахнаме“, „Калевала“, „Песен за Роланд“, „Слово о полку Игореве“, „Сид“, „Кьороглу“ и прочие. Емоционалният

градус на епическите сюжети намира възплъщение в две генерални теми: **страданието и борбата**. Изведени без изключение в драматична, дори в трагична трактовка. На Балканите за периода, белязан с липса на културни институции, тези две теми са бивали илюстрирани чрез познат от всекидневието материал: страданията, предизвикани от чуждата власт, и борбата срещу нея. Като при трактовката им били пуснати в действие и два задължителни образа, които влизат в задължителен конфликт: на християнина срещу мюсюлманина.

Не бихме казали, че тези образи били реалистично отсенени – не такъв е художественият метод на епиката. Макар понякога българският епос да ни изненадва с елементи на реализъм, бидейки роден от конкретността. Но по правило действащите лица и сюжети в него са силно стилизирани – те се стремят към обобщаване.

Ето повърхностния списък на българските епически цикли с участието на „другия“, сиреч турчина. Наясно съм, че те са известни всекиму, но ги изброявам с оглед на предстоящата поанта: „Три синджира роби“, „Момчил юнак“, „Иван Шишман“ (появява се и „Цар Ясен“), „Крале Марко“, „Еничарството“, „Турченето“, „Всякакви беди, причинени от турците“, „Хайдутите“.

В скоби ще изтъкна общата черта на циклите с тема съпротива срещу османското завоевание: те избират не само произволно, но сякаш превратно героите си – Момчил, Марко, Шишман. И тримата не са влезли в историята с успешни битки против нашественика, тримата са негови най-ранни съюзници или васали. Така българският героически епос изработва образа на „нашите“ владетели. Изборът му навярно е обусловен от факта, че всеки от тях се е оказал **последен** владетел на част от България, та е останал свързан с края ѝ. Според логиката, той е **трябвало** да отстоява земята си; според горещото желание на пееца съпротивата му **трябвало** да бъде славна. Не по-правдоподобен е образът на хайдутината, около който не само фолклорът, но и възрожденското, че и следосвобожденското авторско творчество са изплели триумфални венци. Целият европейски роман² тизъм гъмжи от пленителни, благородни, понякога чак философстващи разбойници; защо не – и българският епос?

Подир избраното е май излишно да анали-

зираме образа на „нашия“ и на „другия“ като герои от фолклора. Те са били сподобени с набора от черти, които обуславят непримиримия конфликт помежду им. И които – ако бъдем верни на художествената логика – по принцип водят към победа на Доброто, сиреч на „нашия“. В това няма нищо неочаквано: такава е поетиката на всички епоси, превъплътена и във възраждащите се млади национални literatury. Закономерно е. В случая поставяме друг проблем: защо социално-психологическият феномен, който напосоки бихме определили като „фолклорно мислене“, участва с необяснима сила в българското обществено съзнание? Въпреки че живеем в края на двайсетия век, че процентно пресметнато по нас образованият, дори високообразованият човек се среща по-често, отколкото из ред високоразвити страни. Този човек обаче също често проявява фолклорно мислене: някаква тъмна струя, съставена от обида и страх, която извира не дори от главния, ами от гръбначния мозък – там трябва да търсим извора на нетолерантността. В генетично напластените обиди и страхове. Доста трудно е да разубедиш балканеца, че в съвременността ни те са безпочвени. Извън всичко: дали са безпочвени? – сигнализира и вашият, и моят гръбначен мозък. А какво доказват текущите днес тук и там страшни събития? А що свидетелства тежкото ни минало?

Право на такива открити въпроси ми дават срещите с разнородна публика. При всеки опит да атакуваме анализирания тук стереотип чрез позитивни, научно аргументирани факти, чрез исторически аналогии или данни за положителни днешни процеси в областта на обществената психология аудиторията – от учащи се до техните преподаватели – излиза с мигновена, еднозначна реакция: „Ами трите синджира роби?“, „Ами Балканджи Йово?“, „Ами чер Арапин бел кон язди, а на коня – Назлън Донка?“ Контра-аргументи (против какво всъщност, кой отрича насилията, съпроводили мюсюлманското владичество над нас?), тези реакции не допускат по-нататъшен диалог. „Фолклорното мислене“ сякаш иде да оневини индивида за неговата несъзнателна може би нетолерантност към „другите“, дава му исторически права да я поддържа. Ето, че и историята, а по-точно историографията, може да бъде почва за нетърпимост.

Крали Марко не може да живее без борби

Рано рани юнак Крали Марко,
рано рани на ден на Петровден,
па си рано Шарка поседла,
и го рано Марко пообезда,
нахрани го с белия си ориз,
напои го с руйното си вино,
па си Марко на либе говори:
- Хвала тебе, Елено невесто,
изнеси ми мойта нова дреха,
що съм донел от Солуна града,
изнеси ми калпак самурлия,
изнеси ми сабя дипленица,
изнеси ми боздугана тежък,
ще отида в чужди краини,
ще отида юнак да си търся,
да си меря сили със юнака.
Ето стана толкова години,
гдето ходя, либе, дето бъда,
все ще срещна юнак да се бия,
всичките юнаци като мене,
и по-силни, либе, и по-слаби,
все съм, либе, във борба надвивал.
Сега стана три години време
откак надвих Жълта базигряна,
откак надвих, откак го погубих,
нигде няма юнак да си срещна,
да си срещна, да си се разтеша,
да размахам сабя дипленица,
да разяря коня Шарколия,
да ударя боздугана тежък.
Всичко ми е черно пред очите.
Аз съм юнак и юнаци търся,
я да пия, или да се бия,
я да бия, или да ме бият,
да надвивам, или да погубвам.
Проговаря Елена невеста:
- Леле, Марко, леле, Крали Марко,
стига ходи Марко по краини,
стига мери сили със юнаци,
като тебе нигде юнак няма.
Седи, Марко, у Вароша града,
гледай, Марко, Огнянчо детенце,
как си расте, какъв юнак става,
той те тебе, Марко, да замести,
той ще, Марко, сили да си мери
със юнаци из всички краини,
ще ги мери, не ще се посрами,

че е юнак от юнашко племе.
 Седи, Марко, къща да си гледаш,
 дано можеш мирно да поседиш,
 да живеем по живо, по здраво,
 че аз сама, Марко, деца гледах,
 че аз сама, либе, къща въртях,
 със своята майка Ефросима,
 със хубава сестрица Шейна,
 със по-стара сестра Ангелина.
 А Марко си Елени говори:
 - Е, Елено, е, първо венчило,
 добре казваш, благи думи думаш,
 ала няма тука да остана,
 че съм юнак от юнашко племе;
 мене ми е баща крал Вълкашин,
 мили вуйчо Момчил добър юнак.
 Не съм орач ниви да ти ора,
 не съм овчар овци да ти паса,
 ни съм страхлив дома да седа,
 да си седа къща да си гледам.
 Аз съм юнак, с юнаци ще ходя.
 Па си влезе юнак Крали Марко,
 па си влезе във хладните стаи,
 та облече солунската дреха,
 що е дреха от сукно и свила
 и ушита със златни гайтани,
 па облече свилена риза,
 хем свилена, хем пък извезана,
 извезана със сърма и злато,
 и си тури калпак самурлия,
 на калпака ясно огледало
 и до него пера паунови,
 па препаса свилени пояси,
 закопча ги със сребърни пафти
 и си взема сабя дипленица,
 що се дипли дванадесет пъти,
 що се вие и сгъната крие;
 сабята му цяла окована,
 окована с камъни безценни,
 канията - от олово тежко.
 И си взема лекия боздуган,
 що ми е лек деветдесет ока,
 и повдигна тежкия боздуган,
 тежък дори шестотини ока.
 Па си слезе във равни дворове,
 па извика Огнянчо детенце
 да изведе коня Шарколия.
 Па се качи коня на рамена,
 излеко го из двори разигра,
 посмуши го, та порти прерипна
 и потегли из крайна Вароша,
 и излезе във поле широко.

От езика на дамаскините до езика на Ботев

Демократизацията и хуманизацията на литературата се съпровожда с решителен отказ от стария, вече неразбираем за народа книжовен език и със стремеж за създаване на нов писмен книжовен език на народна основа. Втората половина на XVI и XVII век в страните на Централна, Източна и Югоизточна Европа се извършват интензивни процеси довели до формиране на съвременните литературни езици. Тази обща тенденция към демократизация на културата и на книжовните езици засяга и България. В края на XVI век тук се появяват ръкописни сборници с религиозно-дидактическо съдържание – така наречените дамаскини, в състава на които влизат преводи от сборника “Съкровище” на гръцкия писател от XVI век Дамаскин Студит, прочут със своето драматизирано изложение, с народния в основата си език. Първите български дамаскини са все още написани на архаичен книжовен език, макар че и в тях вече се усеща влияние на говоримия български език от това време. Новобългарският превод вече на народен български език е осъществен през XVII век в стигналите до нас дамаскини като Тихонравовия, Протопопинския, Троянския, Копривщенския, Люблянския, Тревненския, Дряновския. Ръкописите на тези и на техни подобни дамаскини се съхраняват в архивите на различните библиотеки в София, Пловдив, Троянския и Рилския манастир, Москва, Санкт-Петербург, Одеса, Киев, Белград, Любляна, Берлин.

Новобългарските дамаскини бележат преломен етап в историята на книжовния език в България. Този етап се характеризира като предходен, когато се развива писмен език на народна основа, без той да представлява още общонационален книжовен език. Езиковата практика на дамаскинската литература до голяма степен обуславя насоките на книжовноезиковото строителство. Запазвайки здравата връзка с многовековната българска книжовна традиция, неизвестните книжовници от началото на XVII век – те не са ни оставили своите

имена – създават новия тип български книжовен език, в който напълно побеждават живите особености на говоримия език от района на Средна Стара планина, аналитичен по своя граматичен строеж /без падежи/. Това е първият опит да се осъществи синтез на народната реч с богатото наследство на старобългарския език. По отношение на ортографичната система и системата на писмото новобългарските книжовници се ориентират към традиционната книжовна норма, кодифицирана от Константин Костенечки.

В областта на граматиката и речника те се придържат към живата народна реч.

През XVII и XVIII век се осъществяват редица нови опити за демократизация на писмеността и на езика, като по различен начин се решава проблемът за съотношението в книжовния език на традиционните и народните изразни средства и изборът на диалектната основа. Създават се нови и нови дамаскинарски сборници, които се преписват в различни книжовни средища от даскали, духовници и светски лица и остават като основно четиво за българския народ до началото на XIX век. Тази тенденция към демократизация на културата и писмеността подготвя Българското възрождане.

Като най-виден дамаскинар от XVII век се налага Йосиф Брадати. Изследванията позволяват да се проследи определена нишка, водеща от новобългарските дамаскини към Софроний Врачански и Петър Берон, от Йосиф Брадати към Паисий Хилендарски. Самият Софроний Врачански е преписал един от най-хубавите български дамаскини – така наречения Котленски дамаскин от 1765 г., който се пази в ръкописния отдел на Академичната библиотека в Санкт-Петербург. Между последните представители на дамаскинската книжнина от края на XVIII и началото на XIX век се нарежда интересният народен просветител даскал Тодор от Пирдоп, чието разнообразно книжовно дело го свързва с първите възрожденци. Като видни да-

маскинари от началото на XIX век някои изследователи определят и Кирил Пейчинович и Хаджи Йоаким даскал Кърчовски. Смело може да се твърди, че дамаскините са предисторията на съвременния български книжовен език.

Началният етап в развоя на новобългарския книжовен език обхваща втората половина на XVIII век и първата четвърт на XIX век, т.е. времето от Паисий до Петър Берон. Той се отличава с първите прояви на книжовния език, с езиковата и общественно-културната дейност на Паисий Хилендарски и неговите бележити приемници и последователи Софроний Врачански, Кирил Пейчинович и Хаджи Йоаким даскал Кърчовски. На този етап от развоя на нашия език откриваме сложно взаимодействие и смесване на книжовната /предимно черковнославянската/ традиция и народната основа. Известно е, че книжовниците в своята езикова дейност са черпели главно от два източника – от родния диалект и от черковнославянския език. Така в езика на първите български възрожденски книжовници – Паисий Хилендарски, Йоаким Кърчовски, Кирил Пейчинович, Неофит Рилски, Христати Павлович и др. преобладават западнобългарски диалектни черти. В същото време в езика на книжовниците от Източна България, като напр. Софроний Врачански, Неофит Бозвели, Петър Берон и др. преобладават черти от източните български говори.

Облик на втория етап от развоя на книжовния език дава езикът на знаменития “Рибен буквар” на Петър Берон от 1824 г. – първата книжовна творба, която изцяло е построена в езиково отношение върху основата на народната реч. Така през втората четвърт на XIX век постепенно в книжовния език започва да се налага източна диалектна основа. Започват разпалени спорове и борби за характера и особеностите на новобългарския книжовен език. Пред нашите възрожденски книжовници теоретически се очертават три пътя за изграждането на книжовния език – той да се опре изцяло върху основата на черковнославянския език /т.нар. черковнославянска школа/, да се възприеме за основа на книжовния език живата народна реч /Новобългарската школа/ или основата на книжовния език да бъде компромисна, т.е. диалектните различия да се уравниават чрез черковнославянския език, който да бъде нещо като арбитър при разрешаването на езикови въпроси /Славянобългарската школа/.

Развитието на езика довежда по естествен път до победата на Новобългарската школа, която поставя говоримия народен език като основа на изграждащия се литературен език. След тази победа, през третия етап от развити-

ето на книжовния език /от средата на миналия век до Освобождението/ въпросът за преодоляването на диалектната пъстрота в книжовноезиковата практика се налага с още по-голяма сила. В печатните издания от 50-те – 60-те години се разгарят горещи дискусии върху езика и правописа. Всеки опит да се внесе нещо ново в българската езикова теория и практика се посреща с живо внимание и предизвиква широки коментари в печата. Постепенно наред със създадените се нови езикови и правописни школи се оформят две основни схващания по въпроса за диалектната основа на българския книжовен език. За едни книжовници като Райко Жинзифов и Кузман Шапкарев и др. превъзможването на регионалните езикови черти трябва да става едва ли не по пътя на механичното, непоследователно заемане на особености от различни говорни области в България. Ориентация към използване на особености от различни български говори при формирането на българския книжовен език проявяват и други книжовни дейци /Найден Геров, Йоаким Груев, Марин Дринов/. Те обаче застъпват значително по-умерено становище в това отношение. Например в една своя статия, поместена във в. “Македония” от 1870 г. първият председател на Българското книжовно дружество Марин Дринов изтъква, че създаването на писмен език чрез изкуствено сглобяване на различни български говори е невъзможно. Според него книжовният език ще се изгради от даровитите писатели, които ще черпят от съкровищницата на живата народна реч от различните български области.

Повечето книжовни дейци обаче не възприемат теорията за създаването на българския книжовен език на разнодиалектна основа, а издигат идеята, че книжовният език трябва да се изгради на базата на един диалект. Привърженици на това схващане са Петко Р. Славейков и Любен Каравелов. На фона на диалектната пъстрота на българския книжовен език преди Освобождението и на породените от нея оживени филологически борби все по-ясно се очертават някои процеси и тенденции, общи за езика на всички наши книжовни дейци. Българските възрожденски книжовници, ръководени от стремежа за езиково единство, в своето творческо развитие постепенно се освобождават в една или друга степен от тясно диалектни думи и форми. Независимо от личните си схващания по въпросите за диалектната основа на създавания се български книжовен език нашите книжовни дейци, опрени на определена говорна среда, започват да включват в езика на своите съчинения все по-голям брой лексикални и граматически черти /предимно източно-

български/, намерили място в езика на книжовници и писатели като Васил Априлов, Илия Блъсков, Васил Друмев, Добри Войников, Георги Раковски, Добри Чинтулов, Петко Р. Славейков, Любен Каравелов, Христо Ботев, Иван Вазов.

Процесът на освобождаване от силното влияние на родния говор проличава съвсем ясно дори при бегла съпоставка на различните издания на едни и същи книжовни творби или на съчиненията на едни и същи автори, излезли от печат по различно време. Например във второто и третото издание на своята повест „Нещастна фамилия“ Васил Друмев чувствително намалява тяснодиалектните лексикални и граматически особености, като ги замества с други думи и форми, възприети по-широко в писмената практика и утвърдени вече като книжовни, напр. затова вм. зато, докато вм. дору, вече вм. веке, облича вм. облача, нашият вм. нашът. Йордан Хаджиконстантинов – Джинот покрай чертите на велешкия говор включва и форми като лъже вм. лаже, искам вм. сакам, частицата за бъдеще време ще вм. ке, предлозите във и със вм. во и со. Дори и Христо Ботев под влияние на Каравелов възприема някои особености на копривщенския говор, които се утвърждават като книжовни – напр. нашата вм., нашята продължава вм. продължава, горите вм. горити, видяхме вм. видяхми и др.

Огромните заслуги на Каравелов за изграждане на нашия съвременен правопис са останали досега почти неоценени. Смело може да се каже, че не малък дял от тези заслуги се пада и на Ботев, който преценявайки правилно Каравеловата система, възприема тази система напълно и засилва по най-решителен начин нейния авторитет. Езиковото развитие на Ботев става в течение на гренадесет години /от 1863 г. до края на живота му/. Той изминава значителен път и оказва определено влияние върху развитието на нашия книжовен език и правопис.

Най-старите известни документи от писмената практика на Христо Ботев са трите му писма до Найден Геров /от Одеса и от Букурещ/ и до Христо Георгиев. В тези писма ясно личат по-важните правописни и граматически особености, които са характерни за Пловдивската школа. В тях Ботев се задоволява с писмените навики, които е получил от училището.

Нов етап в развитието на ботевия правопис и език се забелязва през 1871 г., когато Ботев започва издаването на вестник „Дума на българските емигранти“. Тук откриваме редица знаменателни нововъведения, които показват един революционен преход от консервативно-etimологичен към прогресивно-фонетичен правопис в книжовната му практика.

По такъв начин постепенно и естествено се налага единство в книжовноезиковата практика, при което търновският говор /приблизително казано/ взема по-определено надмощие над останалите български говори.

Трябва да подчертаем обаче, че съвременният български книжовен език не се изгражда изцяло върху основата на централните балкански говори, а включва в себе си много черти и от други български говори, включително и западни. Той следва да се разглежда като наддиалектна система. Погрешно е убеждението, че книжовният език е изграден само върху източнобългарска основа и поради това източните българи говорели поначало литературно, а западните българи говорели диалектно. Всъщност източнобългарският изговор на вудъ, главъ, гуръ, зилену са не по-малко не книжовни от западнобългарските хлеб, треба, лето, голем.

Появил се на определен етап от развитието на нашия народ, за да преодолее диалектното разнообразие и пъстрота, българският книжовен език, без да съвпада с нито един от народните говори, се е превърнал в една от най-съществените предпоставки за езиково сплотяване на нацията.

Житие и страдание на грешния Софроний

Грешният, аз, между хората съм се родил в село Котел от баща Владислав и от майка Мария и ми сложили първото мое име Стойко. И когато съм бил тригодишен, поминала се майка ми. И като си взе баща ми втора жена, що беше люта и завистлива, и като им се роди мъжко дете, тя само своето дете гледаше, а мене все отритваше. И като станах на девет години, ме дадоха да се уча на книга, по-рано не бе възможно да тръгна на учение, понеже повече болен бях и слабосилен. И като тръгнах на учение, голямо прилежание и остроумие имах и за кратко време се научих на просто четене. Понеже в България няма философско учение на славянски език, наченах да уча по гръцки и изучих Октоиха. Когато започнах Псалтира, получи се вест, че баща ми е умрял в Цариград от чума в лето 1750-то: останах си без баща и без майка. Тогава бях на 11 години. Взе ме тогава чичо ми за син, че той нямаше деца, и ме даде на занаят. И като бях седемнадесетгодишен, поминаха се чичо и стрината ми наскоро един след друг. Ала и чичо ми в Цариград умря, че бяха двамата с баща ми джелепи. И ме накараха неговите съдружници и ония, на които имаше да дава, да ида в Цариград, нали му бях за син, и да събера каквито пари имаше да взема от касапите, както си беше по обичая на джелепите. Ама нали касапите са пръснати навсякъде по Цариград и оттатък на Анатолската страна веднъж поискахме с единия от неговите съдружници да идем и в Анатолската страна и тръгнахме към скелята да преминем с ладия: и гледаме, при царските палати ладии. А ние, нали сме прости човеци, като видяхме, че са близко до Юскудари, поискахме с ония ладии да преминем до Юскудари. И като се запътихме към тях, гледаме на едно място народ много и двоица пехливани се борят и отгоре имаше високи палати, не знаем, ала може да беше там и самият цар. И като свършиха тия да се борят, повлякоха целия тоз народ към царските палати и ние с тях ведно тръгнахме и спряхме между царската порта и между двореца

Яликъшк, там, където бяха вързани царските ладии. И стояхме там и се чудехме накъде да хванем. Яви се тамо един бостанджия и рече: “Що ходите вие тука? Бързо да ви няма оттука, че ще ви отсекаат главите!” И ние се извинявахме, че сме хора чужденци и прости. И като тръгнахме да се връщаме, хванаха ни тамо яничарите, що вардеха, и искаха да ни убият, понеже ни видели, че преминаваме с оня народ.

И като се освободихме оттам, отидохме на общата скеля и преминахме в Юскудари: ала юноша бях тогава - млад и красив в лице, а тамошните турци содомити, като ме видяха, тозчас ме хванаха да ми търсят хартия за харача и намериха, че хартията ми не била добра и ме затвориха далеко в една градина: що имаше тамо. Турците свиреха, играха, смееха се в една одая, що беше близо до пътя, ала аз се сетих защо ме затвориха мене там. Неслучайно имаше ключ отвътре и тозчас се заключих аз. Ама колко ония содомити идваха и ме молеха да им отворя. Подаваха ми през прозореца жълтици. И аз видях каква е работата и почнах да викам: и имаше насреща еврейски къщи, тозчас дойдоха някои евреи и ме питаха: “Защо викаш?” А аз им казах цялата причина. И отидоха при моя другар и подхвърлиха малко пари на харачията и ме освободиха от ония содомити.

И събрахме пари колкото можахме и се върнахме на село живо и здраво. Моите роднини настояха да ме оженят, че нямаше кой да ме гледа. И аз като бях осемнадесетгодишен млад, глупав и като не знаех, че чичо ми ще излезе длъжник и че ще натоварят целия му дълг върху мене (имах малко пари, ала купих чичовия дом още докато беше жив), и като се ожених, разхарчих всичко, но се надявах на занаята си. И после като натовариха със съд тоя дълг върху мене и аз като нямах ни пара готова сирмия, ами докле изплатя тоя дълг, какво нямаше сиромашия изтеглих. Притеснено и прискърно поминувах. Колко укори търпях от жена си, че беше малко горделива.

И намислих да оставя и дом, и жена и да отида долу по селата да работя и да се избавя. И чули някои от най-първите чорбаджии, че искам да тръгна, извикаха ме и рекоха: “Не ходи никъде, чакай тия дни ще дойде нашият владика и ще му се молим да те постави свещеник.” И на третия ден дойде архиепископът и му се помолиха, и той тозчас склони да ме хиротониса в неделята. И му подадоха 70 гроша. Ала в сряда беше това изплащане и аз си стягах потребното за в неделя. В петък вечерта дойде икономът и ми върна парите и рече: “Да знаеш, че владиката няма да те направи свещеник, защото друг подаде 150 гроша и него ще хиротониса.”

Каква скръб и съжаление ме обзе, че се бях изповядал на духовника, и взел бях свидетелство, и си приготвих всичко потребно; ама на кого да кажа тая моя скръб. Притекох до ония човечи, дето се бяха молили и дето бяха дали парите, и те отидоха и дадоха още 30 гроша и той ме ръкоположи: в лето 1762, на първи септември.

Ала аз като знаех малко да чета, другите свещеници ме ненавиждаха, защото всички по онова време бяха орачи, а от безумната моя младост не исках да им се покорявам, като бяха прости и неучени. А те ме наваждаха пред архиепископа и колко пъти той ме аргосва и ме ненавиждаше. И архиепископът имаше за протосингел един грък неучен и безкнижен. Той много ме ненавиждаше, че то си е така природно: учен човек учения не обича, и прост – простия, и пиан – пиания. И така неспокойно няколко години преминах живота си.

* * *

Имаше в моята енория едно село на име Шихлари. И там седеше султан на име Ахмет Геряй и имаше за жена ханска дъщеря. Тоя султан залюбил да вземе за втора жена една християнска девойка от онова село, на един Юван чорбаджи, що се казваше Кованджиоулу. А оная ханската дъщеря не му давала позволение да си вземе втора жена. И така държа оная бедна девойка четири-пет години, нито я взема, нито ѝ дава позволение да се ожени.

И един ден ме извикаха в Карнобат да венчая една сватба. И попитах отгдето е тая девойка. И те ми казаха, че е девойката, дето султанът искаше да я вземе за втора жена, ала ѝ даде позволение сега да се омъжи. И така я довели тук. И аз повярвах и ги венчах. След три дни научих, че султанът гонил баща ѝ да го убий, той избягал. И брат ѝ уловил и много го бил и го глобил. И аз тогава се убоях и изпаднах в голям смут.

След това отидох в едно село, което се нарича Костен, само там имат църква в целия Карнобатски кадилък – да служа литургия на светите апостоли Петър и Павел.

Дойде един човек на име Милош и ме извика по една бърза работа.

И аз подир обеда ставам и тръгваме с този Милош по нашия път. Гледаме на едно място, малко от пътя далечко, мъже и жени жънат нива и двоица турци при тях седят на коне. Като минавахме по пътя, извикаха ни да отидем при тях. Като приближихме, Милош рече: “Султанът е.” И аз се завтекох да му целуна скута. А той ме попита: “Ти ли си на тия села поп?” И аз отговорих: “Аз съм, раб ваш.” А той ми рече: “Ти ли венча Кованджиювата дъщеря в Карнобат?” Отговорих: “Аз съм човек чужденец, наскоро дойдох и не знаех коя е Кованджиювата дъщеря.” А той тогаз дигна пушката си и ме удари с тепеджика два пъти по плещите. После извади пишов отгоре ми, а аз като бях близо до него, хванах му пишова. А той вика на своя човек: “Бързо, дай въже да обеса тоя пезевенк!”

И онай отиде и взе от моя кон юларя, що беше на два ката и го хвърли на шията ми. И имаше там едно върбово дърво, и тозчас се покачи на върбата, и ме теглеше с юларя нагоре. Ала ръцете ми като не бяха вързани, аз държах юларя и теглех го надолу и се молех на султана да ме пощади. А той седеше на коня си и викна на Милош с голям гняв и рече: “Иди и подигни тоя пезевенк, бре!” И Милош започна да му се моли заради мене. Ала като го удари с тепенджика на пушката през лицето, разкъса му челюстта. Тогава султанът обърна лице към върбата и вдигна пушката си към своя човек, и му кресна: “Защо не теглиш въжето, бре? Сега те свалям от върбата!”

Той теглеше нагоре, ала и аз теглех надолу, защото ръцете ми не бяха вързани. И кога вдигна султанът очите си нагоре, Милош, моят другар, побегна и нямаше кой да ме подигне.

Тогава султанът рече на своя човек: “Слез долу да идем на село и там да го обесим, да го видят всичките човечи.” И ми подадоха в ръцете моя кон аз да го водя за юздата. А онай ме повлече с въжето през шията ми, а султанът идеше след мене и ме псуваше и ми думаше: “Кога аз тебе не убия, ами кого да убия? Да венчаеш ти моята жена с гуруин!” И аз мълчах, защото се бях отписал от живеене. Ала като ме водеха през полето, беше трева и бурен до колене и не можех да ходя. Колко пъти падах, а той теглеше въжето, за малко щеше да ме придави. А султанът, като идеше след мене и ме псуваше,

щракна пищова отзаде ми, но не ме улучи, или не се е прицелил в мене, защото беше пиян.

И като излязохме на пътя, рече на своя човек: “Стой!” И ние спряхме. Тогава си запрегна пушката срещу мене близо и рече ми: “Гяур! Сега бързо премини в нашата вяра, иначе ето тоз час ще си идеш от тоя свят!” А аз какво да сторя? От смъртен страх ми изсъхнаха устата и не можех да продумам. Само толкова му рекох: “Ефенди, хич вяра с пушка бива ли? Ами ще убиеш един поп, от света похвала ли ще получиш.” И той дълго държа пушката срещу мене и мислеше. После ми рече: “Разделяш ли оная невеста от мъжа ѝ?” И аз отговорих: “Наистина, още шом ида в Карнобат и ги разделям.” “Закълни се!” – рече. И аз що да сторя. От смъртен страх се закълнах и рекох: “Ваалахибиалахи, разделям ги!” Тогава ми помогна и неговият човек и рече: “Ефенди, що трябва да ги разделя? Той нека да ги афореса, оная сама ще побегне от него.” Тогава рече на своя човек: “Като е така, пусни го да си иде по своя си път.”

И аз като възседнах коня си, за един четвърт стигнах до село Сигмен, що е там на два часа. И тамо набързо изпих три-четири чаши люта ракия. И като седнах, тогава ме обзе страх и започнах да треперя като от тресавица. А до един час довтаса там и Милош. И като ме видя, почуди се и се ужаси. И се хвана за израненото лице и рече: “Ах, отче мой, че жив ли си? Аз, рече, като побегнах, много гледах отдалеч на върбата висиш ли обесен. И те нямаше. Ала като пукна пушката, рекох: ето, отиде си от тоя свят сиромаш поп Стойко.”

Ето такива неволи и смъртни страхове преминаха през моята глава. Ето така пострадах аз заради чужди вини.

* * *

И отидохме в Арбанаси. Ала като съм излязъл от епархията си с божия воля, това лято удари една чума и се запали цялата епархия и градовете, и селата. Не остана нито едно село, зарад греховете ни. И от този страх смъртен стоях в Арбанаси четири месеца. Каквито пари бях събрал от Врачанския кадилък, похарчих ги.

През месец октомври дойдоха плевенци да ме вземат и рекоха: “Има чума, ама повече по турците, а по християните малко пресекна.” И аз отидох с тях в Плевен. Дойде един поп да ми целува ръка. Гледам го лицето му – огън запален. И като си тръгна да си ходи, чувам другия поп да му дума: “Защо целуна на деспоти ръка? Не се ли виждаш, че те е хванала чумата.” И наистина беше така, понеже същата нощ той умря. На сутринта дойдоха да искат от мене по-

пове да го погребат. И аз що да сторя, пратих ги и го погребяха. А на сутринта дойдоха всички при мене. И аз видях вече, че се смесих с тях, намислих да служа литургия, да взема причастие, че каквото бог даде. И ходихме после в Плевен, и по селата, светихме вода навсякъде и бог ме запази. И така поминахме през тия две години и каквото събрах, едвам си платих владчината и лихвата. И разноските си покривах, но от дълговете нищо не можах да сваля.

Тогава силахтар Хусейн паша на път за Видин изгори Габрово. И кърджалиите, които бяха с него, разграбиха Арбанаси. И нашият дом целия го разграбиха и не остана ни лъжица, ни паница и каквото имах мои дрехи и книжа – всичко взеха, и целия дом разкопаха. А децата ми избягали в Котел, а оттам в Свищов отишли. И аз, като не ми бе възможно от войската да ходя по епархията си, отидох с търновския протосингел да събираме владчина в Търновската епархия. И после отидох в Свищов и заварих децата оголели и седят на рогозина. И аз пари нямам да им купя дрехи. Велика скръб!

Довтасахме в Плевен в събота на Задущница. Седях спокоен до Сирни петък. Късно вечерта довтасаха делиите на Гюрджи паша, изпоразбиха портите. И до нашия конак стигнаха 12 делии с коне, а ние нямаме ни хляб, ни ечемик, ни плява, ни сено. Паднахме на молба, пари им дадохме и те отидоха в друга къща и казаха, че на сутринта идва Гюрджи паша с 4 хиляди войска. Ами аз къде да бягам. Вън от града не може нигде да се иде, а да се дя в християнската къща не е възможно. Но побегнах и се скрих в един турски харем, като помислих, че ще седи той ден или два и ще си иде. Ала не би. Десет дни се дя той. И като си отиде, същият ден дойде Хусейн паша с шест хиляди войска и не оставиха ни християнски, ни турски дом празен. Вдигна се кадънски писък, ама кой слуша. Дойдоха и в нашия конак, ала нямаше там място за конете, та не харесаха. И додето ходеха и обикаляха къщата, аз от страх избягах при самата кадъна. А тя според техния обичай си обръщаше лицето от мен да я не гледам. И тоз паша стоя 16 дни. И така останах аз в она турски харем 28 дни. Велики пости бяха, а турчинът нямаше за ядене нищо, чаршията заключена, и всеки християнин имаше в къщата си турци, и кому да дойде на ум да ми донесе нещо за ядене. И тамошните хора не са толкова праксани да почитат владиката си. Да оставим ястие, ами много дни и без хляб бивах, че този турчин сиромаш беше, повече кукурузен хляб ядяха. Но имаше малко зеле армия и друго нищо. А колко страх имах да не иде някой да ме изкаже, понеже много пари щяха да искат от мене, а аз

като нямах, знаех, че ще ме убият. И като си отидоха ония, излязох аз от тоз харем и отидох в къщата на моя епитроп.

Не можах ни да чета нещо, ни молитва да направя. Един ден ми рече Константин чорбаджи: “Ние, рече, ще идем в Търново, ама през Влашко, че не смеем от кърджалиите да идем направо.” Ами аз наченах да мисля какво да правя. Да остана в Плевен между кърджалиите сам – не бива. Да ида във Враца – не смея. Да ида с тях във Влашко – какво да правя. Ще ми се да ида във Враца, ала не смея да взема турчин ясакчия, да не каже някому. Ами взех един човек християнин от Константин чорбаджи и тръгнахме нощем. А нощ малка през месец май, четворица души през гората и полето на посоки и стигнахме до Искър река. А оная река без ладия никак не се минава. Насреща е село Коинлари, викаме, не се чува от речни шумове, човек не се показва никакъв, а вечер настана, дъжд заваля. Да гръмнем, не смеем – да няма в селото никакви пазванови хайдутти. Какво да сторим. Замахаме се. Хеле видяхме един говедар, разбра ни и отиде да каже в селото. И дойдоха хора с ладия. Ала и тая ладия смъртно корито си е, трима-четирима души взема, а конете трябва да преплуват. Ами додето накараме конете да преплуват, нали един кон побегна назад в гората, боже мой, какво да сторим. Притъмня. Ония коне минаха отсреща, тоя кон отиде в гората, ония ли да гледаме, този ли да хващаме. Ами тая смъртна река нощем в тъмното как да преминем, всички ще се издавим. Ала даде бог, та оня кон не отиде надалеко, развърна се и отиде при другите коне. И като минахме оная река, светна ни малко пред очите, понеже към Враца нямаше толкова страх от кърджалиите. И отидохме във Враца.

И аз като видях, че кърджалиите не се махат от епархията ми, вдигнах се от Крайова и отидох в Букурещ при децата, що учеха там четене епистимия в Бейската академия.

И отидох и се поклоних на светия митрополит угровлахийски, името му беше Доситей, чо-

век стар на години, учен и с мъдрост надарен. Той ме прие любезно и ме заведе при бея, който беше Константин войвода Ипсиланти, и при някои боляри и им разказа как съм седял във Видин три години, и нуждите и скръбта, дето толкова претеглих. И ме покани в митрополията и ми даде килия да седя там при него и всеки ден на трапезата му да бъда. И аз му разказах цялата моя неволя: какво ме изгабосаха отначало и ми натовариха епархията скъпо за петдесет и пет кесии; и четири години не съм ходил в епархията си, и не съм взел и една пара, нито съм внесъл владичината, нито лихвите за тия пари, та са станали дълг повече от 80 кесии. Епархията се разсипа, села не останаха. Изгориха ги кърджалиите и пазванските хайдутти. Хората се разбягаха по Влашко и по други земи. А синодът не вярва и иска по старому всичко напълно. И не е възможно да излеза на глава с тая епархия и с тоя дълг.

А той ме съжали и се помоли на бея да ми извади от синода паретис, сиреч оставка и да бъда освободен от тая епархия. И беят, бог да му даде дълголетие, го послуша и прати до синода и ми донесе писмо за освобождаване. И се освободих от тия страхове и от тия повседневни неволи.

Имам обаче една скръб и се боя от бога да не ме съди бог, като поех онова паство на раменете си, а го оставих. Но пак на бога всемилостивия се надявам, понеже не го оставих за свое почиване, а от голяма неволя и от тежкия дълг, що ми натовариха и дето не вярват, че се е разсипал светът, а най-много оная страна, що е близо до Видин, това живелище варварско и хайдутско.

Затова се и трудя аз сега, денем и нощем, да напиша няколко книги на нашия български език, та като не ми бе възможно да проповядвам устно и от мене, грешния, да чуят някое полезно поучение, то тия да прочетат написаното от мен и да намерят полза и бога да молят за мене, недостойния, невежеството ми да поправи и с опрощение да сподоби оногова, който се труди. Да получим и ние място отдясно в деня на страшния съд. Амин!

(откъс)

Българите през погледа на чужди пътешественици

Един от най-трагичните моменти в историята на българския народ е падането на България под османско господство в края на XIV в. Цялата структура на обществото, изградена през Първото и Второто българско царство, била унищожена и България потъва в забрава за свободните европейски страни.

След умиротворяването на Балканите, през поробените земи започват да преминават редица чуждестранни пратеничества от Австро-Унгария, Германия, Италия, Франция, Англия, Русия, Полша и др. От дневниците, пътните бележки, писмата, спомените, написани от преминавалите чужденци, днес ние черпим ценни сведения за материалното, духовното и политическото състояние на населението. Докато през XV в. пътеписните бележки са още малко на брой, през XVI в. са известни повече от 120 описания, а през XVII и XVIII в. тяхното число е вече много по-голямо. Тези описания и бележки отразяват редица важни страни и моменти от живота на българското общество и дават възможност да се добие ясна представа за облика на българина от късното Средновековие до Възраждането.

Най-ранните сведения за България са от XIV в., непосредствено след падането на Търновското царство, от френския рицар Жан льо Менгър-Бусико и бавареца Ханс Шилтбергер. През XV в. по-богат по съдържание и наблюдения е дневникът на Бертрандон дьо ла Брокиер. Следват пътеписите на Мартин Кабатник, Арнолд фон Харф, Соломон Швайгер, Райнхолд Лубенау, Ханс Дерншвам, Стефан Герлах, Артон Вранчич, Мартин Грюневел, имперския капитан Шад, Франсоа Пуквил, Бенедикт Курипешич, императорския посланик Бубсек, граф Д'Отрив, Мелхиор Безолт, Тамаш Боршош, Адам Венер, Уилям Хънтър, Пол Люка, Феликс Божур и още много други.

Етническото име „българи“ се споменава от Бертрандон де ла Брокиер, който посочва, че те са източно-православни и ги различава добре

от останалите балкански народности – гърци, сърби, власи. През XV в. българите се причисляват по език към славянските народи и се наричат „пастири-планинци“. От началото на XVI в. се правят вече подробни описания на българите, външния им вид, облеклото и някои особености на бита и обичаите им. Началото на такива описания поставя Бенедикт Курипешич – „жителите изповядват вярата на св. Павел... имат свои свещеници и църкви, боят се твърде много от бога, пазят се, доколкото могат от злото, от срамни дела, пороци и грехове...“

Физически и антропологически българите се описват във всички пътеписи. Те са с „хубаво телосложение, силни, здрави, пъргави, подвижни люде“. Освен това „те имат приятна външност, без да притежават благородна осанка, а откритото им лице, малките очи, изпъкналото чело ги характеризират по-добре отколкото присъщият им груб характер... Впрочем, те са храбри, скромни и трудолюбиви, но невежи...“

Интерес проявяват чужденците и към женската половина на българското население. „Жените им... са надарени с голяма красота и съчетават хармонично развитото тяло и съвършенството на формите с преимуществото на високия ръст и благородната походка.“ Колкото повече са се запознавали чуждите пътници с българката, в толкова по-приятна светлина виждали те нейната външност и били пленени от нейния чар и непринудено държание. Французинът Пуле пише: „Тукашните жени съвсем не държат лицето си забулено... те целите са отрупани с цветя и плодове... Тези жени са нежни и почти еднакви като нашите францужойки. Темпераментни са като тях и изглеждат така вежливи, че идват сами пред керваните, натоварени с хляб, плодове, топло и подсладено мляко, парчета печено месо, яйца и всякакви плодове, като ги продават на нищожна цена, но с такава прелест, че не можех да ги гледам без сълзи на очи...“

Някои пътешественици са забелязали и дру-

ги ценни черти от вътрешния мир и характер на българката, като изключителното ѝ трудолюбие, умение и старание да поддържа домакинството и пази семейството си, услужливост и гостоприемство, по-голямата ѝ общителност и свобода при контактите с чужди хора.

При преминаването през различни места чужденците обръщат внимание и на стопанството на страната. Французинът Пуле е наблюдавал как селяните от ихтиманските села разорават целинни земи – „трима или четирима селяни се стараеха да карат само едно рало, сновейки ту от едната ту от другата страна, теглено от техните животни... те ги мушкаха с остен с железен връх...“

Жътвата се извършвала със сърпове, а вършитбата с дървени бухалки или дикани. Други обработвани култури са оризът по долината на Марица, розите в Подбалканската долина и почти навсякъде лозята. Пол Люка през XVIII в. обстойно описва производството на вино в Асеновград.

Важно място в стопанския живот на българите е заемало скотовъдството, по-специално отглеждането на овце. Така в 1582 г. Жан Полерн видял около Брезник стадо от 10,000 овни, а К. Зен отбелязва, че около Пловдив се отглеждат качествени овце, които доставят „най-тънката вълна, каквато може да се срещне в Турция...“

Жилищата на българите са правели потресаващо впечатление на пътешествениците. Най-често селската къща е била само с едно помещение без прозорци. В 1577 г. С. Швайгер ношува в една колиба в Драгоман „дето обор, кухня, стая са на едно място“. А граф Съовбьоф ношува в една къща, на която „стрехата е покрита със слама и има в средата една дупка, през която изкача димът, защото кладат огън в сред стаята, та да не би да избухне пожар.“

Къщите в градовете обаче имали по-приветлив вид. В 1768 г. виенският търговец Никола Ернест Клееман ни осведомява за къщите по Дунавското крайбрежие така: „Поголемите къщи са на два ката, а другите само на един; едни са съзидани от тухли и покрити с керемиди, а пък стените на другите са изплетени от пръти и слепени с глина... последните са покрити с дъски или слама... прозорците зиме са облепени с книга и стъкла твърде рядко се срещат; лете книгите на прозорците се отлепят, за да може да влиза в стаите чист въздух.“

Колкото и неугледни и лоши да се описват къщите в страната, толкова по-голям възторг се чете във всеки ред на пътеписите, където се говори за облеклото, прическите и накитите както на мъжете, така и на жените. Българският

селянин се облича с „риза, антерия и широки потури, украсени с шевица от разноцветна вълна. Това облекло, винаги много чисто, има блясък и някакво изящество, особено лете; тогава шевицата се откроява на съвсем белите памучни платна, тъкани от жените във всеки дом.“ Краката са обути в „цървули от сурови кожи и вместо чорапи – парче груб шаяк“ /навуца/. Пътешественикът Вранчич е обърнал внимание и на зимното облекло, което се характеризира като „рунтаво, грубо и евтино, направено от кожи с вълната, каквито са носели може би древните хора.“ И по-нататък – „на главите си носят калпаци.“ Мъжете имат пуснати до раменете коси и мустаци.

Много по-благоприятно впечатление прави облеклото на българката. Материята, от която е изработена горната женска дреха е „грубо сукно или шаяк... Техните ризи отпред на гърдите и на ръкавите са обшити с всякакви груби цветни вълнени конци, а между тях са окачени разноцветни стъкълца като броеница... На сукманите си те не носят ръкави, за да се виждат ръкавите на ризите.“

Прическите на жените са описани много подробно, както и накитите им. „Те разделят косата си на челото и я събират на тънки и гъсти плитки. Така събраните коси прокарват покрай слепоочието и над ушите. В плитките прибавят вълнени нишки, боядисани в цвета на косата, прибавят към тях допълнителни украшения, за да изглеждат по-богати, мятат плитките зад гърба си, завързват ги в нещо като мрежа и ги пускат чак до пояса. Това за девойките, които се кичат и с цветя в косите. Омъжените жени пък събират косите си по-високо и пускат краищата им. Главите си покриват с кърпи.“

Много силно са впечатлени чужденците и от накитите... „те имат многобройни украшения около главите си, изработени от сребро, месинг, олово, пиринч... носят извънредно големи обеци... и огърлици, но не от злато и сребро, а от някакви особени и разнородни предмети, подобни на морски миди... речни перли... халки, монети, камъчета, бъбрековидни фигурки... пръстите им са отрупани с пръстени... на ръцете си имат големи сребърни гривни.“

Като се съди по пътеписите робските условия не са могли да задушат у българката чувството за изящество и кокетство. Тя не се стеснява да се гордее със своите накити и дрехи. Императорският посланик Бубсек отбелязва, че българските жени „така се носят, че ще помислиш, че някаква Клитемнестра или Хекуба от времето на разцвета на Троя излиза на сцената.“

Движейки се из страната чуждите пътешественици са имали възможността да наблюда-

дават и да вземат участие в народните обичаи, празници и тържества. Населението е разкривало пред тях своите традиции, духовен мир, радости и нещастия, които стават важно допълнение към етническата характеристика на българите.

Сватбените обичаи са описани в много пътеписи и дневници. През XVI в. Якоб Бетцек съобщава, че невестата поставяла на главата си прозрачна кърпа, було „та в този ден никой да не може да види лицето ѝ.“ Описва се и обичаят отвличане на невестата, при който „женихът открадва тайно невестата си и я завежда в своя дом. Веднага обаче започва възбуда..., че женихът е отвлякъл годеницата. Все пак караницата и враждата се потушават бързо и накрая всички се смеят на случилото се.“

Имперският капитан Шад описва веселата сватба наблюдавана в Карнобат – „По време на нашия престой празнувахме сватба и тъй като невестата живееше в едно съседно на това село, много жени в коли, покрити с пъстри черги и теглени от биволи, яремите на които бяха украсени с кичури косми и пера, отиваха да я доведат. Тази процесия беше предшествувана от неколцина мъже на коне и голям брой цигани и вървеше под звуците на тъпани и кавали.“

В няколко описания на сватби се споменава сватбеното дръвче – „хубаво украсена тояга, на която е завързан букет“, откупуването на булката от родителите, сплитането косите на булката и други детайли от сватбените обичаи, характерни и векове по-късно за традиционната българска сватба.

Силно впечатление правят на чужденците хората и песните на населението. Ст. Герлах намира хората на българите прилични и играчите много по-почтени, от тези в своята родина. „Момците, които искат да играят до момите не ги хващат за тялото, нито за ръцете, но за кърпичката, така, че да не се докосват ръцете. При игра те не подскочат, но пристъпват съвсем бавно, веднъж крачка назад, после крачка напред и танцуват в един ред в кръг наоколо...“

Впечатляващо е описанието на начина на пеене на момите от западните райони на страната. „Три или четири от тях пееха, редувайки се, отговаряйки си, като пристъпваха, селско сурово пеене, а други две по две се държаха за ръцете... и така танцуваха пристъпвайки винаги една срещу друга. В началото започваха бавно-бавно, а след това малко по малко ускоряваха стъпките си, накрая политаха лудо, като винаги следваха своята песен. Тя също съответно се усиливаше, за да стигне накрай до високо провикване...“

Като съпровод на хората се отбелязват, освен

различните песни, и музикални инструменти като гайда, тъпан, кавал, различни свирки и др.

Освен веселите празненства, чужденците имат възможност да наблюдават и погребалните обичаи и гробищата на населението. Бубсек описва през XVI в. следните погребални обичаи: „Мъртвецът беше положен в храма с открито лице. До него бяха поставени ястия, хляб, месо и една стомна вино. Край него стояха жена му и дъщеря му, пременени в най-хубавите си дрехи... След това чухме плач, ридания и плачевни гласове, с които като че ли питаха мъртвеца... що му е липсвало, защо ги е оставил сами и други такива...“ Подобни оплаквания, регистрирани в цялата страна, са надживели вековете и са оставили дълбок отпечатък върху народността на българина.

Пътувайки бавно през страната, различните пратеници вземат често участие в множество други прояви на населението. Така Луиджи Марсили съобщава през XVII в. че близо до Узунджово българите правели молебен под едно дърво /курбан/. „На същото място те колели овни, осветявали ги на един мраморен камък и след това устройвали обща трапеза.“ Изброяват се и обредните храни – цяло агне, голям хляб „във формата на гердан /кравай/, баница, плодове, кокошки, вино и много други неща.

Забавленията по празниците са били често придружени с различни представления като борби, разиграване на мечки, маймунки, кози. В тези забавления са участвували наравно, както като изпълнители, така и като зрители – турци, българи, цигани. В 1577 г. С. Швайгер отбелязва, че когато бил в София, пред техния хан дошли карагюзчийи. „Те играеха със своите маймунки и кози, скачаха и рипаха и искаха от нас пари.“

Духовният живот на българите не можем да си представим без неговата просвета, книжна и образование. Просветените чуждестранни пътешественици обръщат поглед и към духовните прояви на българите. Това се отнася особено до онези, които са разбирали малко или много славянски език. При възможност те посещават български църкви, интересуват се от църковните книги и констатираат, че дори простите селяни знаят молитвите „Отче наш“ и „Символ на вярата“. Ст. Герлах подчертава, че към поголемите църкви, особено в градовете или в манастирите, има български училища, а литургията се извършва на български език. „Не далеч от това село /с. Клисуре/ в полите на планината има един манастир, наречен „Св. Димитър“ с петима калугери, които поддържат едно българско училище и учат на четмо и писмо... и да пеят българска литургия...“

В писмените свидетелства от XV – XVIII в. се срещат непрекъснато данни за въоръжена съпротива, изразена най-общо в хайдушкото движение. Докато в първите векове хайдушките дружини се възприемат от чужденците като „разбойнически“, с течение на времето все повече се утвърждава мнението, че някои от тях имат други цели и показват вече развито национално самосъзнание. В края на XVIII в. французинът Франсоа Пуквил рисува българите като народ пазиц своята самобитност, патриархални

нарави, своята любов към свободата и склонност към бунтарство. „Скрити в своите планини, българите обикновено ги напускат само, за да се присъединят към бунтовниците, които понякога всяват ужас в Константинопол.“

Процесът на опознаване на България и българите в Европа има за времето си важно културно и политическо значение. Изясняването на представите за тях като отделен народ е означавало и моралното признаване да се борят за отхвърляне на османските поробители.

На път

Преди да напусна Константинопол бях писал на мистър Чарлз Брофи – вицеconsул в Бургас, за да го уведомя за моето пристигане и когато параходът хвърли котва пред града, съзрях отдалече английския флаг да се вее в лодката му, която се насочи към „Тетис“. Мистър Брофи бе в Бургас от няколко години и добре познаваше езика и обичаите на народностите, населяващи околността, така че неговата компания и сведения ми бяха от голяма полза.

Градът не може да се похвали с хотел, но има хан или гостилница, която посетихме, поръчвайки си нещо като закуска. Ако се поинтересуваме за произхода на това заведение, вероятно ще се окаже, че майка му е била кръчма, а баща му – малък френски ресторант, но храната бе добра за гладен човек.

Кухнята бе залепена за кафенето и можеше да влезеш и да си избереш блюдата. Изборът беше голям – овнешко със зеленчуци, говеждо варено, телешко задушено, макарони, супа и пържена риба. Дадохме поръчка и чиниите ни бяха донесени в кафенето, където имаше маси с покривки и дори салфетки. Помещението бе претърпкано с местни жители от всякакви националности и моят солиден обед, заедно с чудесното местно вино, струваше осемнадесет пени.

Уговорихме се да тръгнем за чифлика на мистър Брофи един час след стъпването ни на брега и с най-добронамерена учтивост той нае за мен и прислужника ми една талига или турска каруца, но самият бе твърде умен, за да влезе в нея и яздеше собствения си кон. Ако в Турция ви кажат, че ще тръгнете след един час, трябва да бъдете напълно сигурни, че ще ви трябва най-малко три. Нашето заминаване не бе изключение от правилото. Най-сетне колата пристигна и ние благополучно потеглихме. Никога не ще забравя това пътуване! Талигата има дървени седалки и дървен покрив, открита е отстрани и няма никакви ресори. Това е инструмент за мъчение, който може да ти избие зъбите и да ти сплеска черепа.

Нашият път, или по-скоро пътека, минаваше покрай заоблени хълмове, лишени от дървета, но богати на златно жито, което на този 20 юли се жънеше и извозваше.

Минахме покрай трудолюбив жътварски рояк, който почти изцяло се състоеше от български жени. По това време се изкачвахме на един баир и аз бях излязъл от „адската машина“, за да се насладя на възможността да си опъна краката и да преброя контузиите си, когато видях, че няколко млади жени се насочват към мен. Помислих, че не е учтиво да обърна гръб на тази красива атака и спрях, решен на всяка цена да я проследя докрай. Те настъпваха усмихнати и с блясък в очите, и аз стоях, потънал в очакващо учудване, защото те бяха толкова много. Не знаех какви са обичаите в тази страна или какво очаквах от мен и почувствах, че ако в този момент приятелите ми у дома можеха да ме видят, положението би им се сторило извънредно комично; но ето, че тези загорели девойки започнаха да ми целуват ръка, повдигнаха единия ми крак и изтриха ходилото му с житни класове, с което ми пожелаха винаги да се радвам на изобилие. Тяхното постично внимание към моето благополучие заслужаваше известна компенсация и аз им раздадох по някоя дребна монета, след което те ме освободиха със смях.

Чифликът на моя домакин бе разположен в покрайнините на едно българско село и аз имах добрата възможност да изуча характера на българите в тази част на Турция и впоследствие да ги сравня с елинизирания им сънародници от моето собствено имение в Македония, като сравнението безспорно бе в полза на неелинизирания елемент.

Чужденците имат навика да описват българина като мързелив и ленив, но собственият ми опит ме кара да мисля, че обвинението им е несправедливо. Наистина, количеството работа, свършена през годината е твърде малко, но вината е в неговата религия, която му забранява

да работи по празници и пости, а заедно с неделите те обхващат сто и осемдесет от триста шестдесет и петте дни на годината. Зимно време, когато има работа, той става в четири сутринта, нахранва работния си добитък и още преди разсъмване вече е на своето парче земя, отдалечено понякога на две или повече мили, където оре, докато се стъмни.

Наистина, през лятото често спи през деня, но от друга страна, редовно започва работа в два сутринта и продължава с прекъсвания до десет вечерта.

В моето имение един българин с единичен английски плуг, два чифта биволи – единият впрегнат, а другият разпрегнат – и едно момче да ги води, изорава в зимен ден акър и осмина при силно пясъчлива, глинеста почва и бразда, дълбока седем инча. В Англия един акър се счита за много добро постижение, така че българинът не може да се нарече мързелив. Жените са извънредно трудолюбиви. Сами месят хляб, предат вълна и памук, изработват всички тъкани и вълнени изделия, необходими за семейството, и рядко могат да се видят без работа, по което и да е време на деня.

Къщите на селяните обикновено са измазани отвътре със смес от кравешка тор и глина и имат две стаи и вътрешен чардак. Покъщнината се състои от кухненски съдове, няколко черги за постеля, красив килим за тържествени случаи и няколко шарени сандъка, в които се съхраняват семейните дрехи и ценности. Заедно с откритото огнище и комина, те обхващат всички домашни потребности на българския дребен земеделец.

Стаите обикновено се поддържат чисти и добре изметени, но външният вид на къщите по-скоро наподобява познатите ни ирландски колиби. Те имат двор с обор и плевня, но не и градина. Никой не прави опит да отглежда зеленчуци за собствената си трапеза, въпреки че земята е изключително подходяща за целта. Тази небрежност се дължи на тесните рамки на потребностите им. Менюто на обикновения селянин се състои от хубав пшеничен хляб, малко солена риба и зехтин, плюс овче мляко, сирене и понякога яре или агне, изпечено цяло, по празници или тържества. По-заможните земеделци живеят почти по същия начин, като се добави супа, пълнени тиквички, наречени „бомбар“, и много вкусен тънък сладкиш, характерен за българите, който се прави от брашно, сирене, мед и каймак и се нарича „млин“, и аз горещо го препоръчвам на всеки пътник, минаващ през българските градове.

Облеклото на жените, а всъщност и на мъжете, е много живописно. Жените са облече-

ни в носии с ярки цветове, специфични за всяко село, което още веднъж доказва, че българите са способни да жертват индивидуалността си за общото благо. Селските дрехи са много пъстри и ярки, но цветовете им са така добре подбрани, че ефектът е хармоничен и приятен за окото. Техните колани, гривни и украшения за глава, изработени от сребърна сплав, са изкусни и много се ценят. Предават се от майка на дъщеря като семейна реликва. Колкото и да е странно, формата на големите кръгли пафти на коланите им много наподобяват тези на древните етруски, открити при разкопки в Италия. Между тях сигурно съществува някаква етноложка връзка.

Българските жени се омъжват млади, но поради обичая да кърмят децата си до три-четиригодишна възраст, бързо загубват младежкия си облик и на двадесет и две вече изглеждат стари и измъчени. Те са големи къшовници; в семейството се наблюдава голяма привързаност и почти никакви кавги, вероятно защото времето на жените е почти изцяло запълнено с работа. И тук, разбира се, както и в Англия, има инцидентни случаи на лошо отношение към жената или побой, но това са по-скоро изключения, отколкото правило.

Церемониите са на голяма почит сред тях, особено при сватби и погребения. Сватбите стават повод за всеобщо празненство и селският младоженец пръсва не по-малко от десет-петнадесет лири за вино и овце за пиршеството, което продължава три-четири дни при почти неспирни танци.

Близките на младоженеца играят под звуците на барабан, гайда и кларинет по пътя към дома на невестата и обратно. После изнасят на показ даровете, състоящи се главно от избродирани кърпички. Младоженецът ги забожда на връхната си дреха и така пременен се присъединява към танците. Вечерта преди сватбата младоженката се изкъпва за първи път в живота си. Тържествената церемония по венчаването се извършва в църквата или в къщата на младоженеца в присъствието на техните роднини. Службата се ръководи от свещеник. Невестата пристига, качена на кон, покрита с дълъг воал, и с изобилие от златиста сърма на главата. По време на сватбата ѝ слагат венец от сребърна сплав, разпръскват жито и стафиди над щастливата двойка и техните роднини, извършват се най-различни ритуали и сватбената церемония завършва. С бавни и тържествени поклони невестата целува ръка на своите роднини, играта се подновява и уморената двойка остава насаме. Българите много обичат танците, които обикновено изпълняват под звуците на гайда.

Жените и мъжете се хващат за ръце и образуват дълга редица, която се вие, придвижвайки се бавно, което, изглежда много им харесва и ги довежда до някакъв тих екстаз. Гайдата изцяло наподобява инструмента, използван в Шотландия, и впечатлен от приликата, попитах дали имат и бързи танци. Отговорът бе положителен и за моя изненада гайдарят незабавно подхвана една мелодия, която би представлявала отличен съпровод на шотландско хоро, а двама мъже се изправиха и заиграха с такава тържественост и достолепие, каквито съм виждал в Шотландия. Най-удивителното е, че танците напълно си приличат: има го и случайното подвикване, щракането с пръсти, внезапното завъртане на тялото, а и стъпките са почти еднакви. Както вече споменах и музикалният съпровод е същият и ако отчетем факта, че играта запазва характера си през вековете, трудно бихме оспорили извода, че предците на шотландския високопланинец и българина вероятно са имали едни и същи учители по танци.

След като престоях няколко дни в чифлика на мистър Брофи, бях поканен на вечеря от най-видния българин на селото. Това бе един извънредно способен човек, който посредством земеделското си трудолюбие бе открил свой собствен път към независимостта и въпреки че бе започнал живота си с едно рало и чифт биволи, сега притежаваше малко поземлено имение и големи стада овце.

Към осем часа моят български домакин дойде да ни съобщи, че вечерята е готова и ние се отправихме към къщата му, където ни въведоха в стаята, защото това бе единствената стая, ако не се брои семейната спалня. Всичко блестеше от чистота, чергите и възглавниците бяха подредени с вкус, а на пода, в средата на стаята, пламтеше огън и от няколко медни тенджери се разнасяха извънредно вкусни миризми.

Женската част на семейството, която дойде да ме посрещне, се състоеше от съпруга, снаха и дъщеря – всички абсолютно незабележителни на вид. Горещината, обаче, ме впечатли. Беше месец юли и стаята приличаше на пещ, а аз, като почетен гост, трябваше да заема място непосредствено до огъня!

Прошепнах на вицеконсула, че още по средата на вечерята, ще бъда жив опечен и той деликатно предложи да вечеряме на чардака, тъй като навън бе прекрасна лунна нощ. Идеята бе чудесна. Нашият домакин веднага се съгласи, но не мина без изказвания от страна на женската част, че ще умрем от студ, въпреки че термометърът показваше 70 по Фаренхайт /20 по Целзий/.

Не след дълго седяхме в кръг на пода на чар-

дака, кръстосали крака по турски, а жените ни прислужваха. В средата поставиха паница със супа и всеки получи по една плитка метална лъжица, с която трябваше да бърка в общия съд. Ако има нещо, което не мога да изтърпя, това е да седя с кръстосани крака на твърдата земя. Шпорите на ботушите ми убиват, усещам костите си на местата, които винаги съм считал за меки; седя силно наклонен назад, така че има опасност да се търкулна по гръб, или прекалено напред, сякаш си казвам молитвите. Отгоре на всичко се схванах, така че общо взето не се чувствах удобно в тази неподвижна поза. Освен това разстоянието от моята уста до общата паница бе значително и да се пренесе супата с плитката лъжица бе подвиг, осъществим само с търпение и постоянство. При първия опит лъжицата бе на половината път до устата ми, когато ми се схвана кракът, и супата вместо от възгрешната, се озова от външната страна на жилетката ми. Установих, че тя наистина бе гореща, което до този момент ме изпълваше със задоволство.

После опитах стойката на колене и се справих значително по-добре. Супата представляваше една възхитителна смес от сладко и кисело и бе пълна със зеленчуци.

Донесоха агне, изпечено цяло, заедно с главата и всичко останало, което с общи усилия разрязахме, но изражението на агнето ме накара да се почувствам като канибал. Последва го вкусният сладкиш „млин“, а виното се лееше в изобилие по време на цялата гощавка, която би могла да засити дори и един /английски/ съветник.

Накрая синът и снахата на домакина ни обиколиха с меден съд, парче сапун и красиво избродирана кърпа, за да си измием ръцете, след което отново се върнахме към кафето, цигарите и приказките.

Силно ме впечатли спокойствието и тихото достойнство на българския ни домакин, който никак не се смути от притока на чуждестранни гости, а изпълняваше задълженията си на домакин като същински джентълмен.

На следващия ден той ме заведе да видя селското училище, което бе построил със собствени средства. То представляваше едно голямо помещение, добре приспособено за целта. В него се обучаваха около двадесетина спретнати момчета и момичета, които станаха прави при нашето влизане и ми се сториха много дисциплинирани, интелигентни и ученолюбиви.

(със съкращения)

Превод от английски: Елия Илиева

По течението на Янтра

Сведенията, които получих в Русчук за различните старопланински проходи, приличаха на неясни оракулски предсказания. Малцина бяха преминали планинската верига и колкото по-отдалече я бяха видели, толкова по-авторитетно я описваха. Някои надценяваха трудностите на терена, докато други ги пренебрегваха. За щастие аз живея, когато пътувам, като войник на поход. И да се съобразя с всички мнения, още от начало се отказвам от всякакви удобства, които биха могли да увеличават товара на конете по лошите пътища. Но и при най-скромни изисквания при пътуване от няколко месеца във вътрешността на Турция, която в културно отношение принадлежи само номинално към Европа, са неизбежни някои необходими приготовления.

Едва на знаменития конски пазар в Раховица, близо до Търново, успях да снабдя себе си и моя малък керван с коне. Това се съчета добре, тъй като предварително проектираната ми във всички подробности маршрутна програма водеше право към заблудения от митове и история свят на старобългарските царски резиденции.

Бързо напредвахме. Докъдето стигнаха очите пред мен се простираше широкото огледало на Дунава, пресичащо с много ръкави необозримата румънска низина. Изгледът се помрачи, сиви воали обгърнаха небосклона, тих дъжд потуши праха на големия военен път. Меланхоличният колорит на жадуващата за влага червенокафява льосова местност хармонираше с моето сериозно настроение. За щастие не можах да му се отдам за дълго. Моята карта, която бях съставил от най-добрите източници в мярка 1:288 000, показваше множество бели полета, които трябваше да попълня, многобройни груби географски противоречия, които трябваше да разреша. С оглед на тази трудна задача за сам човек, към която се прибавяха още етнографски и археоложки изследвания, разпрострях мрежата на маршрута си върху Дунавска България и старопланинската верига колкото е

възможно по-гъсто в зигзаг. Ако щастието би било донякъде благосклонно към мен, от своя страна бях готов на голямо изследователско усърдие и лишения. Добре че от първия час започна веднага сериозна работа, която и напред остана най-верният ми съпътник и най-милният ми утешител през цялото ми пътуване, от ранна сутрин до късна вечер.

Селища, населени от една народност, са изключение; обикновено са български, по-рядко турски. Характерно е при това, че всяка народност образува винаги своя, напълно отделена махала до първоначалното село и по този начин създава донякъде община в общината. Но от тази пъстра смесица от народности едва се забелязваше нещо край нашия леко възлизащ път, който изглеждаше почти запустял. На телеграфните жици се люлееха най-спокойно безбройни горски зидарки, а на подпорните стълбове седяха орли, дебнещи плячка. Само за минути се подплашваха от приближаването ни; щом отминем, заемаха отново високите си тронове. Тази пейзажна композиция подхождаше великолепно към местността, потънала в мрачни сенки на облаци, и към меланхоличния шепот на високите царевични листа, движени от силно югозападно въздушно течение.

Току-що пак бяхме избегнали опасно място с дълбоки дупки на лошо трасирания и още печално изпълненият път като преминахме известно разстояние напреки през полето, когато след два и половина часова пътуване започнахме внезапно да слизаме и стигнахме до изолирания „Гюл-чешме-хан“. Защо непривлекателният, опушен хан се нарича „Гюлчешме“ (розов извор) не можах да узная; там нямаше никакви рози, а само високо избуяли тръни и други плевели. Местността беше всичко друго, но не и поетична... по-скоро малко романтична, но и това само в най-лошия смисъл, както доказва най-близкото беклеме, стражница с жандарми и охрана на пътя. Изграждането ѝ на това място изглеждаше много целесъобразно, тъй както от

Русчук до Манастирница, през 5 мили, всички селища се намират далеч надясно и наляво от пътя, а в съседните Дамогила и Обретеник заселените черкези се ползуваха с най-лошо име.

Непосредствено зад стражницата влязохме отново в няколко серпантини по непривлекателна тераса. Пътят се отклоняваше все повече към запад-северозапад от реката Лом, придържаща се към посоката юг-север, и нейните често богато залесени брегове с многобройни села изчезнаха при Обретеник почти напълно от погледа ни. Зад Долни Манастирци гледката стана за щастие по-приятна. След 5 часа път – най-после отново хубавата земеделска почва, гори-сти хълмове, плодни дървета и лозя, между тях работещи хора в пъстри носии и великолепно биволи, овчи стада и друг добитък край ромолящи водопои. Спряхме при скромния хан. За да се насладя от гледката на пълнокръвен живот, приех на драго сърце любопитните въпроси, с които ми досаждаха някои станали по-доверчиви турски и български жители на селото, след като поисках от тях няколко сведения. С каква цел се осведомявам, докъде се разпростира лозарството в района, дали се сее и тютюн, дали има повече от една или две цигански къщи в селището, колко души брой черкезката колония, дали близките могили са били някога отваряни и какво е намерено в тях, дали малкото селско поточе се влива в Дунава при Пиргос или зад него и т.н.? Защо записвам отговорите им веднага в книгата си, например, че в селището има 80 турски, 32 български и 20 черкезки селски дворове? Можех да им говоря много, колкото би задоволило например и невежи тиролски селяни в подобен случай. Събираха си главите една до друга и шепнеха турското „ким билир“ съответстващото българско „кой знае“! Неочакваното интермецо беше за простодушните хора, разбира се, добре дошъл повод за най-различни разисквания, подсладени с увеличена консумация на ракия.

И тъй тръгнахме към една височина, в чийто източен край е разположено между широколистни гори сродното село Горни Манастирци. Скоро след това прикова вниманието ми равномерното разстояние между четири могили върху високото плато, снижаващо се към близката Янтра. Близко до тези паметници, съхраняващи от около 2000 години костите на морни странници по време на големите размествания на народите, се намираще нов гроб на преди няколко години убит тук българин. Следваха турска стражница и грамадна праисторическа гробна могила. Тя маркира като че ли най-високата точка на вододела. След това се спуснахме надолу към Янтра, чиито безбройни из-

вивки блеснаха под слънчевите лъчи, промъкнали се през разкъсаните облаци. Великолепни вечерни багри се разстлаха върху широката речна долина над мощните височини, които я ограждат по високо издигащите се дълги била на старопланинската верига, и затварят котловината. Моят драгоман твърдеше, че различава с просто око снега на 11 мили отдалечени най-високи върхове. Къде ли ще може там да се премине, си мислех и търсих да съзря седловината на пътя към Шипка, Калофер и т.н.

Не ми остана много време, за да сравня живия релеф с картата на Киперт. Пътят ни поведе внезапно надолу и влажната кафява глинена почва на склона затрудни немалко слизането на горките коне. Предпочитах да премина пеш дълбоковръзаната бразда. Гледката не беше привлекателна, тъй като мислите води бяха оголили хоризонталните варовикови и мергелови пластове. Тук и там се показваха по-стари, добре обрасли каменоломни, доставяли вероятно каменен материал на римляните; в по-новите бяха ломили камъните за наскоро завършения Беленски мост над Янтра. След половин час, когато излязохме от дефилето, съгледахме тази най-красива творба на българското строително изкуство и веднага се настанихме да ношуваме в един от многобройните ханове на просторното, високоразположено село.

Читателят има право да узнае, какво представя български селски хотел. Дали знаменитите с великолепната си архитектура керван сараи на великите султани, възхвалени от Джордж Браун още преди 200 години, са предлагали и вътре съответните удобства, не зная. За днешните ханища на Турция може да се каже, без да се клевети, че външната и вътрешната им страна са обикновено достойни една за друга. Но трябва да се признае, че ханът в Бяла, по чиято клатеща се дървена стълба се изкатерих нагоре, предложи повече, отколкото можеше да се очаква след първите впечатления от порутения изглед, понеже притежаваше отделна стаичка от най-малко по пет крачки в квадрат с поносимо чисти стени. Но в това разкошно помещение нямаше дори следа от мебели, а и разкъсаните хартии по прозорците – стъкло за прозорци все още не се произвеждаше в Турция – не можеха да предпазят от смущаващия шум на кочияшите и конете в просторния двор. Но този хан беше все пак един от по-добрите, защото често съглеждах през цепнатините на немарливо направения под, настанените на първия етаж коне. Българският ханджия разчита впрочем, че пътникът си носи нужните удобства, към които принадлежи и леглото. Само леген, кани и чаши се дават: легла, маси,

кресла се намират само в някои ханища в градовете, наредени а ла франга.

Какво да прави пътникът между четири голи стени? Най-добре е да прави като мен, да остави всички претенции у дома си и да спести болезнени разпрасии на себе си и на съдържателя. И този път се опитах, както често преди, да се настаня колкото може по-добре върху прясно сено, на което постлах моята каучукова покривка. Прострян на това легло подирях дневните си бележки, импровизирах със сухата храна, подарена ми от консула Шой, много вкусна вечеря, представих си, че се намирам в някой от нашите най-люксови хотели и скоро след това бях обладан от най-ободрителен сън.

На следващия 30 юни сутринта отчетох в четири и половина часа за първи път моите уреди и последвалото изчисление показва, че българската махала в Бяла е на 66,3 метра надморска височина. Около стоте турски къщички на селището са разположени малко по-високо, скрити сред градини, оградени от високи зидове. От стърчащото над тях минаре на миниатюрната джамия молитвеният зов на мюзеина се съревноваваше със звуковете на три клепаля, удряни усърдно от селския учител и няколко момчета с дървени чукове. Това беше за българите покана за неделно тържество. Тръгнах по звуковете и стигнах до църквичката, построена през 1843 година. Няколко стъпала водеха надолу в според старотурската повеля до наполовина заровеното в земята мрачно помещение с малка предстроена нартика; училището и гробищата на общината следват непосредствено. Всичко това отразяваше интересна картина на особени условия на живот, при спомена за които тръпки побиват по-старото християнско поколение.

Тръгнах назад към чаршията, оживена от празнично нагиздени селски хубавици и момци с богато везани ризи и затъкнати цветя. Струва ми се, че чаршията беше извънредно добре снабдена за такова селище. Местоположението на Бяла е наистина чудесно, понеже образува естествен възел на пътищата, свързващи Русчук и Свищов с Разград, Шумен, Търново, Габрово и Филипопол. В 1860 година някой спекулативен французин основал тук парна мелница и в Бяла се крие сигурно зародиш на административен и търговски център, който липсва много на обширната плодородна, годна за износна търговия област между Лом и Осъм. Някога Бяла е бил център на околия. По какви причини е бил включен в Русчушкия окръг? Кой ли пита в страната на най-грубото свосволие за подобни неща! В качеството на мюдюр в Бяла, Барт срещнал още в 1862 година доста образован младотурчин, мечтал „по принцип“ много за

напредъка. Но, както се уверих, не е оставил ни най-малка следа на практическа дейност.

След като търсих напразно в Бяла посочените от Барт на близко разстояние селища Норат Керимлю и Билена и се ориентирах по-точно за Гьолбунар (езерна чешма) и Бешбунар (пет чешми), поех пътя за Търново. Прехвърлихме отначало по високия виадукт с огромен свод котловината, по която пристигнахме предишната вечер в Бяла. Бистрото поточе се вливаше дълбоко под нас в лениво влачещата се Янтра, а на нейния бряг перяха жени и момичета с високо вдигнати поли и създаваха пикантна гледка, която може би би изтръгнала от строгите пуритани възглас „шокинг!“ Изненадващо големият монументален мост пред нас отвлече вниманието ми от приятната група.

Как ли е стигнала мръснокафявата Янтра до този извънредно грижливо изработен 270 м дълъг, 9 м широк каменен мост от плътен еоценски варовик с 14 засводени отвора на подпорно разстояние от 9 м и красиво скулптирани 11 м високи стълбове? При честата промяна на валиите е трудно да се каже, кой е дал първият подтик за тази великолепно постройка. Тъй както са били необходими 3 години до окончателното му завършване в 1870 година, смята се, че е започнат все пак през управлението на големия валия: и така, много е вероятно, че построяването на моста трябва да се благодари на Мидхат паша. Случи се в 1872 година близо до градчето Килифар при Федабей да се запозная лично със строителя на моста. Там, в голямата кръчма на хана седеше той, Никола Фичоглу, простичък българин от Стара планина, който не се отличаваеше по носията или по друго от най-обикновените селски жители. Говореше наистина с оправдано самочувствие за творбата си и подчерта главно, че мостът е струвал 700 000 пиастри, т.е. 70 000 гулдена, за България огромна сума. Но като че ли почти не чувствуваше, че той, който притежава едва ли повече от най-елементарните познания, е създал творба, която може да се нарече – като изключим Константинопол – най-съвършената нова хидротехническа постройка в Турция и би направила чест дори и на най-кадърните европейски техници.

Много пъти съм си задавал по-рано въпроса, кой ли е създал многобройните мостови постройки на султаните в XVI и XVII век, например възхитителните виадукти при Видин? Разполагали ли са турските завоеватели още от начало с инженери и архитекти в своите редове и по-късно ли се е изпарила любовта им към изкуствата и науките? Или са използвали талантлив чужденци? Мостът на Никола Фичоглу раз-

сея всички тези съмнения. Най-много постройките дължи бляскавата епоха на Турция на македонските и българските майстори, чиито творби продължават – колкото и да е странно – големите технически традиции на знаменитите византийски майстори-строители на Юстиниан. Но който разгледа моята скица на моста на Фичоглу при Бяла и подпорните стълбове, изградени проникателно за съпротива срещу ледохода с крайно оригинални канали за по-лекото преминаване на придошлите води, ще възкликне вероятно като мен: „Какво ли би станало от такъв високонадарен народ, ако би могло да се пренесе поне само едно от нашите многобройни технически училища на Балканския полуостров!“ Известно е, че Мидхат паша беше неочаквано преместен от Русчук в Багдад, а с него изчезнаха в Дунавския вилает средствата за общополезни цели. Както мостът на Фичоглу, така и многосводестият виадукт, който свързва моста на левия бряг на Янтра с равнището на пътя за Търново, останаха години наред без осигуряващи парапети. Но турците, а и животните са свикнали с подобни неща, както и ние стигнахме без злополука на отсрещния бряг до малък хан, заобиколен от зидове, сгушил се вляво, плътно до предмостиято.

На западните, малко обработените червенокафяви височини от глинещата почва ни съпровождаха отгук нататък многобройни могили. От Русчук до пролома на Янтра при Самоводен нанесох на картата около 40 гробни могили от двете страни на пътя. Трябва да е не само случайност, че групите на двата бряга на Янтра показват често забележително съответствие и се намират обикновено върху точки, доминиращи над близката им околност, или откриват далечни изгледи към долината. Голямата могила северно от Бяла се виждаше например още от 2 мили отдалечения Радан и ще послужи отлично за триангулираща точка. За народа или народите, издигнали тези примитивни паметници, разполагаме днес само с предположения: но големият брой доказва, че пътниците, идващи от Азия са предпочитали широката плодородна долина на Янтра за своя маршрут през Стара планина към отвъдните земи на Македония.

В 1854 година много български семейства се бяха изселили в Крим и Влахия: хубавите села Тръмбеш, Мусюклю, Радан, Одалар и други, през които минахме, и великолепните стада на ливади с тучна трева сочеха, че раните от войната зарастват бързо в тази област. Тук развъждат най-вече много хубави коне, докато рогатият добитък, за чието облагородяване правителството не предприема нищо, е само от умерено едра порода. Почвата е прекрасна, местността –

пълна с прелести, царевични и пшенични ниви, ливади, оросени от малки поточета, лозя, чудесни горички от плодови дървета, най-често диви круши, от които се получава вкусен компот, и многобройни изворови чешми, характеризират левия бряг, чиито височини се отдалечават доста много от реката, докато десният бряг, слабо населен склон, покрит с храсталаци, е украсен само от редки единични групи букови дървета.

И в долината на Янтра селското стопанство е примитивно. Понякога съглеждам 4, но и 8, а в планините дори 8 до 10 слаби малки волове, впергнати в рало. При Кочина, село с много тухларни, поведох разговор с българин-орач и той ми позволи да разгледам неговото рало с всичките му подробности и да го нарисувам. Селянинът изрязва сам цялата дървена част: само лемежа и ножа купува в най-близкия град. Първият струва 25, вторият 10 пиастри, а цялото рало, заедно с железните пирони около три и половина до четири гулдена. Тъй като въпреки благозвучното наименование „Министерство на агрикултурата в Константинопол“ няма никакво селскостопанско училище в цяла Турция, Мидхат паша се потрудил да снабди своя вилает по търговски път с пободрени австрийски земеделски сечива. Главно в Раховската и Свищовската каза се виждат често рационални плугове и вършачки, но общо взето селянинът в Ориента държи още по-упорито от всеки друг на старото.

След хубавата равнина и кратко разстояние от бластисти низини пътят възлиза при селото, наречено Армути (на български Крушите) поради многобройните крушеви дръвчета около ръба на височините, издадени тук над реката. От отвъдната страна под светналото минаре се разстила извънредно красиво разположеното село Дранкьой (на български Драганово). Близо до чудесната изворова чешма на Боруш минахме край група от 14 могили на почти равни разстояния в два реда от запад към изток. От тях две много високи в ляво от пътя предлагат великолепни засечни и ориентировъчни точки. Многобройните човешки кости, на които тук се натъкваме, караха господин Славейков да предположи, че знаменитото решаващо сражение (1396 г.) между унгарския крал Зигмунд и султан Баязид е станало при тези могили. За съжаление господин професор Брун от Одеса се присъединява към българския чичероне, а най-новите писатели следват професора; в глава VIII се надявам да покажа, на колко несъстоятелна база се гради това напълно неоснователно твърдение.

При Мургазлии височините намаляха. На север от селото минахме по 9 м широкия, 40 м

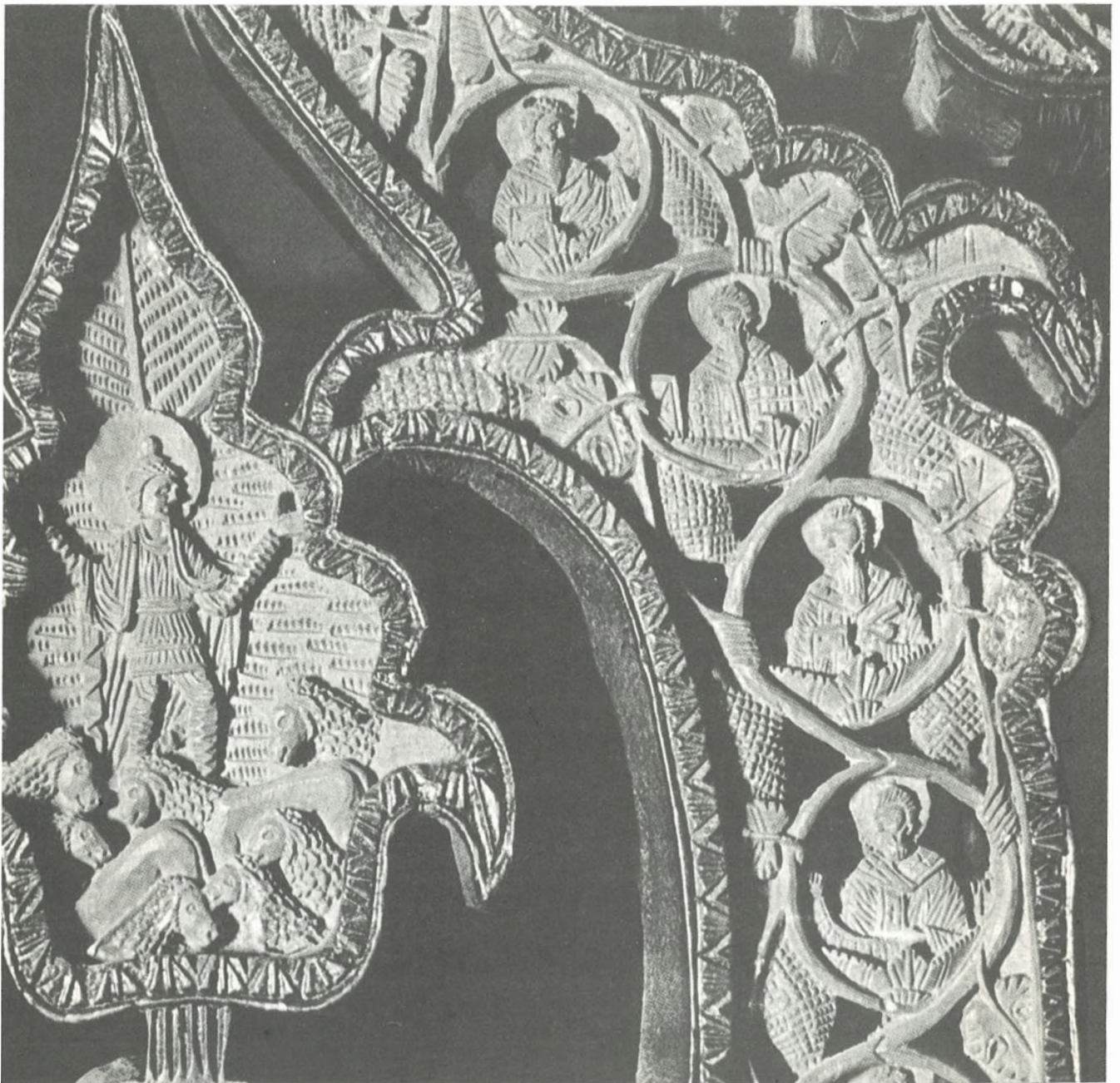
дългия дървен мост върху 4 подпори над Росица, най-значителния приток на Янтра, но който не извира, както твърди Барт според невежите си придружители, от Троянския манастир, до който минава непосредствено реката Осъм, а значително по-на изток от най-високата част от Средна Стара планина.

Едновременно с нас прекосиха реката и много селяни на връщане от пазара в Търново: направи ми впечатление, че всички жени носеха тъмно облекло. Бяхме само на не повече от мила и половина от шестия пролом на Янтра, чиито прелести Барт е описал подробно още в

началото. Все по-лесно изпъкнаха на юг характерните Столови планини, разположени пред Стара планина, и изгледа на Поликраище, заобиколено от свежи широколистни гори и лозя, добиваше все по-великолепен облик. Но всичко това беше – тъй да се каже – само пролог на местността към величествените картини на малко познатия старопланински свят, чиито тайни започнаха да ми се откриват!

(със съкращения)

*Откъс от пътеписа на Феликс Каниц
„Дунавска България и Балкана“*

Дърворезбеният кръст на Рафаил

По време на българското национално възраждане (XVIII–XIX в.) Рилският манастир се оформя като голям център на българското изкуство и приложни занаяти. От това време е останал един дърворезбен кръст, известен под името кръстът на Рафаил, който се пази в местния музей и привлича вниманието както на специалисти така и на многобройните посетители на манастира.

Запазената и до днес легенда разказва, че един местен монах на име Рафаил, 12 години правил този кръст, след което ослепял. Писмено легендата не е засвидетелствана никъде и не е подкрепена с исторически данни. Изрязаната върху подставката на кръста година 1802 показва времето на неговото създаване. Подставката обаче е по-късна прибавка, правена, по сведения на стари рилски монаси, някъде в началото на нашия век и датата върху нея е отбелязана вероятно според легендата. Приемем ли всичко това за достоверно, по липса на исторически данни, то можем предположим, че Рафаил е направил своя кръст между 1790 и 1802 г.

Кръстът е висок приблизително 80 см. /заедно с подставката/, широк 40 см. и дебел 3 см. Рязан е от монолитен блок липово дърво, с изключение на трите крайни раменни акротерии и подставката. Целият кръст, без резбените сцени, е покрит с лак, придаващ му шоколадовокафяв цвят. Благодарение на сложното членение майсторът е успял да помести върху него множество сцени с около 600 образа.

Разгледаме ли по-аналитично кръста на Рафаил, неговата стилна изработка, техника, иконография и др. ще видим, че той напълно се вмести в границите на този период от развитието на българската миниатюрна дърворезба, когато тя бележи своето най-високо развитие.

Рафаиловият кръст е от така наречените напестолни кръстове, стоящи в олтаря на църквата върху светия престол. Те са съставени от централно кръстно тяло, дръжка и подставка /столче/, изработват се винаги от дърво и смисъла на това трябва да се търси в дървения кръст, на който е бил разпнат Христос. Някои кръстове били об-

личани в метална ризница, най-често сребърна, по-рядко златна, украсявали ги със скъпоценни камъни, но същността се запазвала - централната част остава винаги направена от дърво. Тази символика определя и тематиката на сцените върху напестолните кръстове - преди всичко сцени от живота на Христос и Св. Богородица. Най-подходящо средство за изобразяването на широк спектър от случки и събития върху ограничената площ на кръста е миниатюрната дърворезба.

В началото на XVII в. център на този вид изкуство е Атонският полуостров с неговите многобройни манастири и скитове. По това време се обособява общ за атонските ателиета художествен стил, който постепенно се разпространява по целия Балкански полуостров, включително и в българските земи. Българската миниатюрна дърворезба се развива под прякото въздействие на Атон. От атонските майстори тя взимаша изразни средства и иконографския канон. Кръстът на Рафаил, макар и майсторът да не излиза извън традиционните тематични схеми и технически норми, заема малко по-особено място в историческия развой на българското дърворезбено изкуство.

В иконографско отношение Рафаиловият кръст следва установените канони на атонските майстори, но в някои сцени могат да се забележат иконографски варианти, характерни за българските паметници на християнското изкуство от XV в. насам. Всяка сцена от кръста е завършена композиция, подчинена на собствена архитектура, налагаща се със своята многоплановост, например сцените Рождество Христово, Въведение Богородично и др. Главното действие не винаги се извършва в първия план, а във втори, понякога и в трети, както това виждаме в сцените Възкресение Лазарево, Успение Богородично и др. Това придава особена дълбочина на композицията, постига се по-голяма експресивност и декоративен ефект, като майсторът стига и до отделни перспективни решения.

Действието в повече от сцените се развива на фона на подходящ архитектурен декор, който се

отличава не само с богатство и представителност, но е и активно включен в цялостното композиционно изграждане на сцената, а някъде дори е изведен и в първи план. Много артистично и с голяма лекота са изрязани лозовите гранки в дървото на пророк Йесея, диплите по дрехите, завесите и пр. Майстор Рафаил навсякъде проявява виртуозно техническо майсторство, тънко чувство за художествена мярка и добър усет за пластичността на материала.

Интерес представлява третирането на човешките фигури. Обикновено те са разположени си-

метрично по вертикала на сцената, понякога скъсени, жестовите им са застинали и формални, а позата статична и неправдоподобна. Повестувателният характер на разказа не изисква резки движения, спонтанни действия или динамика. По-скоро се налага психологическото и емоционално проникновение, стремежът към индивидуализиране на образа. В този смисъл изкуството на майстор Рафаил трябва да се търси не в новаторската техника или в експеримента, а в новия емоционален заряд, с който той изпълва старите религиозни сюжети, в съвременното и близко до земната същност на човека тълкуване на тези теми.

SZVETLA KJOSZEVA

A történelem keresztjén

„... szétiramodtak s végighussantak a törökök az egész földön, akár a madarak a levegőégben. Sok keresztényt megöltek, sokat fogságba hurcoltak, akik pedig megmaradtak, ádáz halál aratta őket is, mert éhen haltak. Akkora éhezés támadt a világ teremtésétől amekkora soha nem létezett, s amilyen, irgalmas Krisztus, ne is következék soha el többé. Aki e veszedelemtől is megmenekült, őket Isten engedésével farkasok falták fel. Zúdultak éjjel és nappal, széjjelszaggatták a népeket. Faj, mily gyötrelmes látvány mindenütt szerte! Lecsupaszult a föld, mindennémű javától megfosztatott, hullottak az emberek, jószág és gyümölcs elenyészett. Nem maradt herceg vagy vezér vagy bárki oltalmazó az emberek között, nem volt, ki megszabadítsa s megmentse őket: a törökök rettenete béklyózta mind, erényes férfiak hajdani vitéz szíve gyöngé asszonyosívvá változott most...”

Izaiás barát glosszája a XIV. századból

Századokon át lebegett a jatagán komoran az engedetlen fejek fölött, századokon át magasodott a kereszt, s mentette a bolgár szellemet, adott reményt. De milyen választás ez: élet a jatagán rettegésében, vagy üdvözülés és halhatatlanság a kereszten?

Kereszt és jatagán. Jelük alatt születik az az erős élettér, amelybe a bolgár nemzetség gyökerét eresztette, hogy magasba törő lombos ágaival konok törzse erősödven emelkedjék.

A rajta esett sebekkel a jatagán a törzset el nem pusztíthatja. Sokszor tíz nemzedék jaját és keservét őrzi, óvja a fa. A százados fák ma is emlékeznek: mikor Európa katedrálisokat emel és egyetemeket alapít, Izaiás barát öreg templomi könyv lapszélére rója följegyzéseit, mikor beköszönt a Guttenberg-éra, a Balkán félsziget fölé a hosszú oszmán éjszaka féholdja ereszkedik föl. Jatagán-hasítottan keresztbe fordulnak az ágak. Nevenincs mesterek veszik kezükbe az élő anyagot, s a bolgár házakban fából faragott napok ragyognak, csodás madarak s növények elevensége, legendák biblikus ereje tölti be az otthonokat. A Megváltó halálával szentelt fa áldozati máglyán elégett új bolgár szentekkel lesz áldottabb.

A nyilvános megjelenés lehetőségétől megfosztott bolgár ember szépség iránti szomját századokon át varrottásokban, szöttesekben, kerámiákban, fafaragásban, miniatúra-festésben, templomi freskókban önti formába; énekekben s regékben sírja ki magából; példázatokban, közmondásokban fejezi ki gyülemelő tapasztalatát, hogy ámulatba ejtsen mindenkit, ki gazdagsággal s tisztasággal teli lelkét megérinti.

Rafail mester így népesíti be faragott keresztjét a kezdet bibliai mélységével. A mű kockasejtjei egy igazi alkotó ember szellemi világát zárják magukba, s történelmietlen azon tanakodunk, mit teremtett volna, ha a párizsi Notre-Dame falait bízzák ecsetjére, vagy hogy a beauvais-i székesegyházát építse fel.

A Bulgária számára tragikus ötszáz esztendő alatt impozáns templomok nem szöttek égnek a földből, képzeletet lenyűgöző, hatalmas műemlékek nem épültek, az alkotói egyéniség eredetisége nem kaphatott teret - ez a korszak a nemzeti öntudat és a népi bölcsesség hosszú tisztulásának, egy a tizenkilencedik században újjászülető nép mámorával feltörő nemzeti szellem megélésének az ideje, egy olyan nemzetének, melyet már se jatagán, se kereszt nem szorít.

A történelem keresztjére feszülten a bolgár szellem ezt a megváltó halhatatlanságot fogadja el, melynek nagysága előtt büszkén hajtunk fejet.

Szondi György fordítása

Tartalom

Karcsu Dafina	3
Bojan Penev: A bolgár nemzeti jellem a hódoltság korában és megőrzésének feltételeiv	4
Petko Szlavejkov: A fejezlábú lány forrása	7
Adriana Petkova: Bolgár legendák és mondák	13
Vera Mutaftcsieva: A népi gondolkodás mint a másság ábrázolásának alapja	16
Krali Markó és a láncos rabok	20
Grigorij Camblak: Evtimij pátriárka Tirnovóban	22
Roszica Penkova: A damaszkínok nyelvétől Botev nyelvéig	25
Szofronij Vratsanszki: A gyarló Szofronij élete és szenvedése	28
Lili Peneva-Vincze: Bolgárság-kép: idegen utazók szemében	33
Kánitz Félix: A Jantra mentén	37
Petar Petrov: Rafail keresztje	43
Georgi Popov: Kukuzel	45

Rafail keresztjéről Sztrahil Dobrev készítette a fotókat

A Magyarországi Bolgárok Egyesületének kiadványa

Felelős kiadó: Irinkov Georgi

Megjelenik negyedévenként a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért

Alapítvány támogatásával

A szerkesztőbizottság elnöke: Doncsev Toso

Szerkesztőbizottság:

Kjoszeva Svetla: felelős szerkesztő

Penkova Roszica, Petkova Adriana, Petrov Petar, Szimeonova Rajna, Szondi György

Lapterv: Kállói Judit

A borító Roszen Ruszev munkája

A szerkesztőség címe: 1097 Budapest, Vágóhíd u. 62., tel.: 216-1621

Egy szám ára: 120 Ft. Előfizetés egy évre: 400 Ft

ISSN 1216-2590

Karcsu Dafína

Karcsu Dafína, ne járj a kertbe,
Ne járj a kertbe holdfényes este:
Cédrusfa mellől törökök lesnek,
Hárman lesnek rád,
Szép termetedet, amíg te sétálsz,
Puskára írják!

Írják csak, írják, mi gondod véle,
Sírjanak érte, kapjanak érte!

Karcsu Dafína, ne járj a kertbe,
Ne járj a kertbe holdfényes este:
Cédrusfa mellől törökök lesnek,
Hárman lesnek rád,
Fecskeszemedet, amíg te sétálsz,
Pisztolyra írják!

Írják csak, írják, mi gondod véle,
Sírjanak érte, kapjanak érte!

Karcsu Dafína, ne járj a kertbe,
Ne járj a kertbe holdfényes este:
Cédrusfa mellől törökök lesnek,
Hárman lesnek rád,
Szemöldöködet, amíg te sétálsz,
Szablyára írják!

Írják csak, írják, mi gondod véle,
Sírjanak érte, kapjanak érte!

Nagy László fordítása

A bolgár nemzeti jellem a hódoltság korában és megőrzésének feltételei

A rabság népünk jelentős részét a török és a görög elnyomás által alig érintett Balkán-hegység rejtett zugába üzte, ahol szabadabban lélegezhetett. Itt a családi tűzhely szűk, de meghitt körében éltek, magukba zárkózva, szokásukká vált önmaguk, és ezzel együtt annak a történelmi mozgalomnak a megfigyelése, amely sorsukat meghatározta. Pontosan ilyen körülmények között koncentrálódik a nemzet erkölcsi ereje, mely később társadalmi tevékenységbe nő át. Ahogy az egyes egyén eljut az önismeretig és önmaga megfigyeléséig, miután bizonyos megpróbáltatásokat élt át, melyek azonban nem apasztották el lelki erejének forrását, úgy a nép is tragikus sorsa után fokozatosan erőre kap, eljut nemzeti identitásának felismeréséig, s szellemi erejének ésszerű kihasználására törekszik. Meghitt belső világába mélyed, keresve a választ azokra a kérdésekre, amelyek elválaszthatatlannak múltbéli és mostani sorsától. Természetesen, nem tudott világos és kimerítő feleletet adni, de az ilyen magukba nézés mégis gazdagítja lelkük tartalmát.

Ilyen életkörülmények között, jelentős külső hatásoknak kitéve, fokozatosan egy egészséges hagyomány alakul ki, egyre világosabban kirajzolódik a falusi réteg kulturális arculata, főleg azoké, akik a Balkán-hegység falvaiban és kisebb városaiban élnek. Ott az egyszerű néptömeg olyan életet él, amely gyökeresen különbözik a városi élettől, nem csupán hétköznapi sajátságaiban, fejlődésének jellegzetességeiben, hanem a maga specifikusságában és tipikusságában is. A Balkán-hegység lakosságának körében őrződött meg legtisztábban a bolgár jelleg; a termékeny síkságokat elfoglalták a hódítók, az ott maradt bolgár lakosság pedig erős török hatás alá került, pl. Északkelet-Bulgáriában. És mit látunk a hegyek rengetegeiben?

Az eldugott, Isten háta mögötti falvakban képződnek és bontakoznak ki azok az erkölcsi erők, amelyeknek a bolgár nemzeti jelleg fennmaradása köszönhető. Ott őrződtek meg legfontosabb sajátságai: a nyelv, a múlt emléke, a népszokások; ott maradt fenn a népművészet üde, kimeríthetetlen forrása is. Míg később a városi lakosság észrevétlenül, fokozatosan beadta a derekát a pusztító hellenizálásnak és megtagadta nemzeti hovatartozását, a falvakban viszont fordítva,

az élet a görögös műveltségtől érintetlenül és függetlenül folyt tovább. És amíg a nemzeti újjászületés eszméi közvetlenül hatoltak be az egyszerű néprétegek körébe, anélkül, hogy valamilyen fertőző külső hatásba ütköztek volna, amilyen a görög volt, pl. a városok bolgár lakossága körében ugyanezeket az eszméket mindenekelőtt ezzel a görög befolyással kellett szembeállítani és ezután előkészíteni a talajt a valódi nemzeti újjászületésre. Az egyszerű tömegek között a bolgár elem nem csak hogy a legtisztábban őrződött meg, hanem az idők folyamán meghatározta a rabsághoz és a történelmi valósághoz való viszonyát, és ugyanígy saját tipikus, jellegzetes vonásait.

Hogy milyen értelemben gazdagodott a bolgár ember lelki világa a rabigában, legjobban költészeti alkotásaiban mutatkozik meg. Bennük általában nemcsak a nép belső, meghitt élményei, vagyis önmegfigyelése jutott kifejezésre, hanem más népekről szerzett benyomásai is. A bolgárok képessége, hogy megfigyeljék önmagukat és másokat – az a képesség, amely a hódoltság bizonyos élet- és politikai körülményei között fejlődik ki – kifejezésre jut a mesékben és a közmondásokban is. Ezek azt mutatják, hogy a bolgár ember nem csak megfigyelni képes önmagát, hanem ennek eredményét tömör művészi formába is tudja önteni. Közmondásaink, melyek a népnek a történelmi és a hétköznapi élet megfigyeléséből levont bölcs végkövetkeztetései, szellemiségükkel, sokatmondó tömörségükkel és kifejező erejükkel a bolgár ember fogékonyságának és megfigyelőképességének legékesebb bizonyítékai. Ezekből az alkotásokból – dalokból, népmesékből és közmondásokból – látszik, hogyan viszonyult a nép az őt körülvevő idegen nemzetekhez, amelyektől függött, erkölcsi szempontból hogyan értékelte és jellemezte tetteiket. A bolgárok előtt nem maradt rejtve a görögök és a törökök egyetlen tulajdonsága sem. Ironiával szemlélték a görögök ravaszságát, kétszínűségét, humoros műveikben így jellemezték őket, ironikus ábrázolásmódjukból sugárzik a nép ellenszenve minden iránt, ami görög. A mesében, mely arról szól, hogyan osztja szét Isten a különböző népek között adományait érdemeik szerint, a görög is szerepel, akinek az Úr az álnokságot és a fon-

dorlatosságot ajándékozza. Népünk valóba a görögök veséjébe látott, mindenről, ami körülötte történt, igen határozott véleménye volt, erről tanúskodnak a görögökről alkotott közmondásai: „Ahová görög lép, ott fű nem nő”; „A görög olyan, mint a farkas”; „A görög, ha hazudik, maga is elhiszi”; „A görög még a cigányt is rászedi”.

Az egyszerű bolgár nép megfigyelőképességét és fogékonyságát nem kevésbé jellemzik azok a közmondások, amelyek a törökökről szólnak és viselkedésüket értékelik. A bolgár ember szemében a török nem túl okos és emberséges; elemi, állati ösztönök jellemzik, kegyetlen és a rablásban leli örömét: „A törökök a nyulat is szekérrel fogják”; „Török és kutya egyremegy”; „A török, ha tyúkot nem talál, a szarkát is megessi”. A közmondás szerint a töröknek nincsenek különösebb lelki szükségletei; mindenekelőtt a saját kedvtelésével törődik: „A törököt három dolog érdekli: a henyélés, a lakmározás és az élvezetek.” Az adományok elosztásáról szóló mese szerint pedig, a török a basáskodást kapta; ő járult először az Úr elé, aki vele volt a legbőkezűbb. Utána érkezett hozzá a bolgár, hogy megkérdezze, miféle dolog ez – „Hogy történhetett meg, hogy a török megkapta a basáskodást” – az Úr, ezt hallva, a bolgárnak adta a munkát. Érdekes bizonyítéka ez a bolgárok önismeretének. A továbbiakban közmondásainkban a törököt mint barátságtalan embert jellemzik: „Törökkel egy malomban ne örölj!”; „Mülandó, mint a török barátsága”. A török közmondásaink szerint nem valami emberséges, közösségi, társas életre képtelen. Ez a jellemzés igencsak egybevág azzal, melyet egy francia utazó, Olivier ad a törökökről a 18. sz. végén, „une nation anti-sociale”-nek nevezve őket, olyan nemzetnek, mely számára idegenek a közösségi érzések; egy nép, mely megőrizte elemi, vad ösztöneit – kulturálatlan, zabolázatlan.

A bolgár ember, aki jó házigazda, iróniával mutat rá, hogy a török nem gondos gazda és családapá, nem törődik vagyonával és családjával: „A török, ha meggazdagszik, asszonyt vesz magának, a bolgár – házat épít.” A török és a görög fosztogató ösztöneire közmondások sokasága céloz: világosan megmutatják nekünk, hogy a bolgárok tudatában voltak, hogy gazdasági rabság nehezedik rájuk, és hogy ez nem csak a törökök önkényességéből fakadt, de a görög papság telhetetlenségéből is: „A töröknek még a ramadán is csak délig tart”; „Ha törököt látsz, pénzt akar, ha görögöt – az is”; „A török és a szerzetes két veszett végrehajtó – az egyik erőszakkal, a másik imádsággal”; „A török erővel, a pópa imádsággal – mindenünket elviszi”; „Töröknek ne mutakozz, görögnek ne hízelegj!”.

A bolgárok távolabbra láttak az őket körülvevő valóságnál és más népeket is megfigyeltek, nem csak azokat, amelyekkel közvetlen kapcsolatuk volt, ez jól látszik az említett, isteni adományokról szóló mesében is. Benne ugyan szegényes eszközökkel, de igen

plasztikusan ábrázolják a különböző nemzeteket, ráadásul az egyszerű nép külső hatásoktól független nézeteivel és közvetlen megfigyelései alapján jellemzik őket. A mese szerint, amint említettük, a törökök megkapták a basáskodást, a bolgárok – a munkát, a zsidók – az üzletelést, mivel megkérdezték: „Milyen üzletet kötöttél, Uram, hogy odaadtad másoknak a basáskodást?”; a franciák azt tudakolták: „Ugyan mit műveltél, Uram, hogy a basáskodást másoknak ítélted oda?” – És megkapták ajándékba a „művészetet”; a cigányok csupán egy kis baksisért könyörögtek, elpanaszolva, hogy milyen szegények. Így Isten nekik adta a szegénységet: „Na, legyetek csak szegények és mások alamizsnáiból éljete!”.

De nem jártak sikerrel. A görögöket jellemzik aránylag a legrészletesebben ebben a mesében: „Isten elé járultak végül a görögök is. – Eljöttünk, Urunk, hogy add nekünk minden ajándékok közül a legnagyobbat – mondták a görögök. – Milyen ajándékot kértél tőlem? – kérdezte az Úr. – A basáskodást akarjuk – felelték a görögök. – Ejnye már, görögök, nagyon későn jöttetek, minden baksist szétosztottam, nektek már, azt mondhatnám, semmi sem maradt. A basáskodást elvitték a törökök, a munkát a bolgárok, az üzletelést a zsidók, a „művészetet” – a franciák, a szegénységet – a cigányok. Hát, nem maradt semmi, amit nektek adhatnék – mondta Isten. – Ki volt az az álnok, aki úgy intézte, hogy mi ne tudjunk róla, hogy előbb jöjjünk, hogy mi is kapjunk valamilyen baksist – kiáltották dühösen a görögök. Na, na, ne mérgeledjete – szólt az Úr – nektek is adok valamit, nem hagyom, hogy üres kézzel távozzatok. Na, legyen a ti jussotok az álnokság – mondta az Úr”.

Ennek a mesének a rejtett értelme az, hogy valójában valamennyien velük született tulajdonságaikkal járultak az Úr elé – ez látszik a kérdésekből, amelyekkel Isten elé léptek; valójában az Úr nem szétosztja a tulajdonságokat, hanem megnevezi azokat; melyeket mindegyikőjük magában hordoz.

Azért említem ezt a mesét és a közmondásokat, hogy kiemeljem a bolgárok jellemének néhány alapvonását – mindenekelőtt megfigyelő- és befogadó-képességüket, valamint megfontolt és határozott viszonyukat a környező nyers valósághoz és azokhoz a népekhez, amelyek közvetlenül vagy közvetve meghatározták sorsukat. Népünk megfigyelő- és befogadó-képessége a rendkívül gazdag, s gyakran még ma is meghatározó élettapasztalatot szolgáltató rabigában fejlődött és finomult ki.

Összességében véve a rabság a bolgár ember jellemében pozitív és negatív vonásokat egyaránt létrehozott, s ezek mindmáig megnyilvánulnak életük minden területén. Az állandó kellemetlen meglepetések, amelyeket a törökök okoztak, a szüntelen aggodalom és a létbizonytalanság – mindez végletes óvatosságot és bizalmatlanságot fejlesztett ki népünkben és egy rendkívül sajátos individualizmust alakított ki. A bol-

gár ember szófukar lett, titkolódzó és zárkózott, minden felvetődő új kérdésre maga kereste a választ, minden új kísérletet maga ellenőrizte. Megtanulta, hogy csupán önmagára számíthat, hogy nem bízhat másokban, csak saját magában. Kétségtelen, hogy ez megédzette lelki erejét és valamilyen pozitív jellemvonást hozott létre – pozitívat, természetesen, ha a végleteket figyelmen kívül hagyjuk. Erre a lelki erőre és belső hitre épül a szilárd és kitartó szellem, amelynek köszönhetően a bolgárság a legmostohább külső feltételek között és megőrizte saját nemzeti individualitását és később megteremtette fejlődésének belső feltételeit. A rabság kritikus, analitikus gondolkodásmódot is kifejlesztett benne; a körülmények arra kényszerítették, hogy előre lássa az eseményeket és, amennyire lehetőségei megengedték, értékelje azokat, miután megtörténtek, hogy eligazodjon közöttük és megőrizze önmagát, és mindenét, ami csak volt. Ez a kritikus, analitikus gondolkodásmód azonban gyakran negatív tulajdonságokhoz – szkepticizmushoz és apátiához vezetett. A szüntelen gyanakvás és óvatosság, valamint a mindennapos aggodalom több esetben megbénították akarát és nehezen szánta rá magát, hogy részt vegyen a későbbi társadalmi harcokban. A bolgár embernek ezt a jellemző negatív vonását – amely főleg a rabság hatására fejlődött ki, legjobban az alábbi közmondás fejezi ki: „Tartsuk meg a kétujjnyi távolságot”. Talán bizonyos mértékben a törökök hatásának is köszönhető, akikből, mint már említettük, mindig hiányzott a közösségi szellem. A bolgár ember, általában véve, még ma sem bír fejlettebb, jelentősebb szociális ösztönökkel – még ma is érződik, sőt néha elviselhetetlen szélsőségekben fejeződik ki zárkózottsága, félrehúzódása, kibúvása a tisztán közösségi, társadalmi jellegű kötelezettségek alól. Ezen fogatékosságai különösen élesen domborodnak ki politikai és szellemi felszabadulásunkért vívott harcunkban – a nemzeti újjászületés egész ideje alatt – s a Felszabadulás utáni küzdelmeinkben úgyszintén. A nemzeti újjászületés idején publicistáinknak legnagyobb erőfeszítésébe került kiirtani ezt a vonást népünk jelleméből – nem csupán szkeptikus, hanem gyakran önző apátiáját, bizalmatlanságát, túlzott óvatosságát, a kockázatvállalás teljes elutasítását.

A bolgárság lelki életét jellemezve, mivel az a rabság idején alakult ki, mindenképpen rá kell mutatnunk ennek az életnek a morális oldalára is. A bolgár ember egy másik jellemző vonása – mely egyidejűleg rendkívül kedvező feltételeket biztosít a fejlődéshez – hagyományosan erős erkölcsisége, amely nem külsődleges, hanem közvetlenül kapcsolódik a nemzeti karakter mély sajátságaihoz. Ezt az erkölcsösséget nem csak a bolgárság hétköznapi életében követhetjük nyomon és figyelhetjük meg, hanem a nép dalaiban, főleg azokban, melyekben teljes egészében megnyilvánul a nép életének erkölcsi oldala – a szerelmes énekekben. Pencso Szlavejkov, szerelmes dalainkat elemezve, megkísérelte tartalmuk feltérképezését, s alapvonásukként, az ő szavaival élve, „szemérmes realizmusukat” emelte ki. Ezek a dalok realiztikusak, de ebben a realizmusban nincs semmi cinikusság, semmi romlottság; a realiztikus ábrázolásból különös szemérmesség sugárzik, amely rendkívül jellemző a bolgár ember erkölcsiségére.

Népdalainkban – természetesen a valódiakban – minden idealizált: a leány alakja is, aki után a legény epekedik, a szerelmes ifjú érzelmei és egyáltalán minden körülmény, amelyekben szerelmük fellobban és beteljesül. Ezeketől az énekektől idegen a cinikus realizmus, amellyel gyakran találkozunk a görög és a szerb népdalokban, szintén hiányzik belőlük az az erotika, amely a török népdalok sajátossága. „Az érzés idealizálása és tisztasága – ahogy találóan jegyezte meg Pencso Szlavejkov, – nagy mértékben azzal a körülménnyel magyarázhatóak, hogy a szeretett leányban a bolgár ember leendő feleségét látta.” Számára a szerelem nem öncélú – mindig valami lényegesebbnek az előjátéka: az otthonteremtése, a családi életé.

A hódoltság idején semmi hasonlót nem látunk az egyszerű bolgár nép életében. Tradicionális, patriarchális erkölcsisége mindig távol tartotta azokat a végzetes külső hatásoktól, amelyek megzavarták volna bensőséges, meghitt családi életét. És ez az erkölcsiség kétségtelenül népünk egyik szilárd támasza volt – erre az alapra épült morális szempontból kiterjedtebb és fejlettebb nemzeti tudatunk.

Juhász Péter fordítása

PETKO SZLAVEJKOV

Fejérlábú lány forrása

*Ibipcsa és Harmanli között az úton van egy forráskút, melyet
a nép Ak baldir cesmesinek mond, s a következő monda él róla:*

Látod-e ott lenn a mezőn
ligetét szomorú fűznek
mint feketéllik derengőn?
Biszercsa állott a síkon,
faluvolt régen, hajdantán;
ott született, élte éltét
Gergána, szépe szülőknék.

Gergána, sármányos madár,
Gergána, szelíd kisbárány,
üveggyöngyök között igaz,
lányok között ékes gyöngyszem.
Ő szerelme hű Nikola -
fekete vezér nyáj élén
legényei közt falunak.

Gergána, Nikola ketten,
gyönyörű két kankalinszál,
egymásnak ők teremtetten,
mind a kettő zsenge, ifjú,
egymásért világra jöttek,
egymásért szép szerelembe,
hű szerelembe, példásba.

Szívvel szerette Gergánát,
szerette Nikola, leste,
reggel a kútnál és este,
horótáncokban vasárnap,
kalákán, fosztáskor rendre,
estenden mind a fonóban.

Éjszaka volt már, sötét éj,
iszkolnak széjjel az árnyak,
kiséri Gergánát haza,
kiséri Nikola éjjel,
virágot szedni indulna.

Halkan szólítja Gergána:
- Késő, szerelmem, csokorra,
áldozóban a holdvilág,
kakas sem kiáltott hajnalt,
rejtőző, titokidő ez,
hűtelen, rettenős éj;
csillagok pillognak miránk,
tündérek suhannak szerte,
lidércek, sárkányszellemek,
erdei kóbor démonok
látnak meg minket irigyen!
Hajnalnak hajnallásában

szednek csokrot szerelemből,
hajnalban veres csokor,
holnapon csokor már meglész.
Keljél fel, korán serkenjél,
indulj a mezőre holnap,
forráskútnál engem várjál,
bivalyaid míg itatod,
hideg vízért, gyöngyözőért
fehér két üsttel én jövök,
homlokomról homlokodra
virágcsokrot néked adok,
tevéled hogy nekem legyen...

Fekete balvégzetükre
fekete démon hallgatta,
irigyen ezt kihallgatta,
vetetett rájuk gonosz szemet,
elveszejtésük akarta.

Felserkent korán Gergána,
serkent fel, magát megmosta,
ikonnál keresztet vetett,
Istenhez fohászt sóhajtott.
Harmatos virágot szedett,
homlokát ékesítette,
vízhordó rudat vállára,
forráskúthoz igyekezett,
Nikolát ott nem találta,
fehér sátrak sokát látta,
seregével setét éjjel
vezír vert tábort, szállt ott meg.

Fehér üstjét vízzel teli,
fehér lábát lány megmossa.
Ült a vezír sátra előtt,
nézte Gergánát, ámulta,
ámult láttán szépségének,
falun ily szép honnét hogyan.
Nézte a vezír, csudálta,
szívéből igen kívánta.
Szolgáit küldi, hívatta.

Szóval szólott vezír hozzá:
- Kedves leány, szép bolgár lány,
miért hogy korán serkentél
forráskútnak hűs vizéért?
- Korán, aga, korán keltem
hideg vízért, gyöngyözőért,
dolgom én hogy korán kezdjem...
Öreg szülém, édesapám
siet a mezőre mennénk.

- Te is, te is, ifjú leány,
a mezőre te is kimész,
hóarcodat égettetni,
gyöngre kezed kaszálódni?
Nem azért vagy a világon,
török asszonynak, fejérnek
születtél inkább, hogy lennél,
tornácokon járjál-keljél.
Fehér szép bolgár leány, jer,
menjünk Sztambulba, menjünk el,
másoknak majd gondját látod,
gondod látják néked mások.
- Jól vagyok én, aga, itten,
édesapámmal, szülémmel,
gond engem nem szorít, aggaszt.
Amióta megszülettem,
így növekedtem, így fel én,
hol a mezőn, hol szőlőben
apámnak segítségére,
hol meg otthon tegyem dolgom,
édesanyám ne roskadjon.

- Jössz vélem, fehér bolgár lány,
jössz vélem fel, Sztambulba el,
eljössz vélem, más út nincsen.

- Erőd nagy, aga, ne tedd ezt!
Apámat itt hogyan hagynám,
édes szülém, hogy elmennék?

- Ez nyomja szíved, csak ennyi?
Őket is visszük magunkkal,
ők is velünk, nem óhajtod?

- Kedves jó aga, a rétek,
a kert oly drága szívemnek!

- Rétet csak tőlem kérjél te,
réteken sétálgatsz mind majd,
aminő kertet óhajtasz,
benne virág csak temérdek...

Búval sóhajt föl Gergána,
lány szóval így felelt rája:
- Nálatok, aga, ott nincsen,
nincsen ott fal, min a télen
golyaorrfű szalad széjjel,
nyáron galamb orgonalomb;
nincsen ott kondor bokrokban
fehér hóvirágnak fészke,
illatozó ibolyának;
sötétlő kankalin mezőn
minden virradó delelőn
arany kikerics területén
bíbor bazsarózsa tarlón...
Kicsi virágos kertemben
mennyi sok, mi nékem nyílik:
rózsáknak hímes screge,
hímesen sárgák, pirosak,
bazsalikom csepp balzsamja,
kék liliom, sárga sáfrány,
fehér liliom, színezüst,
harmatló gyöngy jégvirág,
zsengebogás fűz barkája,
ostormén selymes sudára,
karmazsin estike este,

kék rokolya pirkadása,
téli meg nyári sok szegfű,
viruló sárga viola,
barhent bársonyka lilája.
Ez élő virágból sehol
kertetekben, aga, nincsen!
Erővel nő ottan minden,
és ahogy nő, ottan hervad...
Falun minden szépen nyílik,
bővében, aga, kedvére!

- Miért vagy te oly esztelen,
szép bolgár lány, ifjú leány?
Hajoljál csak jönni vélem,
Sztambulba hogy vezetnélek -
lássad, mi szép, mi gyönyörű,
mi a bőség, megtudjad majd!
Építsenek dús kerteket,
kedved teljék, vágyad szerint,
megparancsolom, csak menjünk!
Fényes szerájpalatákat
bennük emelek tenéked,
kapuik is tizenkettő,
ablakuk üveg, háromszáz,
ágylócékkal kerítettet,
asztalkákkal telítettet,
vánkosokkal végigteszem,
rajtuk üljél, nézgelődjél,
míg csak szemed be nem telik...

- Sztambul, jó aga, énnekem
itt van, ahol születtem,
szerájok legszebbje pedig
atyai házam, tűzhelyem.
Minek is annyi sok kapu,
egyől is mikor indulni
és hazaérni én tudok?
Minek is háromszáz ablak,
egy kis ablakból ha csupán
láthatom és nézhetem mind
égi nap aranyát nappal,
fénylő hold orcáját éjjel,
millió csillagok szerte!
Ezen égi boltozatnál
tündöklőbb szeráj már hol van?
Ezen zöldellő pázsitnál
alkalmatosb fekhely hol van?

- Esztelen ifjú leányka,
nem tudsz te csak semmit se még!
Engem hallgassál és higgyél,
szerencsédén átal ne fuss -
fejér török asszony lehetsz,
ruhád merő arany selyem,
fényes háremben lakozol,
arany sok pénzeket fűzöl
margarétás gyöngy sorába.

- Szépen szólsz, aga, erőd nagy,
de vagyok csak falu lánya,
nem kedves nékem a hárem,
nem soka selyemruháknak.
Nem kell nékem arany sok pénz,
margarétás gyöngy sem nékem!
Elegendő, mi most enyém -
üveggyöngy fűzér nyakamban,

bogláros szép hajfonatom...
Tudod, aga, tudod végül?
Ha nem tudod, tudjad mit meg!
Esküt tettem esküszóval,
eskümet én híven állom -
első szerelmem Nikola,
első hitesem ő léssen...

- Mily esztelen vagy és dőre!
Micsoda a te szeretőd
előttem és hatalmamhoz?

- Előtted, aga, ő semmi,
énelőttem, tudd meg, minden!
Ő lelkemben, ő szívemben...

- Ő lelkedben, ő szívedben! -
lobbal felelé a vezír -
akaratod neked nincsen,
akaratom tefölötted.
Vagyok neked parancsolód,
én leszek majd gazdád néked...

Szóval szóla szép Gergána:
- Életemnek ura vagy te,
akaratom ura nem vagy!
Halott szívnek, kőhidegnek
ura léssel akaratlan...

Elképedett nemes vezír,
szerelemhűség legyőzte.
Bőségében ajándéknak
a lányt szabadon bocsátá;
emlékezetére, így szólt:
forrásból csobogókút lesz!

Mesterek kutat emeltek,
szava terjedt faluszerthe,
Gergánát is béalazták.
Igaz volt, lehet, így esett,
Gergána szép lány hervadott,
mint jégütött levél korán,
sorvadozott, olvadt csak,
bazzsalikom zord aszályban.
Lábon lohadott Gergána,
három hónapon fonnyadt,
ruhában Gergána ágyban...
Ment Nikola, ment őhozzá,
jvasasszony, bűbájosok,
vele ők is gyógyfűvekkél,
erőre a lány nem kapott...
Esztendő se tellett bele,
Istennek lelkét átadá...
Falu népe elsiratá,
apró, nagy ott mind egybegyűlt,
gyertyát gyújtott mindegyikük...
Koszorúkat fontak lányok,
koporsót szögeltek fiúk...
Házából csak őt kihozzák,
kézről kézre vivék sorra,
sötét sírig vivék lassan,
odavivék, hagyák ottan...

Keddnek napján serkent korán
jó Nikola, hű szerető,
sötét sírhoz odament ő,
fehér tömjént füstölt nála,
gyöngyös borral behintette,
gyújtott gyertyát őfölte...
A sírtól Nikola eljött,
otthonába vissza nem jött;
senki se tudja őt máig...
Hallani csak tilinkóját,
komoran szól, szomorúan,
mélyen zeng, ahogyan játszik
Gergánának híradásul
csobogónál, lány ahol vár
guzsalyával holdvilágnál.

1873

Szondi György fordítása

Bolgár legendák és mondák

Az egyik legnépszerűbb monda, mely tele van költői szomorúsággal és tragizmussal, a „befalazott árnyék” motívumára épül. Igen elterjedt a balkáni népek és kiváltképpen a bolgárok körében. Azon a hiedelmen alapul, hogy minden nagyobb épület, vár vagy híd építésénél szükség van egy oltalmazó szellemre, hogy tartós legyen az építmény. Alig van település Bulgáriában, ahol idős emberek ne tudnának mutatni legalább egy olyan nagyobb épületet ma is, amelyikről azt mesélik, hogy alapjaiba árnyékot építettek. E legendáknak leggyakrabban a helyi templom vagy iskola a tárgya. Ez a babona annyira erős volt, hogy még századunk 80-as éveinek elején is voltak olyan falvak Nyugat-Bulgáriában, ahol a fiatal asszonyoknak és lányoknak tilos volt nagyobb építkezés mellett elmenniük, „nehogy megmérjék az árnyékukat” (Godecs). A tiltás abból a hiedelemből fakad, hogy az áldozatnak tisztának és ártatlannak kell lennie, emellett nem szabad tudnia róla, hogy áldozat lesz. E legenda legősibb és megrendítő változatában az első építőmester feleségének az árnyékát falazzák be. Az árnyék befalazása akkor történik, amikor az alapok már állnak, kezdik felhúzni a falakat, és az áldozat véletlenül az építkezés mellett halad el. Ekkor cérnával vagy spárgával megméri az árnyékát, és a fal alapjaiba befalazzák a mértéket, néha külön e célra készült ládába zárva. Ezt a szokást Zahari Knyazevszki már 1846-ban leírja, később találkozunk vele Ljuben Karavelovnál is. Észak-Bulgáriában az árnyék befalazása vízimalom építésénél is nagyon elterjedt volt. Az áldozat meghal, de a lelke éjszakánként ott kísért a malomban (vagy más építményben, amiről a legenda éppen szól). Ez a szellem kutya vagy más állat képében is megjelenhet, fojtogat és megtámad éjnek évadján minden arra járó. Amikor megszólal az első kakas – a kísértet eltűnik.

Ebben az ősi legendában nemcsak az áldozathozatal a fontos, de a varázslat is, ami a cselekvésben rejlik – tartósságot és ellenálló képességet kell biztosítani az épületnek. A szellem az épület őrző gazdája tulajdonképpen. Dél-Bulgáriában a ház őrzőjét ártalmatlan nagy kígyónak, siklónak képzelik el, akinek még tejet is hagynak, és akinek a megölése halált hoz a család

valamely tagjára és pusztulást a házra – ezért nem szabad megölni. Ez a kígyó a ház gazdája, „szajbijá”-ja.

E népszokások gyakorlatában még egy mágia található – a mágia, mely halált hoz az emberre, akinek az árnyékát befalazták. Kjusztendil környékén például az árnyék befalazását „halál-mágiának” nevezik, mert a hiedelem szerint negyven nappal a befalazás után az ember (általában fiatal asszony) meghal, miután a negyven nap alatt csak sorvad, és semmilyen szer nem segít rajta.

A köépítmény alapjaiba falazott emberi árnyékon kívül elterjedt még a bárány vagy kakas áldozatként való befalazása. Ezután az állat a befalazás napján minden évben megjelenik ugyanazon a helyen. Ez szintén variációja a szellemnek, aki épületek és birtokok ártalmatlan vigyázója. Bulgáriában helyenként elterjedt a „gazda étke” szokás, vagyis a szellem megételese, hogy érezze a házigazdák gondoskodását, és hogy jóindulatú őrző legyen.

Új építmény befejezésénél a mestereknek adományokat tesznek, ez is az épület tartósságát biztosító áldozathozatal egyik változata. Helyenként úgy tartják, hogy ezek az ajándékok kiengesztelik a szamodivákat, a tündéreket.

Sok népnél maradt fenn a legenda, hogy az első embernek, aki új ház küszöbét átlépi, meg kell halnia, miközben a ház őrzőjévé válik. A szokás, hogy állatot vagy árnyékot áldozzanak, gyakorlatilag a házigazdát helyettesíti, akinek elsőként kell belépnie a házba, és ilyen módon az áldozat a ház gazdájává, „szajbijá”-jává válik, vagyis ez egy ős vagy egy közeli halott lelke. A szláv őskor őrzi azt a szomorú legendát, hogy az épületbe annak a menyecskének az árnyékát falazzák be, aki elsőként hoz ételt a kőműveseknek. Ez tulajdonképpen a népköltészetben oly népszerű befalazott menyecske motívum előképe.

Az épülő ház alapjaiba falazott árnyékkal kapcsolatos bolgár szokásokat nem az ősi emberáldozat maradványaként kell értelmezni, inkább mágikus szellemteremtéseként – a ház oltalmazója és gazdája ártalmatlan, pozitív kísértetszellem.

Nem kevésbé népszerű mitikus lények, akik mindig csoportosan jelennek meg – a szamodivák (vilák,

divák, ruszaliák, judák). Úgy tartják, hogy a szamodivákról szóló hiedelmek csak a délszláv népekre jellemzőek, melyek az ógörög néreidákkal mutatnak hasonlóságot, ezért feltételezik, hogy a szamodivákról szóló legendák a Balkán-félsziget késő-ókori lakosságának mitológiai világával vannak kapcsolatban. A népi mondák szerint a szamodivák fiatal vízbefúlt női lelkekből lesznek, vagy női erdei szellemeknek tartják őket. Konkrét halott szellemével ritkán kapcsolják össze őket. A legendák elbeszélése szerint a szamodivák Blagovec (Gyümölcsoltó Boldogasszony) napján (március 25.), a tavasz beköszöntekor jelennek meg, máshol feltűnésüket a Ruszalkai (Tündér) vásárral kapcsolják össze. A szamodivák leggyakrabban kedves és csábos fiatal lány alakjában jelennek meg, hosszú, leomló szőke hajuk, olykor szárnyuk is van a vállukon vagy a hónuk alatt, amivel repülni is tudnak. Öltözkük majdnem mindig hosszú fehér áttetsző ing (ebben lakozik erejük), azt szivárványból font övvel kötik át, benne a zöld szín dominál. A szamodivák néha vén varázslók (néhányan a hiedelem kutatói közül – Dimitar Marinov például) koruk szerint két csoportba osztja őket, a fiatalok – szamovilák, az öregek – szamodivák.

A szamodivák az erdőben élnek, hűvös erdőkben és sötét tisztásokon, hegyi forrásokhoz közel, amelyeket szamodiva-pataknak vagy -kútnak hívnak. Ugyanígy tisztátalan helyeken is megjelennek, ahol trágyadomb van, vagy tüzet égettek. Saját találkozóhelyeik vannak, ahol esténként összegyűlnek, hogy zenéljenek, énekeljenek és táncoljanak. Attribútumaik a nyíl és az íj, a rőt szarvas, amelyet meglovagolnak, a hold, a szarka és az ezerjófű.

A szamodivák veszélyesek a legények és a pásztorok számára, akik nyáron magas hegyi réteken legeltetik és szűz tavakban itatják nyájaikat. A szamovilák nagyon szeretnek fürdeni a tavakban, ekkor leveszik varázsingüket, fejükről a koszorút, és hétköznapi lányokká változnak. A mondák szerint megesik, hogy fürdőzés közben legények el-elrabolnak közülük egyet. Abban az esetben, ha a fiú elveszi az elrabolt szamodivát feleségül, eldugja ruháját, koszorúját és szárnyait, és ilyenkor ifjú asszonyként viselkedik – gondja van a háztartásra, gyermeket szül. E legenda egyik változata szerint amikor vendégeket hívnak össze, hogy megkereszteljék a gyereket, a szamodiva elkéri ruháját, hogy szép legyen a vendégek előtt. Férje odaadja, mivel azt hiszi, nem tudja már otthagyni gyermekét, de meglepetésére felesége elillan a kéményen keresztül.

A szamodivákat emellett betegségek ismerőjeként, okozójaként, ugyanakkor gyógyítójaként is ismerik. Sok népi babona összekapcsolja őket a viharokkal és a forgószelekkel. Nyugat-Bulgáriában létezik egy monda, hogy azt az embert, akit megpörgetett a forgószél, szamodiva bűvölte meg. Ez az ember megbetegszik, állandóan szédül, csak sorvad, meg is halhat. A sza-

modivák nem szeretnek kapcsolatba lépni az emberekkel, kerülik őket. De ha egy ember jót tesz velük, testvérükké fogadják és gyámolítják.

A szamodivák általában névtelenek, a bolgár folklórban azonban van néhány individualizált lény is – Gyurgya szamodiva Krali Marko testvérbarátja, Dena szamodiva a Székely Gyerkcőc dajkája, Mita szamodiva a favágók testvére, Magda szamodiva varázsló és kuzuzló. Gyakran találkozhatunk velük különböző népmesékben és irodalmi alkotásokban, például Botev Hadzsi Dimitar című balladájában.

Másik fontos mitikus lény, amely köré sok legenda és monda fonódik, a sárkánykígyó. Úgy tartják, emberi arca, pikkelyekkel borított teste, keze, szárnya és halfarka van. Mély barlangokban vagy elérhetetlen bérceken, messzi erdőkben lakik (innen jön hegyi sárkány elnevezése is), és általában láthatatlan. De ha akarja, láthatóvá válhat. Tud repülni. Egy nagy jótettet tesz az embereknek – megverekszik a szélvész-sárkányokkal, amelyek a viharfelhőket hozzák – ezekből a felhőkből esik a termést tönkretevő jégeső. A sárkánykígyó így eltéríti a jégesőt. Amikor repül, szikrát és lángot szór, innen jön másik elnevezése – tüzes sárkány.

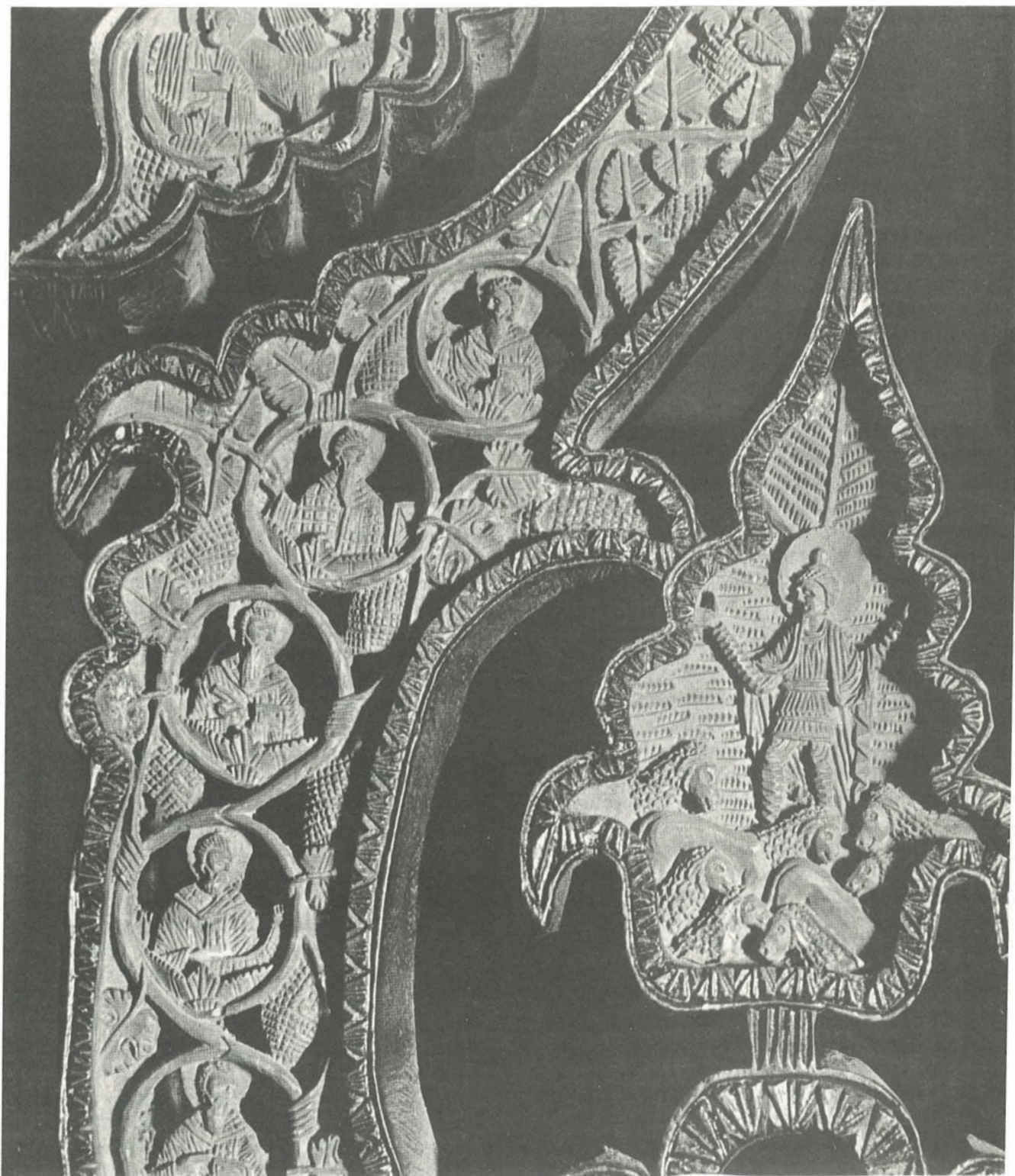
Úgy tartják, hogy gyógyfüvek és varázslatok segítségével az ember sárkánykígyóvá változhat. A sárkánykígyó is visszaváltozhat emberré, általában daliás legénnyé, és akkor beleszeret egy lányba, aki általában vele egy napon született. A népi hiedelmek szerint az ilyen lány elsovad vagy nincs magánál, viselkedése inadekvát, megbolondul. Az ilyen lányokról úgy vélik, hogy sárkánykígyók szeretői. A hiedelem másik változata szerint a sárkánykígyó úgy rabolja el a lányt, akibe beleszeret, hogy sok sárkánykígyót hoz magával, akik tüzes szekereken jönnek. Amikor megnősül, a sárkánykígyónak lehetnek gyerekei is.

A sárkánykígyót el lehet üldözni arról a helyről, ahová befészkelte magát. A legendák szerint, ha a környező falvakban esik, csak egy faluban nem – oda sárkánykígyó költözött, aki szerelmes egy lányba, és őt lesi. Ilyenkor a faluból szertartásosan kiüldözik a sárkánykígyót – a kisbíró körbejárja a falut, és kihirdeti a sárkányüldözés éjszakáját, hogy mindenki tudja: kutyáját megkösse és ajtaját kinyissa, hogy az üldözők mindenhová, ahová szükséges, akadály nélkül bejussanak. Az üldözők általában nőtlen vagy frissen nősült férfiak, fizikailag erősek és jó felépítésűek, akik a sárkányüldözésnél meztelenre vetkőznek, mezítláb vannak. Éjfél után körbejárnak minden házat, udvart és helyet, és botjaikkal megdöfködnek minden olyan zugot, ahová a sárkánykígyó elbújhatott. Mindezt teljes csöndben végzik, mert ha valaki csak egy hangot is hallat, megbetegszik, tartja a hiedelem, mivel a sárkánykígyó megütötte. E falujárás idején mindenki másnak el kell bújni, főleg a nőknek, mert az üldözők mindent megdöfködnek, őket is megszurhatják, vagy ami még rosszabb, elrabolhatja

őket a sárkánykígyó. Az üldözés végén az üldözők megállnak a falu végén a folyónál, megfürödnek benne, felveszik ruhájukat, és hajnalban ki-ki hazamegy. Ezzel aztán mindenki biztos lehet, hogy mindenképpen esni fog.

A bolgár népi kultúra különlegesen gazdag a legendák és a mondák területén. Itt csupán néhányal foglalkozhattunk, olyanokkal, amelyek a népszokások mindennapi gyakorlatában központi helyet foglalnak el.

Ruszev Szilvia fordítása

A népi gondolkodás mint a másság ábrázolásának alapja

A „mátság” ábrázolásának problémája aligha volt valaha is olyan időszerű, mint napjainkban. Előfeltételei szembeötlőek. Mindenekelőtt a modern közlekedési eszközök lehetővé teszik a lakosság nagy tömegeinek intenzív helyváltoztatását, úgy hosszú távra, akár örökre is, mint csak egy vakáció rövid idejére; ritka manapság az olyan ember, aki életében egyszer sem hagyta volna el hazája határait. Csekély kivétellel ilyen volt nagyapáink nemzedéke. Napjainkban tehát a többségnek közvetlen, személyes tapasztalatra épülő elképzelése van „mások” vonásairól, s ezek egységes képpé állnak össze.

Ugyanakkor ez a kép csaknem kivétel nélkül mindig felületes. Korunk embere nemcsak szemlélődik, elemzi benyomásait és foglal állást azonnal, de – a tudás gyors fejlődése miatt – hihetetlenül magabiztos következtetéseiben és általában a saját igazában, melyet korábban elképzelhetetlen kategorikusság jellemez. Régebben – be kell vallanunk – az emberek visszafogottabban ítélték, türelmesebbek voltak ellenfeleik meggyőzésével szemben, mert belátták ismereteik korlátozottságát és tökéletlen voltát. Korunk „másokról” alkotott jellegzetes, ellentmondást nem tűrő véleményét ragyogóan ábrázolta Pierre Daninos A fecsegés című híres könyvében, mely – nemzetekként általánosítva – a franciák sztereotíp elképzeléseit mutatja be minden „nem franciáról”. Az ilyen olvasmány harsány kacajt vált ki, megnevettet bennünket az a komikus, alaptalan, mi több, ostoba önértékeléssel, mellyel a, szelíden szólva, faragatlanok ítélik a külföldiekről. De mihelyt alábbhagy a nevetés, ráeszmélsz, hogy – akár beismered, akár nem – te is csak egy vagy a faragatlanok közül, hiszen a te véleményed, de legalábbis a hozzáállásod „másokat” illetően nuánszaiban, árnyaltságában nem különbözik azokétól.

Így az első ok, mely időszerűvé teszi a „mátság” problémáját, az a különböző nemzetiségű, fajú és vallású embercsoportok – tegnap még szokatlan – mozgása és keveredése. (Elég megemlíteni a vendégmunkásokat mint egészen újként és agresszivitást kiváltó jelenséget.) Az elmondottakhoz hozzáfűzhetjük még azt a körülményt is, hogy a közelmúltig elsősorban a

módos, művelt és jól nevelt emberek utaztak, míg most ebbe a jövés-menésbe széles rétegek kapcsolódtak be. És mennél alacsonyabb szintű egy adott embercsoport kultúrája, fogalmaik annál leegyszerűsítőbbek, ugyanakkor annál hajthatatlanabbul intoleránsak.

Az ilyen csoportok viselkedése természetesen legalábbis tapintatlan, s ezzel ellenreakciót váltanak ki az etnikai többségben, amelybe belekerültek. Ez még jobban elmérgesíti mindkét fél hozzáállását a „mátság”hoz.

Másodszor: jóllehet ma mintha előzetes megegyezés alapján elhallgatnák azt a tényt, hogy fél évszázadon keresztül a két társadalmi rendszer nyílt vagy titkos harcára építve élesen szembeállították a világ két felét, ez jelentős és egyértelműen negatív hatást gyakorolt a kölcsönös türelemre. Mivel az „ellenség-ről” hamis képet festettek, az idegen életmód, kultúra és eredmények teljes elutasítására nevelték a lakosságot, mely objektív információkhoz sem juthatott. A demarkációs vonal két oldalán élők azzal a meggyőződéssel nőttek fel, hogy a fal túloldalán nyomorult gazemberek élnek. Modern világunkban, ahol a társadalmi tudat befolyásolásának korszerű eszközei állnak rendelkezésre, a polgárok legfeljebb tíz százaléka elég informált ahhoz, hogy szellemi ellenállást fejtsen ki az ilyen manipulációval szemben. Ilyen körülmények között nyilvánvaló, hogy a „hidegháború” még további egy-két generáción át éreztetni fogja hatását. Meggondolatlanság volna viszont azt jósolni, hogy a későbbiekben is negatív következményei lesznek. Mert máris szemmel látható, hogy a félszázados, de valójában sokkal régebbi alapra újabb érvek rakódnak, amelyek nemcsak más hatások, hanem jelenlegi fejlődésünk új, teljesen objektív folyamatainak fejleményei is. Csupán egy példát említsünk meg: a szóban forgó folyamatok és hatások váltják ki a terjedő xenofóbiát is, amely ma a világon egyre több társadalmi réteget fertőz meg, s megnyilvánulásai az ártatlan kedélyállapottól a vad agresszióig terjednek.

S ahogy az várható, a sztereotípiák a tömeg tudatában annál nagyobb teret nyernek, minél kritikusabb a helyzet, amelybe a szocium került. Ilyenkor az

egyed teljes energiáját saját túlélésére kell hogy fordítsa, ezért minden mást sztereotípiákban fog fel, és ugyanígy reagál mindenre. Nem meglepő, hogy épp az elmúlt évek folyamán a balkániak és konkrétan a bolgárok tudatában állítólag rég elfeledett sztereotípiák kerültek felszínre; aggodalmat kelt, hogy milyen gépiesen gondolkodnak „másokról”, hisz ez már a nemzet jövőjét fenyegeti. Nyomban meg kell említenünk, hogy ez a lakosságra nemcsak felszígetünkön jellemző, hanem mindenhol; ezt bizonyítja az a sok túlkapas is korunkban, mely a fajok, nemzetek, osztályok, sőt nemek közötti türelmetlenségnek tudható be. (Még a mai feministák nézeteinek felületes ismerete is arról győz meg bennünket, milyen heves szenvedély fűti ezt az ideológiát.)

A történelmi fordulat, amely formálisan egyesítette, de valójában paranoiás stresszbe taszította Európa két felét, intolerancia-hullámot váltott ki. Hogy ez konkrét összetűzésekbe ne fajuljon, a társadalmi tudat más mozgatóit kell szembehelyezni vele, melyeknek egyike a történelmileg kialakult sztereotípiák objektív, kompetens és jó szándékú kutatása. Az is fontos, hogy egy ilyen elemzés eredményét minél szélesebb közönség ismerje meg. A mi célunk is az, hogy megvizsgáljuk a „mátság” sztereotípiájának nemzeti múltunkban rejlő mély gyökereit.

Elsőként hadd foglalkozzunk azzal a sztereotípiával, amely szinte minden európai nép gondolkodásában gyökeret vert: „A Balkán Európa puskaforos hordója.” Ez a vélemény régi megfigyeléseken és elemzéseken alapszik, és az itteni népek hosszú – főleg múlt századi és század eleji – felszabadító harcainak hatására alakult ki. Mint ismeretes, a korabeli mértékadó európai erők nem a balkáni népeket, hanem Törökországot támogatták – az említett eseményeket a hivatalos Európa törvénytelen megnyilvánulásoknak tartotta, s a török alattvalók civilizálatlanságának tulajdonította. A frissen felszabadult nemzeti államok közti korai háborúk – az 1885-ös szerb-bolgár és az 1912 és 1913 közötti két balkáni háború, melyekhez hozzátartozik még Ferenc Ferdinánd trónörökös 1914-ben Szarajevóban történt meggyilkolása – megerősítik azt a meggyőződést, hogy a balkáni konfliktusok lehetlenné teszik az európai béke megteremtését. Nem egészen világos, miért nem tett szert hasonló hírnévre számos nem balkáni nép nemzeti függetlenségéért folytatott nem kevésbé gyakori és tartós küzdelmei során. Egyébként világos, hogy miért nem: ezek a harcok már elég rég véget értek ahhoz, hogy feledésbe merülhessenek. A mostani boszniai háború és a sorozatos jóslatok, hogy könnyen általános balkáni háborúba csaphat át, ismételten bizonyítják Európa és a Balkán szembeállítását, amelyben kontinensünk számára mi képviseljük a „mátságot”. Nem nehéz kiderí-

teni annak a megfeleltetésnek az alapjait, mely bennünket a külső szemlélő számára előnytelen megvilágításban mutat be. A balkáni ember mentalitására mindmáig jellemző sztereotípiák kialakulásának meghatározó körülménye, hogy (Európa más részeivel összehasonlítva) **legkésőbb** jöttek létre a nemzetállamok. Itt az ázsiai muzulmánok uralmának emléke még rendkívül eleven – hisz alig néhány nemzedéknyi idő telt el azóta. Ez nem azonos Franciaország emlékével a százéves háborúról, sem Oroszországnak a tatárokról, a spanyoloknak a mórokról megőrzött emlékeivel stb. Az idő, mely döntő tényező a történelmileg kialakult sztereotípiák fennmaradásában, a Balkánon valamelyest aktívabb, mint máshol; itt a sztereotípiának jelentősebb szerepe van. Ráadásul, az oszmán birodalom összeomlása után a független államokra muzulmán kisebbségeket hagyott örökül, melyeknek egy része török, a másik pedig helybéli, de már mohamedán vallású. Ez a tény érzékletesen szemlélteti a „mátság” fogalmát, hiszen itt a „mátság” fizikai valóságában is jelen van. Ezenkívül, mivel a balkáni népek hosszú évszázadokon át együtt éltek két birodalomban – a bizánciban és az oszmánban –, soknemzetiségű lakosságuk keveredett, kölcsönösen hatott egymásra és a társadalmi szimbiózis törvényei alapján kölcsönösen asszimilálódtak.

Meg kell jegyeznünk, hogy Európában eleve nem lehet „etnikailag tiszta” nemzetekről beszélni, mert a bevándorlók áradata évezredek óta jelentős és sokszínű. Ami bennünket más európai népektől megkülönböztet, az az, hogy a nemzeté válás folyamata (épp a kései török hódítás és **igen kései** felszabadulásunk miatt) nem forrhatott ki; még ma is tart. A tudomány által jól ismert tény, hogy a miénkhez hasonló folyamatok zajlottak le máshol is, hogy ott sem várták be természetes végkifejletüket, hanem gyakran erőszakos intézkedésekkel oldották meg őket, akár népirtással, ahogy ma mondanánk. Így például Spanyolország katolikus királyai a reconciliáció után nyomban kiűzték az országból a szefárd-zsidókat, az andalúziai gazdaság és kultúra nélkülözhetetlen tagjait. Egy évszázaddal később Spanyolország megszabadult másik hasonló komponensétől, a móroktól is. Nem emlékeztetnek-e ezek az akciók a mi „nagy kirándulásunkra” (1989-ben mintegy háromszázezer bulgáriai török indult el Törökországba – a szerk. megj.) vagy Bosznia utóbbi években zajló „etnikai megtisztítására”? 1761-ben Mária Terézia megparancsolta, hogy az osztrák tartományokban a cigányok telepedjenek le és vegyenek fel keresztény neveket, „újmagyaroknak” hívta őket, a rendelet megszegőit pedig halállal büntette –nem emlékeztet-e ez a bulgáriai törökök 1984 és 1989 közötti névcserejére? Ciprus két részének megtisztítása a kisebbségektől meglehetősen hasonlít a ma Krajnában zajló eseményekre. Időben megelőzi ezt az örmények kiirtása Törökországban, a kurdok lemé-

szárlása Iránban és Nyugat-Törökországban az utóbbi időben. És még sorolhatnánk.

A fenti példákat nem azért említettük, hogy felmentsük a „mássághoz” való hozzáállásunkat, hanem hogy megmutassuk, mennyire súlyosak és elterjedtek véres megnyilvánulásai. Mintha minden közösség védelmének elfogadott módszereivé váltak volna, így túl optimistának nevezhetnénk azt a bizodalmat, hogy pont napjainkban volnának elavulóban. Éppen ezért kortársaink nem kis százaléka van meggyőződve arról, hogy a föld mai nagy népsűrűsége és annak mobilitása miatt az embereket toleranciára kell nevelni, mert ez viszonylagos nyugalmat fog biztosítani számukra.

Kétségtelen tény, hogy a bolgárok „másokról” alkotott fogalmának a törökök a központi figurái. Ők olyan jellegzetes vonásokkal rendelkeznek, a közeli és a távolabbi múlt annyi érve szól „másságuk” mellett, hogy joggal tételezhetjük fel, a róluk alkotott kép egészében tovább fog élni, hiába törekszik néhány szerző végtelen negatív alakjuk árnyalására. Ez az etnopszichológiai sztereotípiák fél évezrednyi bolgár történelmen nyugszik. Mielőtt bemutatnánk a bennünket érdeklő jelenség mai állapotát, vissza kell pillantanunk abba a korba, amely létrehozta. Ellenkező esetben a Balkánon kívüli európaiak számára ez a különös jelenség teljességgel érthetetlen maradna, s csak csodálkoznának szívósságán.

Itt nem térünk ki a középkori államunk bukásához kapcsolódó eseményekre, sem az oszmán kormányzási módszerekre, mivel vitán felül áll, hogy azok teljesen reális alapját képezték a bolgár nemzeti tudatban a „másságról” alkotott negatív elképzelés kialakulásának. Valóban reális előfeltételei voltak annak, hogy a bolgárok a törököket ne csak másnak, hanem idegennek, gyűlölt ellenségnek tekintsék. Természetesen történelmi távlatokban gondolkozunk.

Aligha kell alátámasztanunk a tényt, hogy az emberi közösségek struktúrájában az erőszak volt a meghatározó mechanizmus a barbárok idejétől az újkorig. Igaztalan lenne, ha az oszmánok jellegzetes vonásának tüntetnénk fel azt, különösen ha kronologikus analógiákat is keresünk. De az feltétlenül igaz, hogy a balkáni népek időben legkésőbbi, legtartósabb és éppen ezért nehezen feledhető emlékei az erőszokról múltjuk oszmán időszakához kapcsolódnak. Ilyenformán a balkáni-oszmán, konkrétan a bennünket érdeklő bolgár-török ellentét még a XIV. század derekán alakult ki. Ezt fejezik ki a különféle elnevezések is: „keresztények (vagy pravoszlávok) a muzulmánokkal (vagy agarjánokkal, izmaelitákkal, böszőrményekkel, pogányokkal) szemben”. Az ellenkező oldalról nézve pedig: „gyaurok-igazhitűek”. A szóban forgó türelmetlenséggel átitatott viszony ritka, ha nem egyedülálló

szociálpszichológiai jelenséghez vezetett. A két fél nemcsak hogy nem olvadt egy etnikai egységbe vagy legalábbis kulturális közösségbe az elmúlt 600 év folyamán, hanem még ma is kölcsönös izolációban élnek, sőt kölcsönösen nem ismerik egymást. Az utóbbi időben megfigyelhetünk bizonyos adminisztratív vagy spontán lépéseket, amelyek ezt az elkülönülést igyekeznek felszámolni; tudományos erőfeszítések történnek a múlt kétoldalú hibáinak elemzésére. De az igazság sokkal egyszerűbb: mindkét oldal minden egyes embere tudatosan húzódott vissza önvédelembe több tucatnyi nemzedéken keresztül. Semmilyen erőszakos beavatkozás vagy akció nem érhetett volna el hasonló eredményt – az erőszak gyümölcsei nem tartósak.

Mi jogosít fel bennünket a letűnt generációk mentalitásának megítélésére, miután az oszmán hódoltság korának írásos emlékei több mint hiányosak?

A Balkán félszigeten olyan jelenségre bukkanunk, amelyet a világ szakértői méltóképpen értékelnek: a népi eposzok rendkívüli gazdagságára, melyre már Herder is felfigyelt. Bizonyos vonások alapján összehasonlíthatjuk néhány ázsiai nép, mint az irániak vagy a hinduk eposzaival. Az itt létrejött epikus ciklusok bősége és sokszínűsége megmagyarázható: a balkáni népek öt évszázadon át meg voltak fosztva a kulturális és művelődési intézményektől, az alattvalók diszkriminált helyzete pedig nem tette lehetővé az egyéni alkotást. Így egyetlen állam sem ösztönözte vagy irányította a szellemi életet, de nem is használta fel saját céljaira. A keresztények egész szellemi és érzelmi szomjúsága az oszmán uralom alatt, mely intézményesítette a számukra eszmeiségében, nyelvében és esztétikai eszközeiben idegen művészetet, a népköltészetben talált enyhét, kimondási lehetőséget. A folklór a leigázottak között korlátlan teret nyitott a született tehetségek tömegének az önkifejezésre; sorstársaiknak pedig szellemi táplálékul szolgált. Így volt ez egészen a saját oktatás, sajtó, könyvkiadás megteremtéséig, melyek itt viszonylag későn jelentek meg – a XIX. század folyamán –, akkor viszont anélkül, hogy mindenki számára hozzáférhetőek lettek volna, nem úgy, mint a tőlünk nyugatra és északra lévő társadalmakban.

Éppen mert az itteni népköltészet rendkívül hosszú időn át töltötte be említett szerepét s össznépi publikummal rendelkezett, megsokszorozta és lelkesítette alkotóit. Az emberek lelki világára gyakorolt osztatlan hatása is biztosítva volt (konkurencia ugyanis nem állt vele szemben).

Az eposz immanens vonása a hősiesség. Példaként említhetjük az *Íliászt*, a *Sáhnámét*, a *Kalevalát*, a *Roland-éneket*, az *Igor-éneket*, a *Cidét*, a *Köroglut* és másokat. Az epikus művek tárgyának érzelmi hőfoka két főbb témában testesül meg: a **szenvedésben és a harcban**. Ezek kivétel nélkül drámai, sőt tragikus lefolyásúak. A Balkán félszigeten a kulturális intézmé-

nyeket nélkülöző korszakban ezt a két témát a mindennapi életből ismert anyagból merítették: a szenvedést az idegen uralom váltotta ki, és ellene folyt a küzdelem is. Cselekményüknek két kötelező szereplője van, akik elkerülhetetlen konfliktusba keverednek: keresztény áll szemben muzulmánal.

Nem mondhatjuk, hogy ezek az alakok reálisan árnyaltak volnának – nem ez az epika művészi módszere. Bár a bolgár eposz néha realiztikus elemekkel lep meg bennünket, mivel a konkrét valóságból született. De a szereplők és a történetek többnyire erősen stilizáltak – általánosításra törekszenek.

Íme a „másokat”, vagyis a törököket szerepeltető bolgár epikus ciklusok felületes jegyzéke. Tisztában vagyok közismertségükkel, de tekintettel a továbbiakra, felsorolom őket: *Három lánc rab, Momcsil vitéz, Ivan Sisman* (néha *Jaszen cár*), *Krali Markó, Janicsárok, Törökösödés, Törökök okozta mindenféle szerencsétlenség, Hajdutok*.

Zárójelben kiemelném a török hódítás elleni küzdelemről szóló ciklusok közös vonását: nem csupán önkényesen választják meg hőseiket, hanem szinte az ellenkező oldalról – Momcsilt, Markót, Sismant. Egyikük sem a hódítók elleni sikeres küzdelmeivel vonult be a történelembe, mindhárman azok legelső szövetségesei vagy vazallusai voltak. Így dolgozta fel a bolgár hősi eposz „uralkodóink” alakját. Választását bizonyára az a tény indokolta, hogy mindnyájan Bulgária egyes területeinek utolsó uralkodói voltak, így alakjuk összenőtt a függetlenség végének emlékével. A logika törvényei alapján **kötelességük lett volna** megvédeni birtokaikat; a nép névtelen énekeseinek hön óhajtott kívánsága szerint ellenállásuknak dicsőségesnek **kellett volna** lennie. Nem valószínűbb a hajdutok alakja sem, akik feje köré nemcsak a folklór, hanem az újjászületés-kori, de még a felszabadulás utáni műköltészet is győzelmi koszorúkat font. Az egész európai romantika hemzseg a lenyűgöző, nemes, néha akár filozofálgató rablólovagoktól; miért ne lenne így akkor a bolgár eposzban is?

A felsoroltak után alighanem felesleges a „saját” hősöket és „másokét” mint népköltészeti szereplőket elemeznünk. Olyan vonásokkal volt felruházva mind, amelyek a köztük lévő kibékíthetetlen ellentétet alaposan indokolták. És amelyek – ha hüek akarunk len-

ni a művészetek logikájához – elvből a Jó, azaz a „mi” hősünk győzelméhez vezetnek. Ebben nincs semmi meglepő: minden eposz poétikája ilyen, s ez testesül meg az újjászülető, ifjú nemzeti irodalmakban is. Törvénytörően így van. Jelen esetben más problémát vetünk fel: ez a szociálpszichológiai jelenség, melyet találomra népi- vagy folklór-gondolkodásnak nevezhetnénk, miért vesz részt megmagyarázhatatlan erővel a bolgár társadalmi tudatban? Annak ellenére, hogy a huszadik század végén járunk, s hogy százalékban kifejezve nálunk nagyobb a képzett, sőt a felsőfokon képzett emberek aránya, mint számos igen fejlett országban. Ezek az emberek azonban ugyancsak a népi gondolkodás, valami – sértettségből és félelemből kialakult – sötét áramlat rabságába esnek gyakran, mely nem is az agyból, hanem a gerincvelőből tör elő – ott kell az intolerancia forrását keresnünk. A génjeinkben elraktározódott sértésekben és félelmekben. Elég nehéz lenne meggyőzni a balkáni embert, hogy napjainkban mindennek már semmi alapja. És csakugyan nincs alapja? – tiltakozik az önök gerincvelője, kérdezi az enyém is. És mit bizonyítanak a ma is hol itt, hol ott zajló szörnyű események? És miről tanúskodik gyötrelmes múltunk?

Az ilyen nyílt kérdésekre a széles közönséggel való találkozásaim jogosítanak fel. Minden egyes kísérlet, mely pozitív, tudományosan bizonyított tényekkel, történelmi analógiákkal vagy a társadalompszichológia területén ma végbemenő pozitív folyamatok adataival alátámasztva az itt elemzett sztereotípiák ellen intéz támadást, a diákoktól tanárjaikig terjedő hallgatóság soraiban villámgyors és egyértelmű reakciót vált ki: „De hát a három lánc rab?”, „De hát a Balkáni Jövő?”, „De hát a Fekete szerencsen fehér lovon száguld, a lovon pedig Nazlan Donka?”. Ezek az ellenérvek (valójában mi ellen is, hisz ki tagadja le az erőszakot, mely a muzulmán uralom velejárója volt?), ez a reakció lehetetlenné teszi a további párbeszédet. A folklór-gondolkodás mintha kapóra jönne, hogy felmentse az egyént a másság iránti, talán öntudatlan türelmetlensége alól, megadja fenntartásához a történelmi jogot. Íme, a történelem, vagy pontosabban a történetírás is alapja lehet az intoleranciának.

Juhász Anna fordítása

szárlása Iránban és Nyugat-Törökországban az utóbbi időben. És még sorolhatnánk.

A fenti példákat nem azért említettük, hogy felmentsük a „mássághoz” való hozzáállásunkat, hanem hogy megmutassuk, mennyire súlyosak és elterjedtek véres megnyilvánulásai. Mintha minden közösség védelmének elfogadott módszereivé váltak volna, így túl optimistának nevezhetnénk azt a bizodalmat, hogy pont napjainkban volnának elavulóban. Éppen ezért kortársaink nem kis százaléka van meggyőződve arról, hogy a föld mai nagy népsűrűsége és annak mobilitása miatt az embereket toleranciára kell nevelni, mert ez viszonylagos nyugalmat fog biztosítani számukra.

Kétségtelen tény, hogy a bolgárok „másokról” alkotott fogalmának a törökök a központi figurái. Ők olyan jellegzetes vonásokkal rendelkeznek, a közeli és a távolabbi múlt annyi érve szól „másságuk” mellett, hogy joggal tételezhetjük fel, a róluk alkotott kép egészében tovább fog élni, hiába törekszik néhány szerző végletesen negatív alakjuk árnyalására. Ez az etnopszichológiai sztereotípiát fél évezrednyi bolgár történelmen nyugszik. Mielőtt bemutatnánk a bennünket érdeklő jelenség mai állapotát, vissza kell pillantanunk abba a korba, amely létrehozta. Ellenkező esetben a Balkánon kívüli európaiak számára ez a különös jelenség teljességgel érthetetlen maradna, s csak csodálkoznának szívósságán.

Itt nem térünk ki a középkori államunk bukásához kapcsolódó eseményekre, sem az oszmán kormányzási módszerekre, mivel vitán felül áll, hogy azok teljesen reális alapját képezték a bolgár nemzeti tudatban a „másságról” alkotott negatív elképzelés kialakulásának. Valóban reális előfeltételei voltak annak, hogy a bolgárok a törököket ne csak másnak, hanem idegennek, gyűlölt ellenségnek tekintsék. Természetesen történelmi távlatokban gondolkozunk.

Aligha kell alátámasztanunk a tényt, hogy az emberi közösségek struktúrájában az erőszak volt a meghatározó mechanizmus a barbárok idejétől az újkorig. Igaztalan lenne, ha az oszmánok jellegzetes vonásának tüntetnénk fel azt, különösen ha kronologikus analógiákat is keresünk. De az feltétlenül igaz, hogy a balkáni népek időben legkésőbbi, legtartósabb és éppen ezért nehezen feledhető emlékei az erőszakról múltjuk oszmán időszakához kapcsolódnak. Ilyenformán a balkáni-oszmán, konkrétan a bennünket érdeklő bolgár-török ellentét még a XIV. század derekán alakult ki. Ezt fejezik ki a különféle elnevezések is: „keresztények (vagy pravoszlávok) a muzulmánokkal (vagy agarjánokkal, izmaelitákkal, böszörményekkel, pogányokkal) szemben”. Az ellenkező oldalról nézve pedig: „gyaurok-igazhitűek”. A szóban forgó türelmetlenséggel átitatott viszony ritka, ha nem egyedülálló

szociálpszichológiai jelenséghez vezetett. A két fél nemcsak hogy nem olvadt egy etnikai egységbe vagy legalábbis kulturális közösségbe az elmúlt 600 év folyamán, hanem még ma is kölcsönös izolációban élnek, sőt kölcsönösen nem ismerik egymást. Az utóbbi időben megfigyelhetünk bizonyos adminisztratív vagy spontán lépéseket, amelyek ezt az elkülönülést igyekeznek felszámolni; tudományos erőfeszítések történnek a múlt kétoldalú hibáinak elemzésére. De az igazság sokkal egyszerűbb: mindkét oldal minden egyes embere tudatosan húzódott vissza önvédelembe több tucatnyi nemzedéken keresztül. Semmilyen erőszakos beavatkozás vagy akció nem érhetett volna el hasonló eredményt – az erőszak gyümölcsei nem tartósak.

Mi jogosít fel bennünket a letűnt generációk mentalitásának megítélésére, miután az oszmán hódoltság korának írásos emlékei több mint hiányosak?

A Balkán félszigeten olyan jelenségre bukkanunk, amelyet a világ szakértői méltóképpen értékelnek: a népi eposzok rendkívüli gazdagságára, melyre már Herder is felfigyelt. Bizonyos vonások alapján összehasonlíthatjuk néhány ázsiai nép, mint az irániak vagy a hinduk eposzaival. Az itt létrejött epikus ciklusok bősége és sokszínűsége megmagyarázható: a balkáni népek öt évszázadon át meg voltak fosztva a kulturális és művelődési intézményektől, az alattvalók diszkriminált helyzete pedig nem tette lehetővé az egyéni alkotást. Így egyetlen állam sem ösztönözte vagy irányította a szellemi életet, de nem is használta fel saját céljaira. A keresztények egész szellemi és érzelmi szomjúsága az oszmán uralom alatt, mely intézményesítette a számukra eszmeiségében, nyelvében és esztétikai eszközeiben idegen művészetet, a népköltészetben talált enyhét, kimondási lehetőséget. A folklór a leigázottak között korlátlan teret nyitott a született tehetségek tömegének az önkifejezésre; sorstársaiknak pedig szellemi táplálékul szolgált. Így volt ez egészen a saját oktatás, sajtó, könyvkiadás megteremtéséig, melyek itt viszonylag későn jelentek meg – a XIX. század folyamán –, akkor viszont anélkül, hogy mindenki számára hozzáférhetőek lettek volna, nem úgy, mint a tőlünk nyugatra és északra lévő társadalmakban.

Éppen mert az itteni népköltészet rendkívül hosszú időn át töltötte be említett szerepét s össznépi publikummal rendelkezett, megsokszorozta és lelkesítette alkotóit. Az emberek lelki világára gyakorolt osztatlan hatása is biztosítva volt (konkurencia ugyanis nem állt vele szemben).

Az eposz immanens vonása a hősiesség. Példaként említhetjük az *Íliászt*, a *Sáhnámét*, a *Kalevalát*, a *Roland-éneket*, az *Igor-éneket*, a *Cidet*, a *Köroglut* és másokat. Az epikus művek tárgyának érzelmi hőfoka két főbb témában testesül meg: a **szenvedésben** és a **harcban**. Ezek kivétel nélkül drámai, sőt tragikus lefolyásúak. A Balkán félszigeten a kulturális intézmé-

nyeket nélkülöző korszakban ezt a két témát a mindennapi életből ismert anyagból merítették: a szenvedést az idegen uralom váltotta ki, és ellene folyt a küzdelem is. Cselekményüknek két kötelező szereplője van, akik elkerülhetetlen konfliktusba keverednek: keresztény áll szemben muzulmánal.

Nem mondhatjuk, hogy ezek az alakok realisan árnyaltak volnának – nem ez az epika művészi módszere. Bár a bolgár eposz néha realisztikus elemekkel lep meg bennünket, mivel a konkrét valóságból született. De a szereplők és a történetek többnyire erősen stilizáltak – általánosításra törekcsenek.

Íme a „másokat”, vagyis a törököket szerepeltető bolgár epikus ciklusok felületes jegyzéke. Tisztában vagyok közismertségükkel, de tekintettel a továbbiakra, felsorolom őket: *Három lánc rab*, *Momcsil vitéz*, *Ivan Sisman* (néha *Jaszen cár*), *Krali Markó*, *Janicsárok*, *Törökösödés*, *Törökök okozta mindenféle szerencsétlenség*, *Hajdutok*.

Zárójelben kiemelném a török hódítás elleni küzdelemről szóló ciklusok közös vonását: nem csupán önkényesen választják meg hőseiket, hanem szinte az ellenkező oldalról – Momcsilt, Markót, Sismant. Egyikük sem a hódítók elleni sikeres küzdelmeivel vonult be a történelembe, mindhárman azok legelső szövetségesei vagy vazallusai voltak. Így dolgozta fel a bolgár hősi eposz „uralkodóink” alakját. Választását bizonyára az a tény indokolta, hogy mindnyájan Bulgária egyes területeinek utolsó uralkodói voltak, így alakjuk összenőtt a függetlenség végének emlékével. A logika törvényei alapján kötelességük lett volna megvédeni birtokaikat; a nép névtelen énekeseinek hön óhajtott kívánsága szerint ellenállásuknak dicsőségesnek kellett volna lennie. Nem valószínűbb a hajdutok alakja sem, akik feje köré nemcsak a folklór, hanem az újjászületés-kori, de még a felszabadulás utáni műköltészet is győzelmi koszorúkat font. Az egész európai romantika hemzseg a lenyűgöző, nemes, néha akár filozófálgató rablólovagoktól; miért ne lenne így akkor a bolgár eposzban is?

A felsoroltak után alighanem felesleges a „saját” hősoket és „másokét” mint népköltészeti szereplőket elemeznünk. Olyan vonásokkal volt felruházva mind, amelyek a köztük lévő kibékíthetetlen ellentétet alaposan indokolták. És amelyek – ha hüek akarunk len-

ni a művészetek logikájához – elvből a Jó, azaz a „mi” hősünk győzelméhez vezetnek. Ebben nincs semmi meglepő: minden eposz poétikája ilyen, s ez testesül meg az újjászülető, ifjú nemzeti irodalmakban is. Törvényszerűen így van. Jelen esetben más problémát vetünk fel: ez a szociálpszichológiai jelenség, melyet taláalomra népi- vagy folklór-gondolkodásnak nevezhetnénk, miért vesz részt megmagyarázhatatlan erővel a bolgár társadalmi tudatban? Annak ellenére, hogy a huszadik század végén járunk, s hogy százalékban kifejezve nálunk nagyobb a képzett, sőt a felsőfokon képzett emberek aránya, mint számos igen fejlett országban. Ezek az emberek azonban ugyancsak a népi gondolkodás, valami – sértettségből és félelemből kialakult – sötét áramlat rabságába esnek gyakran, mely nem is az agyból, hanem a gerincvelőből tör elő – ott kell az intolerancia forrását keresnünk. A génjeinkben elraktározódott sértésekben és félelmekben. Elég nehéz lenne meggyőzni a balkáni embert, hogy napjainkban mindennek már semmi alapja. És csakugyan nincs alapja? – tiltakozik az önök gerincvelője, kérdezi az enyém is. És mit bizonyítanak a ma is hol itt, hol ott zajló szörnyű események? És miről tanúskodik gyötrelmes múltunk?

Az ilyen nyílt kérdésekre a széles közönséggel való találkozásaim jogosítanak fel. Minden egyes kísérlet, mely pozitív, tudományosan bizonyított tényekkel, történelmi analógiákkal vagy a társadalompszichológia területén ma végbemenő pozitív folyamatok adataival alátámasztva az itt elemzett sztereotípiák ellen intéz támadást, a diákoktól tanárjaikig terjedő hallgatóság soraiban villámgyors és egyértelmű reakciót vált ki: „De hát a három lánc rab?”, „De hát a Balkáni Jóvó?”, „De hát a Fekete szerencsen fehér lovon száguld, a lovon pedig Nazlan Donka?”. Ezek az ellenérvek (valójában mi ellen is, hisz ki tagadja le az erőszakot, mely a muzulmán uralom velejárója volt?), ez a reakció lehetetlenné teszi a további párbeszédet. A folklór-gondolkodás mintha kapóra jönne, hogy felmentse az egyént a másság iránti, talán öntudatlan türelmetlensége alól, megadja fenntartásához a történelmi jogot. Íme, a történelem, vagy pontosabban a történetírás is alapja lehet az intoleranciának.

Juhász Anna fordítása

Krali Markó és a láncos rabok

Böjtől Markó, a nagyböjtöt tartja,
Már hét hete, már hét vasárnapja,
Addig böjtöl egymagában, addig,
Eljön a nap, Húsvét piros napja.
Fölnyergeli tarka paripáját,
Szép vitézi fegyveréhez nyúlna,
Látogatna templomot, kolostort,
Mégáldozna Markó tisztességgel,
Szép szentséggel, szeletelt kenyérrel.
Markót anyja megszólítja halkán:
-Idehallgass, édes fiam, Markó,
Édes fiam, tán csatába indulsz,
Csatába, hogy magadat bevérezd,
Szép vitézi fegyver arra kéne?
Látogatnál templomot, kolostort,
Áldoznál meg fiam tisztességgel,
Szép szentséggel, szeletelt kenyérrel! -
Kiűt Markón a fiatal méreg,
Fegyver nélkül nem indul el mégse!
Ravaszkodik Markó felesége,
Nála van a szép vitézi fegyver,
Nála van a Markó éles kardja,
Ellenkezik, adni nem akarja,
Akkor így szól Markó felesége:
Várj, te Markó, várj, te Kralevícsi,
-Várhatod a szép vitézi kardot!
Csatában te igen csalható vagy,
Borivásra igen kapható vagy,
Vízivásra pedig igen gyáva!
Csetepatét ha elkezdesz egyszer,
Nem tudod azt, Markó, abbahagyni,
Inkább meghalsz, fiatalon pusztulsz! -
Markó akkor elkapja a kardot,
Nyargal Markó ki a sík mezőre,
Sík mezőbe, zöld erdő tövébe,
Akkor látja: elhervadt az erdő.
Bánatosan megszólítja Markó:
-Ej, erdőcske, ej te, zöld erdőcske,
Mért borultál kora hervadásba?
Tán a fényes zuzmára csapott meg?
Tán az éles balta csapkodott meg? -
Szóval szólal Markónak az erdő:
Idehallgass, vitézek vitéze,
Nem a fényes zuzmára csapott meg,
Nem az éles balta csapkodott meg,
Jöttek erre török janicsárok,
Három láncra rabokat vezettek.
Első láncra: fiatal legények,
Másodikon: ékességes szüzek,

Harmadikon: fiatal menyecskék.
 Lombomat a nagy bánat lehúzta,
 Gyökeremet pata kikapálta,
 Így borúltam kora hervadásba.
 Nyargalj Markó, hogy őket beérjed,
 Beéred a szilaj Szitnicánál,
 Szitnicánál, a Drebnica kútnál,
 Törökök ott hideg vizet isznak. -
 Nyargal Markó tarka paripáján,
 Törököket az úton beéri,
 Beéri a szilaj Szitnicánál,
 Szitnicánál, a Drebnica kútnál,
 Törökök ott hideg vizet isznak,
 De nem adnak vizet a raboknak.
 Sírnak azok, mint a mérges kígyók.
 Megáll Markó, elönti a méreg,
 Törökökre rákiált erővel:
 -Ej, ti átkok, török janicsárok,
 Adjatok a raboknak vízecskét,
 Ne rijjanak, mint a mérges kígyók! -
 Rászólnak a török janicsárok:
 -Lassan, lassan te idegen örült,
 Üres békó akad még minálunk! -
 Láncra verve volt ott egy leányka,
 Krali Markó rokona, Todóra,
 Markót látva kiált a leányka:
 -Jaj, te Markó, jaj te drága bátyám,
 Mikor bajjal feküdtél a házban,
 Nem volt-e az a rokonok háza?
 Nem gyúrtak-e cipót hugocskáid,
 Nem kaptál-e öcséidtől gyógyírt?
 Emlékszel-e Markó, megismeresz-e?
 Jaj, te Markó, jaj te drága bátyám! -
 Markó akkor így szól a törökre:
 - Ej, ti átkok, török janicsárok,
 Engedjétek szabadon Todórát,
 Engedjétek szabadon különben
 Találkoztok iszonyatos bajjal! -
 Ugranak a török janicsárok,
 Hirtelenül Markót közrefogják,
 Csuklójánál Markót megragadnak,
 Megláncolnak aprószemű láncsal.
 Kiút Markón a fiatal méreg,
 Damaszkuszi szablyáját kirántja,
 Valamennyi janicsárt levágja,
 Rabokat a lánctól szabadítja!
 Hazaindul tüstént valamennyi,
 Húsvét napját otthon ünnepelni.
 Látják Markót papok, uraságok,
 Átkozódnak, igen mérgesednek,
 Húsvétkor hogy magát bevérezte!
 Megy Markó a templomkolostorba,
 Kapuit a papok mind bezárták,
 Maguktól a kapuk mind kinyílnak,
 Erővel a kapuk csikorognak:
 -Halljátok-e papok, uraságok,
 Nézhetnétek véresen is Markót,
 Ő épített templomot, kolostort!
 Lássátok el, papok, tisztességgel,
 Szép szentséggel, szeletelt kenyérrel!

Nagy László fordítása

Evtimij pátriárka Tirnovóban

A barbár Bajazid szultán – a megátalkodott! –, akit sok nép leigázása dolyfössé tett, elhatározta, hogy feldúlja Tirnovo városát. Úgy hallotta, hogy a város hatalmas és szép, falai szilárdak, de falain kívül még fekvése is természetes védelmet nyújt. Sőt még azt is hallotta, hogy a város igen gazdag, sok lakost számlál, és templomai, palotái messze földön híresek. Ezért hadba hívta minden keleti seregét, kezdve a perzsa földtől Lükián át egészen Ázsiáig, s átkelt a Dardanellákon. S miután parancsára még a nyugati seregek is hadba vonultak – mert nemcsak Dáriuson, a perzsák és médek királyán akart túltenni, hanem még macedóniai Nagy Sándoron is –, váratlanul megtámadta a várost. Minden oldalról ostrom alá vette vad hadaival, melyek tengerként lepték el a környéket. A barbár dühöngött és fenyegetőzött, hogy tűzön égeti meg, darabokra szabdálja vagy más kínhalálra juttatja a város lakóit, ha továbbra is ellenállnak. Célját elérte, de nem erejével, hanem azért, mert Isten kifürkészhetetlen szándéka lehetővé tette.

A templomból rögvest kiűzték Evtimij atyát, és azt a gyalázat művelői szállták meg. A frigyláda pogányok kezébe került, a szentélyek szentélyét elbitorolták az asszírok, s ami a legszörnyűbb, az oltáriszentséget a kutyáknak vetették!

Lehet-e csodálkozni azon – mondjátok –, hogy a szent életű atya szenvedett, mikor saját szemével látta azt, amiről még hallani sem bírt? Hogyha Dávid király, aki pedig nem volt pap, annyira szenvedett, hogy azt mondta: „mert a te Házadhoz való buzgó szeretet megemészt engemet, és a gyalázóknak gyalázatjok énreám estenek”, akkor nem gyöttrődött-e még inkább az atya, amikor munkáját és minden erőfeszítését nyíltan sárba tiporták? Mit tett tehát? Talán a kelleténél jobban elbúsult? Talán megrettent? Talán kishitűvé vált, vagy henyéségre adta magát? Talán elmene-kült, amikor látta, hogy szétszéled a nyája? Vagy talán könnyelmű avagy súlyos, bölcsességéhez méltatlan kijelentést tett volna? Egyáltalán nem! Ellenkezőleg: megjelent a szultán előtt, lehütötte annak vérszomját. S ahogy a szakadéokban egykor Dániel próféta megszeli-dítette az oroszlánokat, és ahogy a három ifjú eloltotta a tüzes kemencét, úgy változtatta Evtimij a

barbár szörnyűséges szándékát kegyes magatartássá. Mert a barbár düh rendszerint megszegyenül az ilyen férfiak lelki nagyságától.

Evtimij a szultánhoz sajátos méltósággal és bölcs komolysággal ment, anélkül, hogy az előtte tolongó tarka sokaságra pillantott volna, amelyet ugyan élvezettel bámulnának az ostobák, de ő csak színes képnek tekintette, s komoly arccal ment el mellette. Bajazid nyomban kiegyenesedett, mihelyt észrevette a közeledő atyát, megadta neki a kellő tiszteletet, felkínálva a hozzá legközelebb eső széket. És végighallgatta a népéért könyörgő papot, habár nem teljesítette minden kérését. S ahogy egy derék vitéz sem hátrál meg teljesen, noha az ellenség legyűrte, hanem erőt gyűjtve győzedelmeskedik, úgy tett Evtimij is.

A török vezér, akit Bajazid szultán nevezett ki a város kormányzójává, magához hívatta azokat az istenfélő férfiakat, akik kiváltak a többiek közül nevükkel, erényeikkel és származásukkal, úgymond azért, hogy megvitassanak néhány közhasznú kérdést. Ők pedig nyomon követték az álnok hírnököket, mint a balga juhok követik azokat, akik leölik őket. Siettek, hogy átadják önmagukat a gyilkos kezeknek, mindannyian maguk vitték vérüket. Amikor a vérszopó vadállat kezei között látta őket, a templom közepén lemészárolta, vagy jobban mondva szentté avatta valamennyit, s még el sem szégyellte magát ősz hajuktól, de a fiatal életüket sem kímélte; torkukat kés játékszerévé tette. És a lélekkel és beszéddel megáldott áldozati bárányok teljességgel égő áldozatként ismételtlen megkeresztelkedtek saját vérükben. A templom közepén Zakariás vérehez a maguk vérét is ontották, hogy aztán Ábellet együtt kiáltsanak fel a földről az égre az Úr kiválasztottai, akik méltók arra, hogy kigyigák a mártíromság poharát, akik kiömlő vérükkel fullasztottak meg minden hatalmasságot, miként egykor a dolyfös fáraó hadvezéreit. Ó, szent vitézség! Nem egyesek előbb és mások később, hanem mindannyian egy emberként álltak kínzójuk elé, s leköpték őt, s nyomban ahogy megjelentek Krisztus színe előtt, vértanúi koszorúval magkoszorúztattak. Gyilkosuk holttetemeiket az égi madarak prédájául vetette, püspökük pedig a lelküket a szelíd angyalok sorába vette.

Ó, vitézek, ti megtartottátok hiteteket, és számotok sem csökkent, de halljátok számukat is: száztizen voltak, kiknek vére vörösre festette a templomot, és bár ily sokan voltak, nem szakadt szét a hit hálója.

Ilyenek voltak Szent Evtimij gyermekei! Így őrizték meg tanítását, így adták meg a tiszteletet azért a sok munkáért, amelyet értük fejtett ki. Készek voltak nemcsak vagyonukat, házukat, gyermekeiket és rokonaikat elveszíteni, de még vérüket is áldozni a hitért, amelyet tőle kaptak atyai örökségül.

Ezeknek a férfiaknak jámbor és angyalok által gazasztalt halála magában is elegendő lenne arra, hogy bevégezzük Evtimij dicsőítését, és ne ejtsünk több szót nagy tetteinek történetéről.

Ám azután ő is, fellelkesülve legyilkolt vitézei példáján, bátran a zsarnok elé állt, lelkében meg nem rettent, színe a félelemtől meg nem változott, arca nyugodtsága a lelkében lakozó kegyességet árulta el. És amikor levették ruháit és a városfalra vezették, azért, hogy halála szégyenteljes legyen, és amikor már minden előkészületet megtettek kivégzésére, acra borult-e vajon? Megremegett-e, megmutatkozott-e valamilyen is az élethez való ragaszkodása? Egyáltalán nem! Mert Szent Pál tanítványa volt, s akárcsak ő, sietett megszabadulni testétől, hogy új életre támadjon Krisztusban. Ez látszik a barbárhoz intézett szavaiból: „Ó, te igaztalan, miért tetted ki önérzetem nagyságát ilyen esztelenségnek és megalázásnak? Úgy illett volna, hogy először a papot áldozod fel, és őt kövesse a többi áldozat; a pásztornak kellett volna juhái előtt haladnia és az apának gyermekei előtt. Ők mindannyian rám voltak bízva, ezért nekem kellett volna elsőnek kiinnom a halál poharát. A munkásnak, aki fáradozik, kell először megízlelnie az édes gyümölcsöt!”

Így szólt a nagy bölcs, és hívta a hóhért. Aztán lehajtott fejét, készséggel nyújtva oda nyakát. És a hóhér jött, és nekikészült, hogy halálos csapást mérjen rá. Ám az, aki egykoron hirtelen kővé változtatta a törvényszegő császár karját, azt, amely a prófétát megragadni kinyúlt, most hasonló módon változtatta a gyilkos jobbot mozdulatlaná és tehetetlenné. Mintha egy élő és mozgó testhez illesztett halott kézzé vált volna. Ez arról tanúskodott, amiért Dávid fohászzkodott: „Fizess meg nekik kezük műve szerint!” Ez rémületbe kergette azt a gőgöst és az egész izmaelita söpredéket. Nemcsak hogy nem maradtak ott, de még arról a helyről is elfutottak. A szent életű atyának pedig visszaadták ruháit, és azt mondták neki, hogy szabadon mehet, amerre kedve tartja.

Láttátok-e – amit előbb is mondtam –, hogy a gonosz ördög éppen azok révén győzetik le és taszítatik pokolra, akiknek segédelmével a kiváló férfiakat vélte legyőzni. Íme, a mi atyánk újból megtörte az ördög képzelt hatalmát, ennen halálos óráján szegyenítve meg őt. Mivelhogy az embernek nem lehet többször meghalnia, ezért ő önként teljesítette a mondást: „És megölték, és mártírként megdicsőült anélkül,

hogy vérét ontotta volna.” Íme, győzelme oly nagy volt, hogy még azokat is Krisztus legyőzhetetlen erejének elismerésére kényszerítette, akiket az ördög tüzelt harcra a szent életű Evtimij ellen.

Amint látták ennek a kiváló férfiúnak halált megvető bátorságát, Istenbe vetett hitét, nyájáról való gondoskodását, úgyszintén a hóhér karjával történt legdicsőbb csodát, megbizonyosodtak, hogy a kereszténység igaz hit. Ez abból is kitűnt, ahogy a tett színhelyéről elmenekültek. Néhányan úgy gondolták, hogy a püspököt kínozza, magukra vonhatják Isten nagy haragját, ezért őt elengedve, jobbnak látták elfutni.

De ezután mi történt? E csoda után a barbár kiötlötte, hogy a szultáni parancs szerint keletre költözteti az embereket, és Isten emberét Macedóniába küldi száműzetésbe. És ő elindult az emberekkel, mint egy második Jeremiás. A látvány még a város köveit is könnyekre fakasztotta! Gyerekek váltak el atyjuktól és testvérek édesöccsüktől: mert nem együtt vittek el mindenkit, hogy legalább megvigasztalódhassanak, amint látják egymást, hanem egyeseket – kik származásukkal, gazdagságukkal vagy arcuk szépségével kitűntek – száműzték, a többieket otthagyták. Azok a napok a sírás napjai voltak! Mert van-e valami kesőbb a száműzetésnél, a rokonoktól való elválásnál, a szülőhaza és a szeretettek emlékénel, amely mint fülánk szúr a szívbe? Hát ezért ölelkeztek, csókolóztak, búcsúzkodtak. Sírástól visszhangzott a környék. És közöttük ment gyalog, pástorbójára támaszkodva, könnytől ázó arccal, ezer nyíltól sebzett lélekkel a nagy Evtimij. De ő nem azoktól a nyilaktól szenvedett, nem is azért, merthogy a betegség és öregség megtörte, hanem mert a szíve szakadt meg a nép szenvedése és a gyermekek zsenge kora láttán.

És amikor arra a helyre érték, ahol a pástornak akarata ellenére el kellett válnia tőlük – ő, ki tudna erre könnyek nélkül emlékezni –, lábai elé borultak; könnypatakokkal öntözték; ajkukat, arcukat hozzáértették; kezét csókolták; pástornak, gyermekeit szerető atyának nevezték. A tőle való elválás a lelküktől való búcsú volt. Néhány asszony a gyermekét tette elébe, mások pedig, akik a közelében voltak, abban a kegyben részesültek, hogy kezét csókolhatták, ismét mások ruháját forró könnyeikkel áztatták, amikor hozzáérhettek, mint valamely szent kezéhez. Mások, hitükben, azt a fűvet tépték, melyen állt, míg mások – a tömegtől összeszorítva, és erejük nem lévén, hogy megközelítsék – messziről sóhajtoztak keserű könnyek közt az utolsó áldásért, és bűnbocsánatért fohászkodtak, mert lelkükben bizton érezték, hogy többé nem látják őt életben. Ő megvigasztalta őket, és útra bocsátó beszédet tartott.

(részlet)

Doncsev Toso fordítása

A damaszkínok nyelvétől Botev nyelvéig

Az irodalom demokratizálása és humanizációja együtt jár a régi, a nép számára érthetetlen irodalmi nyelv elutasításával, a népnyelvi alapokra épülő új írott irodalmi nyelv megalkotására való törekvéssel. A XVI. és XVII. század második felében Közép-, Kelet- és Délkelet-Európára a modern irodalmi nyelvek kialakítására irányuló erőteljes törekvések jellemzőek. Bulgáriát is érinti a kultúra és az irodalmi nyelv demokratizálódásának általános tendenciája. A XVI. század végén Bulgáriában vallásos tartalmú kéziratok gyűjtemények jelennek meg – az ún. damaszkínok, melyek a XVI. században élt görög író, Damaszkinosz Sztudit Kincs című munkájának főként népi bolgár nyelvű fordítását tartalmazzák. Az első bolgár damaszkínokat ugyan már archaikus irodalmi nyelven írják, bár már bennük is észrevehető olykor az adott kor beszélt nyelve. Az újbolgár nyelvű fordítások a XVII. században jelennek meg, a rájuk maradt fordítások közül ilyen a Tihonravov, a Protopopinszki, a Trojani, a Koprivsticai, a Ljubljani, a Trjavnai és a Drjanovói damaszkín. Ezeket a kézzel írott műveket megtaláljuk a szófiai, plovdivi, trojani, rilai kolostorbeli, moszkvai, szentpétervári, odesszai, kijevi, belgrádi, ljubljani és berlini levéltárakban és könyvtárakban.

A bolgár irodalmi nyelv kialakulásában úttörő szerepe van az újbolgár damaszkínoknak. A bolgár nyelv történetének egy olyan periódusáról van szó, amikor népnyelvi alapokon fejlődik az írott nyelv, miközben még nem válik össznemzeti érvényű irodalmi nyelvvé. A damaszkínok nyelvhasználata nagy mértékben meghatározza az irodalmi nyelv kialakulásának irányait. A XVII. század elejének ismeretlen írója, miközben őrzi a több évszázados írásbeli hagyományokat, melyben már a Közép-Balkán-hegység vidékének beszélt népnyelvi sajátosságai, az analitikus (névszóeseteket nem használó) bolgár nyelv tükröződik. Ez az első próbálkozás a népnyelv és a óbolgár nyelv gazdag örökségének szintézisére. A betűk és a helyesírás vonatkozásában megfigyelhető a ragaszkodás a Konsztantin Kosztenecski kodifikálta írott nyelvi normákhoz. Ugyanakkor a nyelvtant és a szókészletet illetően szembetűnő az élő népnyelv használata.

A XVII. és a XVIII. században számtalan próbál-

kozás volt az írott nyelv demokratizálására, miközben az írásbeli hagyományok, a népi és nyelvjárási kifejezőeszközök egymás közötti arányára eltérő megoldásokat találunk. Egyre újabb damaszkín-gyűjtemények jönnek létre, melyeket tanítók, egyházi és világi személyek másolnak az egyes irodalmi központokban, s amelyek a bolgár nép olvasmányát jelentették még a XIX. század elején is. Ez a bolgár kultúra és írásbeliség demokratizálására irányuló törekvés előkészíti a Bolgár Újjászületés korát.

A XVII. század legismertebb damaszkín-írója Joszif Bradati. A tudományos kutatások lehetővé teszik, hogy láthassuk azt a vonalat, amely az újbolgár damaszkínoktól Szofronij Vratsanszkiig és Petar Beronig, Joszif Bradatitól Paiszij Hilendarszkiig vezet. Maga Szofronij Vratsanszki másolta az egyik legszebb bolgár damaszkínt, a Szentpétervári Akadémiai Könyvtárban őrzött 1765-ből való Koteli damaszkínt. A XVII. század végi és a XIX. század elejéről származó damaszkínok szerzői között találjuk Todor tanítót Pirdopból, akinek sokirányú irodalmi tevékenysége már az Újjászületés korára utal. A kutatók a XIX. század eleje kiemelkedő damaszkín-szerzői között tartják számon Kiril Pejcsinovicsot és Hadzsi Joakim Karcsovszkit, a néptanítót. Bátran állíthatjuk, hogy a damaszkínok az újbolgár irodalmi nyelv előfutárai.

Az újbolgár irodalmi nyelv kialakulásának kezdete a XVIII. század második felére és a XIX. század elejére tehető, azaz Paiszij és Petar Beron korára. Ezt a korszakot az irodalmi nyelv első megnyilvánulásai, Paiszij Hilendarszki és jelentős követői – Szofronij Vratsanszki, Kiril Pejcsinovics, Hadzsi Joakim Karcsovszki – nyelvi, kulturális és társadalmi tevékenysége jellemzi. Nyelvünk fejlődésének ebben a szakaszában az írásos (mindenekelőtt egyházi szláv) nyelvi hagyományok és a népnyelvi alapok bonyolult kölcsönhatását és keveredését figyelhetjük meg. Ismeretes, hogy az irodalmárok főként két forrásra támaszkodhattak nyelvhasználatukban – a saját dialektusukra és az egyházi szláv nyelvre. Az Újjászületés kora első íróinak, így Paiszij Hilendarszki, Joakim Karcsovszki, Kiril Pejcsinovics, Neofit Rilszki, Hrisztaki Pavlovics munkáiban a nyugati bolgár nyelvjárások

jellemző vonásait fedezhetjük fel. Ugyanakkor a kelet-bulgáriai szerzők, például Szofronij Vratsanszki, Neofit Bozveli, Petar Beron és mások műveiben keleti bolgár nyelvjárási jellegzetességeket találhatunk.

Az irodalmi nyelv fejlődésének második szakaszáról képet ad Petar Beron híres *Halas abécé*-jének 1824-es kiadása, ez volt az első irodalmi mű, amely teljes egészében népnyelvi alapokra épülve jött létre. Így a XIX. század második negyedében fokozatosan előtérbe kerül a kelet-bulgáriai beszélt népnyelv. Fellángolnak a viták akörül, hogy milyen legyen az új bolgár nyelv, mi jellemezze, milyen sajátosságokkal rendelkezék. Az Újjászületés korának szerzői előtt elméletileg az irodalmi nyelv kialakításának három útja áll – teljes egészében az egyházi szláv nyelvre épüljön (egyházi szláv iskola); az élő népnyelv legyen az új irodalmi nyelv alapja (újbolgár iskola) vagy legyen a megoldás kompromisszum, azaz a dialektusok különbségeit az egyházi szláv nyelv segítségével hozzák közös nevezőre, azt mintegy döntőbíróként használva (szláv-bolgár iskola).

A nyelvi fejlődés természetes úton vezetett az újbolgár iskola (mely a beszélt népnyelvet vette alapul az új irodalmi nyelv kialakításában) győzelméhez. E győzelmet követően az irodalmi nyelv kialakulásának harmadik fejlődési szakaszában (a múlt század közepétől az 1878-as felszabadulásig) a legfontosabb feladat a nyelvjárási tarkaság megszüntetése, ez a feladat akkor még nagyobb hangsúlyt kap. Az 50-es, 60-as évek nyomtatott kiadványaiban élénk vita zajlik nyelvi és helyesírási kérdésekről. Lankadatlan figyelem kísért minden nyelvméleti és nyelvhasználati újítást, melyeket eleven kommentárok követnek a sajtóban. Az új nyelvi és helyesírási iskolák létrejöttével egy időben a bolgár irodalmi nyelv dialektusi alapját illetően két áramlat alakul ki. Vannak irodalmárok, így R. Zsinzifov, K. Sapkarev, akik szerint a regionális nyelvi sajátosságok leküzdéséhez szinte mechanikusan, válogatás nélkül kell átvenni a különböző bolgár nyelvjárási területek sajátosságaiból. Más szerzők (Najden Gerov, Joakim Gruev, Marin Drinov) szintén hajlanak arra, hogy felhasználják a különböző nyelvjárási sajátosságokat a bolgár irodalmi nyelv kialakításában. Ok azonban jóval mérsékeltebbek az előzőeknél. A Makedonija című újság egyik cikkében 1870-ben Marin Drinov, a Bolgár Irodalmi Társaság elnöke például kiemeli, hogy irodalmi nyelvet nem lehet az egyes dialektusok mesterséges összedolgozásával létrehozni, az irodalmi nyelvet azok a tehetséges írók teremthetik meg, akik a különböző területek bolgár nyelvjárásainak gazdag anyagából merítenek.

A legtöbb irodalmár azonban nem fogadja el a tételezt, hogy több nyelvjárás alapján alakítsák ki az irodalmi nyelvet, helyette inkább egy dialektust részesít előnyben, szerintük az szolgálhatna alapul az irodalmi nyelvhez. Ezt az álláspontot támogatja Petko R. Szlavejkov és Ljuben Karavelov. A bolgár irodalmi nyelv

1878 előtti tarkaságának és az ebből fakadó élénk filológiai harcoknak a háttérében egyre világosabban kirajzolódnak a minden irodalmár s nyelve számára általános folyamatok és tendenciák. A Bolgár Újjászületés írói a nyelvi egységre törekedve kisebb-nagyobb mértékben igyekeznek megszabadulni a csupán egyetlen dialektusra jellemző szavaktól és nyelvi formáktól. Tollforgatóink az egy vagy több nyelvjárásról alapuló irodalmi nyelvről folytatott vitákban elfoglalt álláspontjukról függetlenül írásaik nyelvében egyre több olyan szót és nyelvtani (mindenekelőtt keleti bolgár) formát használnak, melyek Vaszil Aprilov, Ilija Blazskov, Vaszil Drumev, Dobri Vojnikov, Georgi Rakovszki, Dobri Csintulov, Petko R. Szlavejkov, Ljuben Karavelov, Hriszto Botev, Ivan Vazov műveiben fordulnak elő.

A szerzők törekednek arra is, hogy műveik második vagy későbbi kiadásában tovább tisztítsák nyelvüket a csak az anyanyelvi dialektusra jellemző vonásoktól. Vaszil Drumev Boldogtalan család című elbeszélésének második és harmadik kiadásában érezhetően csökken a saját anyanyelvi dialektus szavainak és nyelvi formáinak használata; olyanokkal helyettesíti ezeket, amelyek már jobban elterjedtek az irodalmi nyelvi gyakorlatban, vagy irodalmi szónak számítanak, ezért például *затова* áll *зато* helyett, *докато дору* helyett, *вече веке* helyett, *облича облача* helyett, *нашият нашият* helyett. Jordan Hadzsikonsztantinov Dzsinoszt a veszi nyelvjárásról kívül használ olyan szavakat is, mint például *лъже* a *лаже* helyett, *искам* a *сакам* helyett, a *ще* segédszót a *ке* helyett, a *във*, *със* előjárószavakat a *во*, *со* helyett. Még Hriszto Botev is használ Karavelov hatására néhány, a koprivsticai nyelvjárásra jellemző sajátosságot, amelyek már irodalmi nyelveknek tekinthetők, például *нашата* a *нашията* helyett, *продължава* a *продължява*, *горите* a *горити*, *видяхме* a *видяхми* helyett.

Karavelov igen nagy szolgálatot tett a modern bolgár helyesírás ügyének, ezt tulajdonképpen máig sem értékeljük kellően. Bátran állíthatjuk, hogy helyesírási ügyekben nagy érdemei vannak Botevnek is, aki értékén kezelve Karavelov helyesírási rendszerét elfogadta azt, és művein keresztül népszerűsítette. Botev nyelvi fejlődése tizenhárom év alatt (1863-tól haláláig) megy végbe. Nagy utat jár be és nagy hatással van irodalmi nyelvünk és helyesírásunk fejlődésére. Botev írásainak legrégibb dokumentuma az a három levél, melyeket (Odesszából s Bukarestből) Najden Gerovhoz valamint Hriszto Georgievhez írt. Ezekben a levelekben felfedezhető a plovdivi iskola helyesírási és nyelvi hatása, Botev az iskolában tanultakhoz tartja magát.

A botevi helyesírás és nyelv fejlődésének új szakasza kezdődik 1871-től, amikor Botev elkezd kiadni a Bolgár Emigránsok Szava című újságot. Az újságban egész sor forradalmi nyelvi újítást fedezünk fel, amelyek arra utalnak, hogy Botev nyelvhasználatában a

konzervatív-etimologikus helyesírástól a haladó-fonetikus helyesírás felé tart.

Így alakul ki fokozatosan az az egységes irodalmi nyelv, melyben azt mondhatni, hogy a tarnovói nyelvjárás foglalja el a vezető helyet a dialektusok között.

Feltétlenül kiemelendő, hogy a mai bolgár irodalmi nyelv nem a központi balkáni nyelvjárásokon alapszik teljes egészében, hanem más bolgár dialektusokat is magában foglal, így a nyugatiakat is. Az irodalmi nyelvet nyelvjárások feletti rendszernek kell tekinteni. Téves az az álláspont, hogy az irodalmi nyelv csupán a keleti nyelvjárásokra épül, amiből az

következne, hogy a kelet-bulgáriaiak eleve az irodalmi nyelvet használják, míg a nyugat-bulgáriaiak nyelvjárási nyelven beszélnek. A keleti bolgár *вудъ, главъ, зуръ, зилени* kiejtés nem kevésbé nyelvjárási, mint a nyugati bolgár *хлеб, треба, лето, голем* kiejtés.

Így a népünk fejlődésének egy adott korszakában létrejövő irodalmi nyelv, bár nem esik egybe egyik nyelvjárással sem, a nemzet nyelvi konszolidációjának egyik legfontosabb előfeltétele lett.

Katus Elvira fordítása

A gyarló Szofronij élete és szenvedése

Én, gyarló és esendő ember, Kotel faluban születtem; atyámat Vladiszlavnak, anyámat Máriának hívták, és ők a Sztojko nevet adták nekem.

Háromesztendő koromban anyám megholt, atyám pedig vett magának másik feleséget. Mostohám gonosz némbor vala, és nemzett neki atyám egy fiát, s ő csak a saját gyermekével törődött, ellenem mindig rugdolózik.

A kilencedik esztendőbe fordultam, amikor tanítani kezdték az ábécére. Előbb nem mehettem iskolába, mert igen beteges voltam, és különféle nyavalyákban sínylődtem. Az iskolában nagy szorgalmatosságot tanúsítottam, és hamar megtanultam az egyszerű olvasást. Bulgáriában akkor nem volt szláv nyelven magasabb tudomány, ezért elkezdtem görögül tanulni, és a zsolozsmákat megtanultam derekasint. Mikor elkezdtem a zsoltároskönyvet, hozták a hírt, hogy atyám Sztambulban pestisben megholt, az 1750-ik esztendőben.

Apátlan, anyátlan árva maradtam. Akkortájt tizenegy éves voltam. Atyám testvéröccse fia helyett magához vett, mert nem valának neki gyermekei, és mesterségre taníttatott. Tizenhetedik esztendőben a nagybátyám is megholt, nemsokára rá az ángyom is követte. A nagybátyám is Sztambulban halt meg, ahol mindketten állatokkal kereskedtek.

Halála után hitelezői és üzlettársai kénytelenítettek, hogy mint örököse Sztambulba utazzam és összeszedjem a pénzt, amivel az ottani mészárosok néki tartozának.

A mészárosok Sztambulban szerénsszerre laktak, még az anatóliai parton is, ennek okáért nagybátyám egyik üzlettársával egy szép napon eltököltük magunkban, hogy az anatóliai partra általmegyünk. Kimentünk a kőgáthoz, hogy csónakkal átkeljünk. A padisah palotájának közelében láttunk is csónakokat. Ezek a csónokok éppen Üszküdarra szembe voltak kikötve, s mi együgyű emberek, egy ilyen csónakkal akartunk a közeli Üszküdarba átmenni. Mikor arrafelé tartottunk, egy helyütt sokadalmat láttunk, birkózók birkóztanak. A sokadalom mögött roppant paloták valának – ki tudja, talán maga a padisah is ott lakott. Amikor véget vetettek a birkózásnak, az egész

sokaság megindult a paloták felé. Minket is magával ragadott a tömeg. A Topkapi szeráj és a Jali Kösk között álltunk meg, mert ott valának kikötve a szultáni csónokok. Ahogy ott állunk, és nem tudjuk, merre induljunk, egy bosztandzsi jött oda, és kérdezé:

– Mit kerestek itt? Kotródjatok innen, különben leütik a fejetekeket.

Bocsánatot kérvén mondánk, hogy idegenek vagyunk, egyszerű emberek.

Visszafelé menet elfogtak a janicsárok, akik ott strázsáltak, és meg akartak ölni bennünket, mert nem látták, hogy a tömeggel vetődünk vala oda. Minek utána megszabadultunk tőlük, a városi kikötőhöz mentünk, és áthajóztunk Üszküdarba.

Akkortájt szép ábrázatú fiatal legényke lehettem, az ottani törökök pedig szodomiták valának, s amint meglátának, megragadtak, hogy megvizsgálják az úti papíromat. Nem találván jónak a papíromat, elvittek egy távoli kertbe, ahol törökök voltak együtt – muzsikáltak, táncoltak, nevettek, és engem bedugtak egy útszéli kalyibába. Én azonban sejtettem, hogy miért zártak oda bé, véletlenül a kulcs belül vala, s én rögvést bezártam. És jöttek mindezek a szodomiták, és kérleltek, nyissam ki, s még aranyat is dugdostak be az ablakon. Én pedig megértettem, mi a szándékuk, és elkezdek kiabálni. Általellenben zsidó házak valának, s jött is rögtön néhány zsidó, s megkérdezték:

– Miért kiabálsz?

Megmondtam, mi okból, ezért elmentek a társamhoz, adtak egy kis pénzt az úti papírokat író hivatalnoknak, és megszabadítottak azoktól a szodomitáktól.

Annnyi pénzt szedtünk össze, amennyit tudtunk, és egészségesen visszatértünk a falunkba.

Előbb hogysem a hitelezők összegyűltek volna, hogy pénzüket követeljék, atyámfiái erősen rajta valának, hogy házasodjam meg, mert nem volt senki sem, aki gondomat viselte volna. Mikor a tizenhét esztendőmet jártam, még fiatal valék és tapasztalatlan, nem tudván, hogy jószágom jégre vagydon építve, mivel bácsikámnak adóssága van, és azt mindenestül az én vállamra rakják majd. Volt egy kevéske pénzem, de még a nagybátyám életében megvettem

volt a házat, és amikor atyámfiái akaratjából a házasság meglett, elköltöttem azt is, s már csak mesterségben reménykedtem. Ezután a törvény az adósságot az én vállamra rakta, de nem volt már egy parám se. Míg kifizettem adósságaimat, mennyit szűkölködtem. Szükség, nélkülözés és gond volt az életem. Mennyi zsémbelődést és sopánkodást kellett feleségtől elviselnem, mivel kissé fennhéjázó volt! Arra gondoltam, hogy elhagyom a házamat és feleségemet, lemegyek a falvakba, ott fogok dolgozni, hogy megkeressem kenyeremet.

Volt az én egyházkerületemben egy Sehlari nevű falu. Ott lakozott Ahmed Girej Szultán, akinek a felesége a tatár kán lánya volt. Ez a Szultán beleszeretett egy keresztény leányba a falujából, egy bizonyos Jovan Kovanoglu csorbadzsi leányába, akit második feleségévé akart tenni. De a kán lánya nem engedte, hogy második asszonyt vigyen a házhoz. Így három-négy éven át hitegette azt a szegény leányt: el sem vette, de máshoz sem engedte feleségül.

Egy napon Karnobatba hívtak, hogy áldjak meg egy házasságkötést. Kérdeztem, honnan való a lány. Az emberek elmondták, hogy ki ez a lány, és hogy a Szultán második feleségül akarta, de most megengedte, hogy máshoz menjen, azért hozták ide. Elhittem nekik, és összeeskettem őket. Három nappal később megtudtam, hogy a Szultán üldözi, és meg akarja ölni a leány apját, de az elmenekült; a Szultán emberei a bátyját fogták el, kegyetlenül megverték és megbírságotk. Szörnyű nyugtalanság és félelem fogott el. Nem sokkal rá Kosztev nevű faluba mentem, ahol a Karnobat kerület egyetlen temploma van, hogy Péter és Pál apostolok napján ott misézzek.

Akkor egy Milos nevezetű ember jött értem, hogy sürgős ügyben magával vigyen. Ebéd után el is indulánk Milossal együtt. Egy helyütt, nem messze az úttól, láttam, hogy férfiak és nők aratnak; mellettük két törököt is láttam lóháton. Amikor közelükbe értünk, hívtak, hogy menjünk oda hozzájuk. Feléjük tartva társam így szólt:

– Ó a Szultán.

Hozzásiettem, és megcsókoltam ruhájának szegélyét. Ő pedig megkérdezte:

– Te vagy ezeknek a falvaknak a pópája?

– A te alázatos szolgád vagyok – mondtam.

– Igaz-e – kérdezte –, hogy te esketted meg a Kovanoglu lányát Karnobatban?

– Én idegen vagyok itt; nemrégiben jöttem ide, és nem tudom, ki a Kovanoglu lánya – válaszolám.

Ő azonban rögvést megragadta puskáját, és kétszer is hátba vert a tusával. Aztán rám fogta a pisztolyát, és mert közel álltam hozzá, megragadtam a pisztolyát. Erre odakiáltott szolgájának:

– Add gyorsan a kötelet, húzzuk föl ezt a kerítőt!

A szolga lerángatta lovamról a kötőféket, amely kettős zsinegből vala, és a nyakamba dobta. Aztán föl-

mászott a közeli fűzfára, és a kötőféknél fogva fölfelé vonszolt. Én azonban, mert a kezem nem volt megkötve, megragadtam a kötőféket, és húztam lefelé, közben irgalomért könyörögtem a Szultánhoz. Ő pedig csak ült a lován, és dühösen üvöltött Milosra:

– Na, gyere már! Segíts felhúzni ezt a kerítőt, hé!

Milos irgalomért esdett számomra. De az puskájával arcába vágott a szerencsétlennek, és fölsebezte az állát. Ezután a fűzfa felé fordult, szolgájára fogta a puskáját, és rákiáltott:

– Miért nem húzod azt a kötelet, hé? Rögtön lelőlek a fáról.

Amaz húzta fölfelé, én meg lefelé, mert a kezem nem volt megkötve. Amikor a Szultán fölnézett a fára, Milos, a barátom, elfutott, nem volt már, aki segéljen rajtam. A Szultán ekkor odaszólt az emberének:

– Gyere le, elmegyünk a faluba, majd ott akasztjuk fel, hogy mindenki lássa.

És kezembe adták a kantárszárát, hogy vezessem a lovamat, a szolga meg engem ráncigált a nyakamba hurkolt kötőféknél fogva, a Szultán pedig mögöttem lovagolt és egyre szitkozódott:

– Kit is ölnék meg, ha nem téged? Hogy merted összeadni a feleségemet egy gyaúrral?

Én csak hallgattam, kétségbeesetten a rajtam esett dolog miatt. A réten, ahol a fű és a gyom a térdemig ért, nem bírtam menni, csak botladoztam. Ha elessem, a török fölrántott a kötőfékkel, majdnem megfojtott. A Szultán, aki mögöttem lovagolt, szidott, a pisztolyát is rámfogta és csattogtatta a závarját, de nem sült el. Később mégis elsült, de nem talált el, vagy talán nem is célzott, annyira részeg volt.

Amikor végül az útra értünk, rákiáltott a szolgájára:

– Állj!

Megálltunk. A Szultán egészen közről rámszegezta a puskáját, és úgy kiabálta:

– Te gyaúr! Rögvést téj át az igaz hitre, mert különben a másvilágra küldelek!

Mit tehettem? A halálfélelem kiszárította a torkomat, meg sem tudtam szólalni. Alig nyögtem ki:

– Ó, efendi, hát puskával szoktak téríteni? Ha megölsz egy pópát, azt hiszed, dicsérni fognak az emberek?

Ő pedig csak fogta rám tovább a puskáját, és töprengett. Végül megszólalt:

– Elválasztod azt az asszonyt a férjétől?

Én pedig azt mondtam:

– Bizony, még abban az órában, ahogy Karnobatba érkezem, elválasztom.

– Esküdj meg – mondá.

Mit tehettem? Halálfélelmemben megesküdtem:

– Vallahi, billahi, Isten engem úgy segélyen, elválasztom őket!

A szolgája jött a segítségemre:

– Efendi, miért kell, hogy elválassza? Majd kiátkozza, s akkor a lány maga hagyja ott azt a férfit.

Ő meg úgy szólt a szolgálához:

– Ha így van, ereszd útjára!

Lőhalálában vágattam el onnan, és negyedóra alatt beértem Szigmen faluba, mely két óra járásnyira volt attól a helytől. Sebtében fölhajtottam két-három pohár erős pálinkát. S miután leültem, csak akkor fogott el a rémület, és úgy rám jött a reszketés, mintha forró láz gyötört volna. Egy órával később megérkezett Milos is. Elcsodálkozott és megrémült, amikor megpillantott. Kezével sebesült arcához kapott.

– Ő, atyám – hebegte –, hát te életben vagy? Miután elfutottam, még sokáig néztem a fát messziről, hogy lógsz-e fölakasztva. Nem voltál ott. Amikor meghallottam a puskalövést, azt gondoltam: „Most hagyta el szegény Sztójko pápa a földi világot.”

Ilyen megpróbáltatás és ilyen halálos veszedelem vonult el a fejem fölött. Így szenvedtem meg mások vétkeiért.

Március 13-án indultam útnak, és Arbanasziba mentem. Július 1-ig kolostorban tengődtem munka nélkül, és majdnem két hónapot időztem ott. Ezekben a napokban jött meg Szerafim püspök úr Vracából betegen, és néhány nap múlva az Úr magához szelítá. Így múlt el néhány nap, azután elmentem a tirnovói püspöki helynökhöz, Grigori úrhoz, hogy némely kolostori ügyekben tanácsát kérjem. Ő pedig mondá nekem:

– Hagyd ott a kolostort, Vraca püspökévé teszünk.

Vonakodék, mondván, hogy nem vagyok méltó ilyen méltóságra; először azért, mert megvénhedtem már, ötvennégy esztendősen vagyok; másodsor azért, mert hallottam, hogy az egyházmegyéhez sok kis falu tartozik, és terhes a szolgálat. De ő mondá, hogy mindenképpen e méltóságra akarnak emelni.

E rábeszélések közepette telt el körülbelül tizenöt nap. A Szent Kereszt Felmagasztalásának ünnepén eljött hozzám Teodoszija úr, az archidiakónusunk, és mondá:

– Látod, atyám, mennyi nap telt el, mióta püspökké akarnak tenni, de csak vonakodsz. Most a metropolita ösztönsége (Matej volt a neve) küldött hozzád; itt van négy püspöke is, kikkel megtanácskozta a dolgot: ők valamennyien méltónak találnak arra, hogy Vraca püspöke légy. Fontold meg tehát, és adj választ: akarod-e, vagy nem akarod, mert én ezért jöttem. Hallgass rám, atyám! Mi húsz éve szolgáljuk az Urat, mégsem találtatunk méltónak a püspöki méltóságra; vannak, akik pénzt adnak, és szószólókat küldenek, neked öledbe hullt ez az adomány megszolgálás nélkül, pénz nélkül, szószólók nélkül.

Míg fontolgattam, milyen választ adjak, a gyerekeim is egyre mondogatták:

– Miért nem akarsz beleegyezni, atyánk, ha kérlelnek? Legyen püspök az atyánk.

Engedvén az unszolásnak, hajlottam arra, hogy beleegyezzem; az archidiakónus kezét csókoltam nekem,

és elment. Aztán a metropolitához hívtak; ott voltak a püspökök is, s kezet csókoltam nekik. Csütörtök volt. A metropolita mondá:

– Készülj el vasárnapra, hogy püspökké szenteljünk!

Úgy történt, hogy pópává az 1762-ik esztendőben, szeptember elsején, egy vasárnapon szenteltek volt, püspökké pedig az 1794-ik esztendőben, megint szeptemberben, tizenharmadikán, vasárnap. Amikor pópává szenteltek, ugyanazt a palástot adták rám, amelyet Kotelben az akkori püspök, kir Gedeon viselt. Azon a napon, amikor püspök lettem, a metropolita székhelyén nagy öröm, a mi házunkban pedig nagy lakoma volt.

Ennekutána három hónapig Arbanasziban maradtam, hogy fölkészüljek, s ott vártam Sztambulból a fermánt és a jóváhagyást.

December 13-án fölkerekedvén egyházmegyémbé indultam, pedig nagy hideg és hó vala. Elhatároztam, hogy karácsonyra megérkezem püspökségem székhelyére. Plevenbe érkezém, csodálkozásnak a keresztények, hogyan merészkedtem ilyen időjárásban Vracába indulni.

Íme, az első nyugtalanító hír!

– Mi ez a nyugtalanság Vracában? – kérdém.

Ők pedig válaszolák, hogy Pazvanoglu viszálykodik Gencs agával és Hamamnogluval, akiket Vidinből kiűzött, azok pedig arnótokból és törökökből sereget szerzenek, hogy rátörjenek Pazvanoglura. De nem tudtak behatolni a vidini vilajetbe Pazvanoglu serege miatt, ezért megültek a Vraca környéki falvakban. Hogyan jussak hát Vracába? Három napig Plevenben maradtam. A negyedik napon mégis fölkerekedtem, és útnak indultam Vraca felé. Parasztokat küldtem előre, hogy ha a falvakban fegyvereseket találnak, jelentsék, s visszafordulhassak Plevenbe. Így érkezünk Kojnare faluig, mely felúton vagy Vracáig. Éjfél körül visszajöttek az emberek, és mondták, hogy Branica faluba megérkezett Pazvanoglu négyszáznegyven pandúrja; ez a falu egy órányira van Kojnare-től. De nem tudtuk, mit jelent a *pandúr* elnevezés, félelem fogott el bennünket, és nem tudtuk, hova, merre menjünk. Embereket küldtem széjjel, hogy béreljenek fegyveres kísérőket, de félelmükben és a nagy hideg miatt senki se akart jönni. Ebédidő volt, az emberek csak nem jöttek vissza; attól féltem, hogy a pandúrok ránk törnek és kirabolnak bennünket.

Nagy nehezen akadt egy török, s elhagytuk a falut. Vracához közeledvén, látjuk, hogy a városból sereg jön ki, s felénk tart, de nem tudtuk, miféle sereg. Milyen rémületben voltunk, míg meg nem tudtuk! Vraca lakói voltak, s azért vonultak ki, hogy elűzzék a bandákat, melyek a Vraca környéki falvakat dúlták és sarcolták.

Megérkeztem hát püspöki székhelyemre, mely alig különbözött a börtöntől. Bánom is én! A keresztények örömmel fogadtak, és eljártak vásár- és ünnep-

napokon a templomba, ahol a mi bolgár nyelvünkön hirdetem az ígét. A keresztények, akik addig más püspöktől nem hallottak a mi bolgár nyelvünkön hirdetett ígét, tudósnak tartottak. Elmentem a falvakba, összeszedtem a dézsmát, de az adomány most nagyon csekély lett, mert abban az esztendőben egész Bulgáriában nagy éhínség volt; egy oka liszt hús parába került. De megígérték, ha Isten bővebben juttat nekik, segítségemre lesznek.

Amikor végeztem a vracai vilajettel, június havában Plevenbe készülődék, hogy ott is beszédjem az adót. Pleven közelébe érván, megparancsoltam embe-
reimnek, hogy jelentsék érkezésemet. Néhány pópa jött ki elém, és mondták:

– Szent atyánk, lehetetlen most Plevenbe jönnöd, mert ott Topuzoglu és Nalbantoglu verekszik a hatalomért, hogy ki legyen az ajan; a keresztények nem merészkednek ki a házukból; mi is éjszaka titkon jöttünk ki.

Pleven mellett elhaladva puskaropogást hallotunk. Milyen félelmet álltunk ki, míg ott mentünk!

Arbanasziba igyekeztünk. Midőn elhagyám egyházmegyém, ott Isten akaratjából azon a nyáron hirtelen dőghalál támadt, az egész egyházmegyében rászabadult a falvakra, és egyetlen falunkat sem kerülte el bűneink miatt. Csoda, hogy nem tébolyodott meg a szívem dőghalálnak félelmétől. Négy hónapig időztem Arbanasziban. Ami pénzt a vracai vilajetben összegyűjtöttem volt, mind föléltem.

Októberben plevéniek jövének értem, és mondák:

– Még pusztít a dőghalál, de jobbra a törökök közt, a keresztényeket inkább kíméli.

És elmenék velük Plevenbe.

Egy pópa jött hozzám, és megcsókolta a kezemet. Láttam, hogy az arca tűzben ég. Amikor tőlem távozni készült, hallom, hogy egy másik pópa így szól hozzá:

– Miért csókoltad meg a püspök kezét? Nem látod, hogy rajtad a dőghalál?

És csakugyan így volt, mert még azon az éjszakán megholt. Reggel jöttek, és pópát kértek tőlem, hogy eltemessék.

– Ha nem küldesz pópát – mondták –, akkor megüünk az agához, és parancsszóval temettetjük el. Eddig minden pestisest eltemettek, csak éppen ezt a pópát ne temessük el?

Mit tehettem? Elküldtem a pópákat, s ők eltemették. Reggel mind eljöttek hozzám, és iszonyodtam, hogy közöttük vagyok. Elhatároztam, hogy misét mondok, megáldozok, s legyen az Úr akarata szerint.

Ezután elmentünk Plevemből, bejártuk a falvakat, mindenütt megszenteltük a vizet, és az Isten megoltalmazott engem. Így múlt el két esztendő, s ami pénzt összeszedtem, majdnem mind kifizettem adóba és kamatra; fedezte ugyan kiadásaimat, de nem szabaddított meg az adósságaimtól.

Ezután Hüszejn lovas pasa, aki Vidin ellen indult, fölégette Gabrovót, a kirdzsalik pedig, akik vele voltak, földúltak Arbanaszit. A mi házunkat is földúlták, és egyetlen kanalunk vagy tálunk nem maradt, minden ruhámat és irataimat elvitték, az egész házat kifosztották; a gyermekeim Kotelba futottak, onnan tovább Szvistovba menekültek. A seregek miatt nem mehettem egyházmegyémbe, útnak indultam ezért a tirnovói püspöki helynökhöz, hogy az ottani egyházkerületben beszédjem az adót. Utána Szvistovba mentem, gyermekeimet mezítelenül találtam, egy gyékényszőnyegen ülve. Annyi pénzem sem volt, hogy egy rend gúnyát vegyek nekik. Siralmas nyomorúság!

Halottak napján értünk Plevenbe, és bántódás nélkül maradhattam farsang péntekjéig. Ezen a napon késő este a várost elárasztották Gürdzsi pasa szétugrasztott katonái, és a mi házunkhoz tizenkét ember jöve lovastul. Döngették a kaput. Nem volt sem kenyérünk, sem árpakásánk, sem szénánk sem pelyvánk. Könnyörögtünk, pénzt adtunk nekik, erre másik házba mentek, de mondták, hogy reggel Gürdzsi pasa érkezik négyezer emberével. Hova fussak? Az Isten szabad ege alá nem mehetek, de keresztény házba sem. Elmenekültem mégis, és elrejtőztem egy török háremben. Úgy gondoltam, hogy Gürdzsi pasa csak egy-két napig marad, aztán továbbvonul. De nem így lett, mert tíz napig maradt. És amikor ő továbbvonult, ugyanazon a napon megérkezett hatezer emberével Hüszejn pasa, s nem maradt háborítatlan egyetlen keresztény, egyetlen török ház sem. A török nők sikoltottak; de ki törődött azzal? Benéztek a mi házunkba is, de nem tetszett nekik, mert nem volt hely lovaik számára. Az egész házat átkutatták, én meg ijedtemben a ház asszonyához menekültem, aki szokás szerint elrejté arcát előlem, hogy ne lássam.

Hüszejn pasa tizenöt napig maradt. Így huszonhat napig voltam ennél a török családnál. Nagybojt ideje lévén, a török családnak semmi ennivalója nem volt. A bazár zárva, és minden keresztény háznak megvolt a maga törökje. Kinek jutott volna eszébe, hogy nekem valami főtt ételt hozzon? Az odavalósi emberek nemigen szokták meg, hogy püspököt lássanak vendégül az ő tiszte szerint. Minden étel, sőt napokon át kenyér nélkül voltam, mert a török, akinél rejtőztem, maga is szegény volt, legföljebb kukoricakenyeret evett. Meg egy kevés savanyú káposztát, semmi mást. Iszonyúan rettegettem, hogy valaki jön, és azt mondja, hogy ennyi meg ennyi pénzt fizessek, mikor egy garasom sem volt, ha agyonvernek is.

És amikor elmentek, elhagytam a házat, és a számtartóm házába mentem.

Sem olvasni, sem imádkozni nem tudtam.

Egy napon Konsztantin csorbadzsi mondá nekem:

– Mi most Tirnovóba megyünk, de a Havasalföldön át, mert a kirdzsalik miatt nem merünk egyenesen menni.

Fontolgtatám, mit is kellene tennem. Plevenben egyedül nem maradhatok a kirdzsalik között; Vracába visszamenni nem mertem; ha velük megyek Havasalföldre, mit csinállok ott? Leginkább Vracába szerettem volna menni, de nem mertem török kíséretet fogadni, mert még elárul, hanem Konsztantin csorbadzsai emberei közül egy keresztényt fogadtam föl.

Éjszaka indultunk el. De májusban rövidék az éjszakák. Négyesben mentünk, erdőkön át, mezőkön át, ösvényeken, nem úton. Elérkeztünk az Iszkar folyóhoz, de csónak nélkül nem lehetett átkelni. A túlsó parton volt Kojnara. Kialtoztunk, de a víz zúgása miatt nem hallották. Ember nem mutatkozott sehoh; este lett, megeredt az eső. Lőni nem mertünk, mert hátha Pazvanoglu haramiái a faluban tanyáznak. Mit tegyünk? Töprengtünk. Végre megláttunk egy tehénpásztort, aki megismert bennünket, és elment a faluba, hogy jelentse jöttünket. Aztán emberek jöttek csónakkal, mi inkább rozoga teknő vala: három-négy ember fért bele, a lovaknak úszniok kellett. Miközben a lovakat úszásra ösztököltük, az egyik ló visszafutott az erdőbe. Istenem, mit tegyek? Beesteledett. Minden ló a túlsó parton már, csak az az egy futott az erdőbe. A többieket őrizzük, vagy ezt fogjuk el? Hogyan mérészkedjünk az éjszakai sötétségben erre a veszedelmes folyóra? Valamennyien belefulladunk. De az Isten úgy rendelé, hogy a ló nem futott messze, visszajött, és követte a többieket.

Amikor átkeltünk a túlsó partra, megkönnyebbültünk, mert Vracáig már nem kellett a kirdzsaliktól tartanunk. És megérkeztünk Vracába.

Amikor láttam, hogy a kirdzsalik nem hagyják el egyházmegyém, Craiovából útnak indultam, és Bukarestbe mentem az unokáimhoz, akik ott tanultak a fejedelmi akadémián. Megérkeztem, és tiszteletemet tettem Dositeinél, a havasalföldi szent metropolitánál, aki élemedett korú, tanult és bölcsességgel megáldott ember volt. Szeretettel fogadott és elvitt a fejedelemehez, Constantin Ispilantihoz, és néhány bojárhoz is elvezetett, elmondván nekik, hogyan éltem három esztendő Vidinben, és mennyi bajt és ínséget kellett elszenvednem. Dositei meghívott magához a metro-

poliára, adott egy cellát, hogy mellette legyek, és mindennap asztalának vendége voltam. Elmondtam neki, milyen viszontagságokon mentem át; hogyan csaltak meg, milyen drágán, ötvenöt erszény pénzért vásároltam meg azt az egyházmegyét; hogy most már négy év óta nem voltam egyházmegyém, nem szedtem és nem szolgáltatam be az egyházi adót, sem adósságaim kamatait nem fizettem, úgyhogy több mint nyolcvan erszényre rúg az adósságom; egyházmegyém földülva, nem maradt meg egyetlen falu sem, a kirdzsalik és Pazvanoglu haramiái mindet föléggették, a népek Havasalföldre és más országokba szöktek, de a szinódus nem hiszi el nekem, s az egész pénzt követeli. Én pedig ezzel az egyházmegyém és ezekkel az adósságokkal képtelen vagyok megbirkózni. A metropolita velem érzett, és kérte a fejedelmet, eszközölje ki számomra a szinódusnál a fölmentést, hogy megszabaduljak attól az egyházmegyétől; a fejedelem – adjon neki az Isten hosszú életet! – hallgatott rá, írt a szinódusnak, és megkaptam a fölmentő levelet. Megszabadultam az ilyenfajta félelmektől és múlt bajoktól!

De van egy bánatom, és félek az Istentől, hogy elítél, amiért a püspöki hivatalt azokban a községekben elvállalám, azután mégis cserbehagyám őket. Másrészt azonban reménykedem az igazságnak kútfejében és a kegyelmességnek kimeríthetetlen forrásában, hiszen híveimet nem a magam nyugalma érdekében hagytam el, hanem nagy szorongattatásom és nyomasztó adósságaim miatt, és mert nem hitték el nekem, hogy elpusztul a világ, és megemészti az éhség a földet Vidin környékén, ahol immár sok időtől fogva minden barbárok és rablók tanyája lett. Ezért munkálkodtam éjjel és nappal, hogy megírjak néhány könyvet a mi bolgár nyelvünkön, és ha már nem mondhatom el nekik előszóval, hogy tőlem, gyarló embertől halljanak néhány hasznos tanítást, olvassák el írásomat, és jobbítsák meg magukat, szabjanak más rendet dolgaiknak, és érettem, méltatlanért imádkozzanak Istenhez, hogy tudatlanságomban segítsen és a munkálkodásomért adja meg bocsánatát, hogy mi is az Úr jobbára állhassunk az utolsó ítélet napján. Ámen.

(részlet)

Juhász Péter fordítása

Bolgárság-kép: idegen utazók szemében

Bulgária törökök által való leigázása a XIV. század végén a bolgár nép történetének egyik legtragikusabb pillanata. Az első majd a második bolgár cárság alatt felépített társadalmi struktúra romba dől, és Bulgária a feledés homályába merül a szabad európai országok számára.

A Balkán félsziget megbékélése után a rabságba esett földeken számos külföldi küldöttség megy keresztül az Osztrák-Magyar Monarchiából, Németországból, Olaszországból, Franciaországból, Angliából, Oroszországból, Lengyelországból és máshonnan. A naplók, útleírások, levelek, visszaemlékezésekből, melyeket az arra járó idegenek írtak, ma fontos információt nyerhetünk a lakosság korabeli szellemi, anyagi és politikai helyzetéről. Míg a XV. században az útleírások száma még elenyésző, a XVI. századból már több mint 120 leírás maradt fenn, a XVII. és XVIII. században számuk jelentősen növekszik. Ezek a leírások és feljegyzések a bolgár társadalom egy sor fontos jellemzőjét és mozzanatát tükrözik, és lehetővé teszik, hogy világos képet alkossunk a bolgárokról a késő középkortól a Nemzeti Újjászületésig.

Bulgáriáról a legkorábbi adatok közvetlenül a tirnovói cárság bukása után, a XIV. századból valók, Jean le Menguere-Bucineau francia lovagtól és a bajor Hans Schiltebergertől. A XV. században tartalmilag és részletességében leggazdagabb Bertrandon de la Brocquiere naplója. Ezt Martin Kabatnik, Arnold von Harff, Salomon Schweigger, Reinholt Lubenau, Hans Derschwan, Stephan Gerlach, Antonio Verantio, Martin Grüneweg, Sad császári kapitány, Fransoi Poukville, Benedict Curipeschitz, O. von Busbeck császári követ, gróf D'Otrive, Melchior Besolt, Borsos Tamás, Adam Wenner, William Hunter, Paul Lucas, Felix Boquere és mások útikönyvei követik.

A „bolgárok” etnikai elnevezést Bertrandon de la Brocquiere említi először, aki megjegyzi, hogy keleti pravoszláv vallásúak, és megkülönbözteti őket a többi balkáni néptől – görögöktől, szerbektől, oláhoktól. A XV. században a bolgárok nyelvileg a szláv népekhez tartoznak, „hegyi pásztoroknak” nevezik őket. A XVI. század elejétől már részletes leírást kapunk róluk –

külsejükről, ruházatukról, szokásaik és életmódjuk néhány jellegzetességéről. Az első ilyen leírások Benedict Curipeschitz nevéhez fűződnek: „A lakosok Szent Pál hitét vallják... vannak saját papjaik és templomaik, igencsak félik az Istent, amennyire tudják, távol tartják magukat mindennemű gonoszástól, szegyenletes cselekedettől és a bűnöktől...”

Minden útikönyvben található leírás a bolgárok fizikai és antropológiai jellegzetességeiről. „Szép testalkatúak”, „erősek, egészségesek, fürgék, mozgékony emberek”. Ezen kívül „kellemes külsejük van, a nemesi megjelenés azonban nem jellemző rájuk, nyílt arcuk, kicsi szemük, előreugró homlokuk pedig jobban jellemzi őket durva jellemüknél... Egyébiránt bátrak, szerények és munkaszeretőek, de tanulatlank...”

A külföldiek érdeklődést tanúsítanak a bolgár népesség női fele iránt is. „A nők... nagy szépséggel vannak megáldva, egyesítik magukban a harmonikusan fejlett testet, a formák tökéletességét a magas termet előnyeivel és a nemes járással”. Minél jobban megismerkedtek a külföldi utazók a bolgár nővel, annál előnyösebb fényben látták külsejét, megbűvölte őket a nők bája és fesztelen viselkedése. A francia Peoule a következőket írja: „Az itteni nők egyáltalán nem takarják el arcukat... virág és gyümölcs borítja őket... Ezek a nők gyengédek és majdnem olyanok, mint a mi franciáink. Temperamentumosak, akárcsak ők, és olyannyira nyájasnak tűnnek, hogy maguk jönnek oda a karavánhoz kenyérrel, gyümölcsökkel, meleg és édes tejjel, sült hús-darabokkal, tojással, és annyira jelentéktelen összegért árulják őket, de olyan gyönyörűséggel, hogy nem tudtam szememben könyvek nélkül figyelni őket...”

Némely utazók a bolgár nő jellemének és belső világának más értékes vonásait is megfigyelték, így kivételes munkaszeretetét, képességét és igyekezetét, hogy a házat rendben tartsa és óvja családját, segítőkészségét és vendégszeretetét, nagyobb közlékenységet és fesztelenségét az idegenekkel való kapcsolatteremtésében.

A különböző helyeken való utazásoknál az idegenek az ország gazdálkodásáról is képet alkotnak.

A francia Peoule megfigyelte az ihtimani falvak parasztjait, ahogy a szűzföldeket szántották: „három vagy négy paraszt igyekezett egy ekével dolgozni, miközben hol az egyik, hol a másik oldalán sűrűgtek a járomnak, előttük jószágaik... vashegyű ösztökével szurkálták őket...”

Az aratást sarlókkal végezték, a cséplést pedig cséphadaróval vagy cséplőszánnal. Más természetű növényük még a rizs a Marica folyó völgyében, a rózsza a Balkán-hegység lábánál és majdnem mindenhol a szőlő. Paul Lucas a XVIII. században részletesen leírja az aszenovgradi bortermelést.

A bolgárok gazdasági életében fontos szerepet játszott az állattenyésztés, pontosabban a juhtenyésztés. Így 1582-ben Jean Poulerne Breznik körül mintegy 10000 állatból álló juhnyáját látott, K. Zen pedig megjegyzi, hogy Plovdiv körül kiváló fajtájú juhokat tenyésztettek, amelyektől „a legfinomabb gyapjút nyelik, ami csak Törökországban található...”

A bolgárok lakhelyei megdöbbentő élményt nyújtottak az utazóknak. A falusi ház leggyakrabban csak egy helyiségből állt, ablaka nem volt. 1577-ben Salomon Schweigger egy dragomani kalyibában tölti az éjszakáját, „ahol istálló, konyha, lakószoba egy helyen volt található”. Gróf Seufbeuf pedig egy olyan házban éjszakázik, amelynek „a teteje szalmából van, közepén nyílás, hogy azon juthasson ki a füst, mert a szoba közepén gyűjtanak tüzet, nehogy tűz üssön ki”.

A városi házaknak azonban már kellemesebb külseje volt. 1768-ban Nicolas Kleeman, bécsi kereskedő a következőképpen tudósít minket a Duna menti házakról: „A nagyobb házak kétemeletesek, a többi pedig egyemeletes, némelyek téglából épültek és cserép fedi őket, mások falai pedig vályoggal összetapasztott fonott gallyakból állnak... ez utóbbiakat deszkával vagy szalmával fedték le... az ablakok télen papírossal vannak betakarva, üveggel igen ritkán találkozhatunk; nyáron a papírost az ablakokról leszedik, hogy a friss levegő bejöhessen a szobába”.

Amennyire rossznak és kényelmetlennek írják le az utazók az ország házait, annál nagyobb lelkesedés olvasható az útleírások minden sorában, amikor az öltözekről, hajviseletről és ékszerekről van szó, férfiaknál, nőknél egyaránt. A bolgár paraszt „inget, posztóujjast és bő bugyogót hord, amit színes gyapjúhímzéssel díszít. Ennek az öltözéknek, ami mindig makulátlanul tiszta, valamiféle fényessége és finomsága van, főleg nyáron, ekkor a hímzés még jobban kirajzolódik az egészen fehér pamut vásznon, amit az asszonyok otthon szőnek”. Lábukat „nyers bőrből készült bocskorba bújtatják, és zokni helyett egy darab durva posztóba tekerik”. Vrancsics nevű utazó a téli öltözékre is odafigyelt, melyet „loboncos, durva és olcsó” ruhaként jellemzett, amit „gyapjával meghegyott bőrből készítettek, ilyet viselhettek a legősibb emberek”. Majd így folytatja: „fejükön kucsmát hordanak”. A férfiaknak vállig érő hajuk és bajszuk van.

Sokkal jobb benyomást kelt a bolgár nő öltözeke. Az anyag, amiből felsőruházatuk készült, „durva daróc vagy posztó... Az ingük elől, a mellüknél és az ujjakon mindenféle durva, színes gyapjúcérnával van kihímmezve, közéjük pedig rózsafüzérszerűen színes üvegdarabkákat akasztanak... A ruhának nincsen ujjja, hogy az ingé látszódhasson”.

A nők hajviseletéről, valamint ékszereiről mindig sok szó esik ezekben az írásokban. „Hajukat homlokukon kettéválasztják, és vékony, sűrű fonatokba fonják. Az így összefogott haját a halánték mellett a fül mögé viszik. A fonatokba a haj színével megegyező árnyalatra festett gyapjúsálakat tesznek, és más ékesekkel is díszítik, hogy gazdagabbnak tűnjenek, hajfonatukat hátukra dobják, valami hálószerűvel összefogják, majd egészen a derekukig leeresztik. Ennyit a lányokról, akik virágokkal is ékesítik hajukat. A férjes asszonyok magasabbra emelik hajukat, és a végét leengedik. Fejüket kendővel fedik”.

Nagy hatással vannak az utazókra a különböző ékszerek: „...tucatnyi díszet hordanak a fejük körül, amelyek ezüsből, ólomból, sárga- és vörösrézéből készülnek... egészen nagy fülbevalókat hordanak... és nyakéket, de nem aranyból vagy ezüsből, hanem valamilyen furcsa és különböző nemű tárgyakból, amik tengeri kagylókhoz... folyami gyöngyöz hasonlóak... érmék, kövecskék, vese alakú figurák... ujjuk tele van gyűrűvel... kezükön óriási ezüst karkötő”.

Az útleírások alapján a rab időszak, az ínséges körülmények sem tudták kioltni a bolgár nőből a szépség és a kacérság érzését. Nem szégyelli, inkább büszke ékszereire és ruháira. Busbeck császári követ megjegyzi, hogy a bolgár nők „úgy viselkednek s öltözködnek, hogy azt hinnéd, Trója virágkorából lép a színre valami Klüteimnesztra vagy Hekuba”.

Az országot járva az idegen utazóknak lehetőségük volt megfigyelni az ünnepeket, részt vettek népszokásokban, népünnepeken. Az emberek feltárták előttük szokásaikat, belső világukat, örömeiket és bánatukat. A bolgár etnikai jellegzetességek fontos elemei ezek.

Az esküvői szokásokról egy sor útirajban és naplóban olvashatunk. A XVI. században Jakob von Betzekh jelenti, hogy a menyasszony alig átlátszó kendőt, fátylat tesz fejére, „hogy ezen a napon senki se láthassa arcát”. Leírják a menyasszonyszöktetés szokását is, amelynél „a vőlegény titokban elrabolja a menyasszonyt és otthonába vezeti. Azonban rögtön nagy lesz a felbolydulás,... hogy a vőlegény elrabolta a menyasszonyt. A veszekedés és zsémbelés aztán hamar elcsitul, hogy a végén mindenki együtt nevéssen a történeteken”.

Sad császári kapitány leír egy vidám, Karnobatban látott esküvőt: „Ott-tartózkodásunk idején esküvőt ünnepeltünk, és mivel a menyasszony a szomszéd faluban lakott, érte kellett menni. A menet élén néhány lovas férfi poroszkált. A színes csergékkel leta-

kart kocsikban sok asszony ült. A szekereket bivalyok húzták, jármaikra szőröcsimbókók és tollak voltak kötve. A lovasok mellett, a sokaság elején dobbal, sípszóval cigányok vonultak.

Néhány esküvői leírásban megemlíti a lakodalmi fát: „szépen feldíszített bot, amire egy csokor van kötve”, a menyasszony megvásárlását a szülőktől, a menyasszony hajának összefonását, és az esküvői szokások más jellegzetes részleteit, melyek századokkal később is megtalálhatóak a hagyományos bolgár esküvőnél.

Mély benyomást tesznek a külföldiekre a lakosság táncai és énekei. Stephan Gerlach illendőnek találja a bolgár táncokat, a táncosokat pedig sokkal tisztességesebbnek, mint saját országában. „A legények, akik a lányok mellett akarnak táncolni, nem fogják meg sem a testüket, sem a kezüket, inkább a keszkenőjüket, de úgy, hogy kezük ne érjen egymáshoz. A táncolás közben nem ugrándoznak, hanem egészen lassan lépkednek, egyszer hátra, egyszer előre, és egy sorban táncolnak körbe...”

Hallatlanul érdekes a nyugati országrészben élő nők éneklési szokásainak leírása. „Három vagy négy énekelt közülük, sorban, egymásnak válaszolgatva, miközben lassan lépkedtek, szilaj falusi éneklés volt ez, a többiek pedig párokban egymás kezét fogták... és így táncoltak mindig egymással szemben lépkedve. Először lassan kezdték, majd fokozatosan meggyorsították lépéseiket, végül éneküket követve vadul viharzottak. Az ének pedig ugyancsak addig erősödött, míg a végén kiáltás nem lett belőle...”

A táncok kíséretéként a különböző énekeken kívül hangszereket is említene, többek között a dudát, dobót, kavalfurulyát és különböző sípokot.

A vidám ünnepségeken kívül az idegeneknek lehetőségük van megfigyelni a temetkezési szokásokat és a nép temetőit is. A XVI. században Busbeck a következő szokásokat írja le. „A halott fedetlen arccal feküdt a templomban. Mellé egy korsó bor, kenyér, hús és különböző étek voltak elhelyezve. Ott állt mellette ünneplő viseletben felesége és lánya... Aztán sírást, zokogást és sirató hangokat hallottunk, amelyekkel mintha kérdezték volna a halottat... mi hiányzik neki, miért hagyta őket egyedül és más ilyeneket...” Az ország különböző területein feljegyzett hasonló siratások túléltek a századokat, és mély nyomokat hagytak a bolgár ember nemzeti arculatában.

Miközben lassan utaztak az országban, a különböző küldöncök részt vettek a nép más megnyilvánulásaiban is. Így Luigi Marsigli a XVII. században jelenti, hogy Uzundzsovoéhoz közel a bolgárok egy fa alatt áldozatot mutattak be. „Azon a helyen birkákat vágtak le, egy márvány kővön áldozták

fel őket, és aztán közös asztalnál ettek”. Felsorolják a szertartási étkeket is: egész bárány, „nyaklánc formájú” nagy kenyér, banica (rétes), gyümölcs, tyúk, bor és még sok minden.

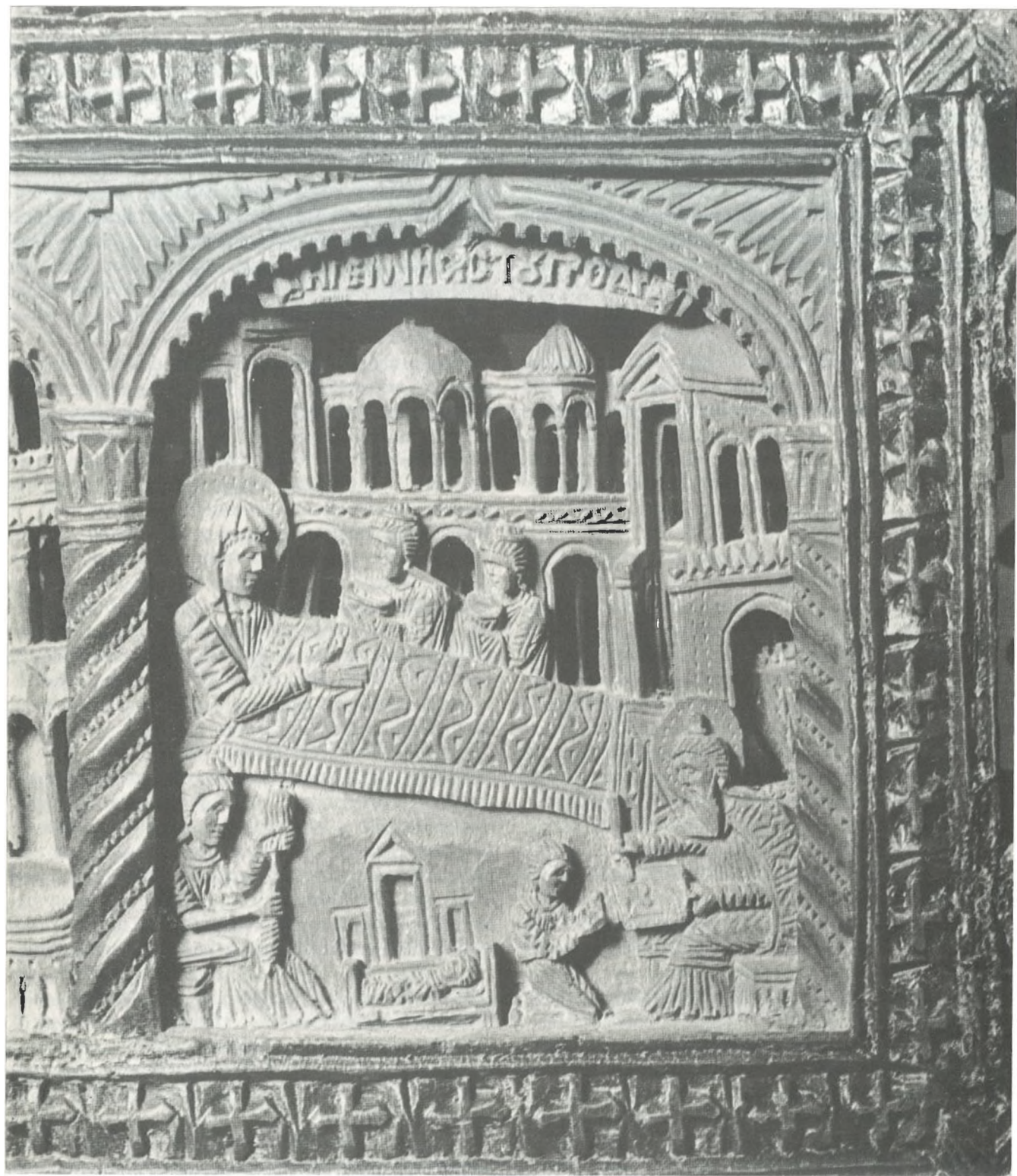
Az ünnepi mulatságokat gyakran egészítették ki különböző mutatványok, ide sorolhatók a párbajok, a medve-, majom- és kecsketáncoltatás. Ezeken a mulatságokon egyenlően vettek részt mint nézők és mint előadók törökök, bolgárok, cigányok. 1577-ben Salomon Schweigger megjegyzi, hogy amikor Szófiában volt, a szállásuk elé karagözök jöttek. „Majmocskáikkal és kecskéikkel játszottak, ugrándoztak és pénzt kértek tőlünk.”

A bolgárok szellemi életét nem mutathatnánk be teljesen a művelődés, az oktatás és az irodalom nélkül. A tanult külföldi utazók a bolgárok szellemi tevékenységére is felfigyelnek. Ez főleg azokra vonatkozik, akik többé-kevésbé értettek valamilyen szláv nyelven. Lehetőségük szerint bolgár templomokat látogatnak, érdeklődnek a vallásos könyvek iránt, és konstatálják, hogy még az egyszerű parasztok is tudják a miatyánkot és hiszekegyet. Stephan Gerlach kiemeli, hogy a nagyobb templomok mellett, főleg a városokban vagy kolostorokban léteznek bolgár iskolák, az istentisztelet pedig bolgár nyelven folyik. „Nem messze ettől a falutól (Kliszura), a hegy lábánál van egy kolostor, amit Szent Demeternek neveznek, őt szerzetes él ott, akik egy bolgár iskolát tartanak fenn, és ott tanítják az írást, az olvasást... és a bolgár nyelvű éneklést az istentiszteleteken...”

A XV–XVIII. századi írásos emlékekben folyamatosan találkozhatunk a fegyveres ellenállás adataival, ez legfőképpen a hajdut mozgalomban fejeződik ki. Míg ezen időszak első századaiban a külföldiek rablókként kezelik a hajdut csapatokat, az idő múlásával egyre inkább felülkerekedik az a vélemény, hogy némelyiküknek más a célja, és fejlett nemzeti öntudatuk van. A XVIII. század végén a francia Francois Poukville a bolgárokat olyan népnek mutatja be, amelyik védi szuverenitását, patriarchális szokásrendjét, szabadság iránti szeretetét és felkelés iránti készségét. „Elbújva a hegyekben, a bolgárok általában csak azért hagyják el rejtekhelyüket, hogy csatlakozzanak a felkelőkhöz, akik néha félelmet keltenek Konstantinápolyban.”

A maga korában Bulgária és a bolgárok megismerésének fontos kulturális és politikai szerepe volt Európában. A róluk mint önálló népről kialakult kép letisztulása annak erkölcsi elismerését jelentette, hogy a bolgárok jogosan harcolnak az oszmán leigázók elnyomása ellen.

Ruszev Szilvia fordítása

A Jantra mentén

Azok a felvilágosítások, amelyeket Ruszcsukban kaptam a Balkán-hegység különböző szorosairól, homályos jóslatokra hasonlítottak. Kevesen keltek át a hegyláncon, és minél messzebből látták, annál mértékadóbban írták le. Néhányan eltúlozták a terep nehézségeit, míg mások alulbecsülték. Szerencsére én, amikor utazom, úgy élek, mint a katona a hadjárat idején. Még ha figyelembe is veszek minden véleményt, már az elejétől fogva lemondok minden kényelemtől, amely a lovak terhét növelhetné a rossz utakon. De még a legszerényebb körülmények között is szükségesek bizonyos előkészületek egy többhónapos utazáshoz Törökország belsejében, amely kultúra tekintetében csak névlegesen tartozik Európához. A hidiv birodalmában biztosan sokkal kényelmesebben lehet utazni, és anélkül, hogy meg akarnánk sérteni a szultán földjét, e tekintetben egy szintre emelhetjük a sahinsahéval.

Csak a híres rahoviciai lópiacra, Tirnovo mellett sikerült magamat és kis karavánomat lovakkal ellátni. Ez jó is volt, mert a minden részletében előre eltervezett útitervem egyenesen a régi bolgár cárok mítoszokba és legendákba burkolódzó rezidenciái felé vezetett. Keletre nem jellemző pontossággal Omer Fevzi pasa elküldte nekem kedves titkárával, Erneszt efendivel Iszle Hanéba a megígért ajánlólevelet, amelyet műteszarri-fjainak (megyei kormányzók) címzett. És az utolsó feltételben is – hogy naponta ötször leolvassom a bázisbarométeremet – megegyeztem Zuckerkandel úrral, a protestáns misszionárius iskola akkori vezetőjével, és így már semmi sem akadályozott abban, hogy útnak induljak. Lekötelezettnek éreztem magam azokkal az emberekkel szemben, akik utazásom előkészítésében segédkeztek, a bolgár patrióta Cankov mellett Julius német főmérnökkel és Scheu holland konzullal szemben is, aki a Rajna menti Poroszországból származik, és többször beutazta az országot. Mindig kész volt tettekkel és tanácsokkal segíteni, és a végén állandó gyengélkedése ellenére sem mondott le arról, hogy engem a város széléig elkísérjen. Lom elővárosának utolsó házai után, Szaraj csiflik közelében megállítottuk kocsijainkat a zöld mezőn, és megittunk egy üveg tüzes magyar bort „a kö-

vetkező vidám találkozásra!” Sajnos itt beszéltem utoljára a konzullal, nem sokkal ezután elvitte a hosszú betegség, sok ember gyászolta őt.

Gyorsan haladtunk. Ameddig a szem ellátott, a Duna széles tükre terült el előttem, amely kanyarokkal szelte át a beláthatatlan román síkságot. A táj első-tétült, szürke fátyol borította be a látóhatárt, csendes eső mosta a nagy hadiút porát. A nedvességre szomjazó vörösésbarna löszös vidék búskomorsága összhangban volt komoly hangulatommal. Szerencsére hamarosan elterelődött erről a figyelmem. A térképem, amelyet a legjobb források alapján állítottam össze 1:288000 arányban, sok fehér foltot tartalmazott, amelyeket ki kellett egészítenem, sok durva geográfiai ellentmondást, amelyeket fel kellett oldanom. Tekintettel arra, hogy ez egy ember számára nagyon nehéz feladat és ehhez még néprajzi és régészeti kutatások is társultak, meghosszabbítottam útvonalamat a Duna-menti Bulgáriára és a Balkán-hegység láncolatára, amennyire csak lehetett, cikkcakokban. Ha a szerencse valamennyire kedvez nekem, a magam részéről kész voltam nagy kutatói szorgalmat és lemondást tanúsítani. Jó, hogy az első perctől elkezdődött a komoly munka, amely később is leghűségesebb társam és legkedvesebb vigasztalóm maradt az egész út során, kora reggeltől késő estig.

Több utazó leírta a Tirnovo-ba vivő utat – Barth, az ismert Afrika-kutató 1862 őszén, Lejean konzul 1867-ben és mások. Hogy akkor mit kellett még csinálni ezzel az úttal? Majdnem mindent! Ez a válasz túlzónak tűnik, de ez a teljes igazság. A kísérőm, aki ismerte a tájat, kérdezősködött az út mentén felbukkanó falvak nevei felől, és én összehasonlítottam azokat Kiepert, Scheda és Barth térképeivel, és megállapítottam, hogy a többségük rossz helyen van feltüntetve, mások hiányoztak, de mindegyiknek a felismerhetetlenségig eltorzították a nevét. Ki ismerné például Barth térképén Masztrabában Baszarbovát, Guleliben Kulát, Bretanonkban Obreteniket, Kabe-banában Balabanlart, Uzovszkában Buzovcát, Patithcában Batincát, Bodismában Buzisnát, Kosulában Kosavát stb.? Sajnos a kocsiból nem tudtam meghatározni azoknak a falvaknak a fekvését, amelyek a Lom és a

Jantra folyók mély völgyeiben bújtak meg a kopár fennsíkon haladó út innenső és túlsó oldalán, és amelyek minden térképről hiányoztak. Ehhez elegendő lett volna néhány lovon tett rövid kitérő jobbra és balra, a magasabban fekvő pontok felé. Kutatóútra tulajdonképpen nem szabad kocsival indulni, csak a lovaglás adja meg az utazónak a kellő szabadságot, hogy a terep minden akadályán átjusson. Nem szívesen bár, de kénytelen voltam elhalasztani a Lom érdekes völgyének pontosabb feltérképezését. Ezzel fejeztem be bulgáriai utazásomat 1874-ben.

Ha semmi másról nem is, arról már az első órában meggyőződtem, hogy Bulgáriának ez a része, amelyet a már említett utazókön kívül osztrák és orosz térképészek is felkerestek, sőt akár csak Ruszcsub közvetlen környéke is, térképeinken alapos kiigazításra szorul. Ennek a tapasztalatnak a birtokában a környező táj elvesztette számomra egyhangúságát, el voltam foglalva, folyamatosan figyelni kellett az utat, a terep jellegét, a patakok folyását és sok mást. Két óra utazás után már kisebb javításokat eszközöltem a térképen, és pontosítottam néhány falu nemzetiségi hovatartozását. Ruszcsub megye lakossága olyan tarka, mint a mozaik. A térképem, amelyen különböző színekkel húztam alá a falvakat lakóik nemzetisége szerint, a paletta minden színében játszott. Az egynemzetiségű falvak kivételt képeznek; ezeket általában bolgárok, ritkábban törökök lakják. Jellemző az is, hogy minden nemzetiség létrehozza a saját, teljesen elkülönített falurészét az eredeti falu mellett, és így községet képez a községben. De ebből a színes néptömegből alig lehetett észrevenni valamit enyhén emelkedő utunk mentén, amely majdnem teljesen elhagyatottnak tűnt. A távíróhuzalon nyugodtan hintáztak a harkályok, a tartóoszlopokon sasok ültek zsákmányra lesve. Csak néhány pillanatra ijedtek meg közeledtünkötől, mihelyt elhaladtunk, újból elfoglalták magas trónjaikat. Ez a kép nagyszerűen illett a felhők komor árnyékába süllyedt vidékhez, és az erős délnyugati légáramlat által mozgatott magas kukoricalevelek mélabús sutogásához.

Éppen ismét kikerültünk egy mély kátyúkkal teli, veszélyes részt a rosszul trasszírozott és még rosszabbul kivitelezett úton azáltal, hogy egy bizonyos távolságot a mezőn keresztül tettünk meg, amikor két és fél óras utazás után hirtelen elkezdtünk lefele haladni, és az eldugott Gül-csesme-hanhoz értünk. A kocsi-som, aki az orosz szkopc szektához tartozott, amely csaknem egyedül bonyolította le a Jászvásár és Bukarest felé vezető szekérfuvarozást, bizonyos kellemetlen viták miatt tévedt Ruszcsubba. A kocsisok szokásaival ellentétben nem fogadta el a felkínált pohár pálinkát, és a szektára jellemző udvariassággal megkért, hadd adjon a lovainak egy kis szénát. Hogy a nem hívogató, füstös fogadót miért hívják Gül-csesmének (rózsa-forráskút), nem sikerült megtudnom, nem volt ott semmilyen rózsa, csak magasra szökött bogács és

más gaz. A táj minden volt, csak költői nem, inkább egy kicsit romantikus, de az is csak a legrosszabb értelemben véve, ahogy a közeli bekleme (az utat védő zsandárok őrhelye) is bizonyította. Nagyon célszerűnek tűnt, hogy éppen itt állították fel, ugyanis Ruszcsubtól Manasztirciig a falvak 5 mérföldenként az úttól messze jobbra és balra fekszenek, a szomszédos Damogilában és Obretenikben pedig a betelepült cserkeszeknek nagyon rossz hírük volt.

Közvetlenül az őrhely után ismét serpentinek kezdődtek az egyhangú fennsíkon. Az út mindinkább nyugat, északnyugat felé tért el a Lom folyótól, amely dél-észak irányban folyt, és a gyakran sűrű erdővel borított partjai a sok faluval Obreteniknél majdnem teljesen eltűntek a szemünk elől. Dolni Manasztirci után szerencsére kellemesebbé vált a látvány. 5 óra utazás után végre ismét jó szántóföldet pillantottunk meg, erdővel borított dombokat, gyümölcsfákat és szőlőskerteket, köztük serénykedő, színes népviseletbe öltözött embereket és pompás bivalyokat, birkanyájákat és más jószágot a csobogó itatók mellett. Megálltunk a szerény fogadónál. Hogy kigyönyörködhessem magam a pezsgő élet látványában, örömmel vettem a kíváncsi kérdéseket, amelyekkel a bizalmasabbá vált török és bolgár falubeliek ostromoltak, miután néhány felvilágosítást kértem tőlük. Mi célból érdeklődöm, hogy meddig terjed a szőlőművelés a körzetben, hogy ültetnek-e dohányt, hogy van-e több mint egy-két cigány ház a faluban, hányan vannak a cserkeszek, hogy a közeli sírhalmokat felnyitották-e valaha, és hogy mit találtak bennük, hogy a falu kis patakja Pirgosznál ömlik-e a Dunába vagy fölötte stb. Miért írom fel a válaszaikat rögtön a könyvembe, hogy például a faluban 80 török, 32 bolgár és 20 cserkesz porta van? Sokat beszélhettem volna nekik a statisztikáról és annak céljáról. A magyarázatom épp olyan kevésbé elégítette ki őket, amennyire a tudatlan tiroli parasztokat elégítette volna ki hasonló esetben. Összedugták a fejüket és törökül suttozták „kim bilir” és a bolgár megfelelőjét „koj znae” (ki tudja). A váratlan közjáték az egyszerű emberek számára természetesen jó okot adott különböző vitákra, amelyeket a növekvő pálinkafogyasztás csak fűszerezett.

Így indultunk el egy magaslat felé, amelynek a keleti szélén, lombos fák között terül el a rokon falu, Gorni Manasztirci. Röviddel ezután figyelmemet a közeli Jantra felé lejtő fennsíkon lévő négy halom közötti arányos távolság keltette fel. Ezen emlékhelyekhez közel, amelyek körülbelül 2000 éve őrzik a megfáradt vándorok csontjait a nagy népvándorlások korából, új sír emelkedett, egy néhány éve e helyütt megölt bolgár sírja. Ezután egy török őrhely következett, és egy hatalmas őskori sírhalom. Ez mintegy megjelölte a vízválasztó legmagasabb pontját. Ezután leereszkedtünk a Jantrához, amelynek számtalan kanyarulata messze csillogott a szakadozó felhők mögül előbújó napsugarakban. Csodálatos esti színek tárul-

koztak szét a széles folyóvölgy, az azt körülvevő hatalmas magaslatok és a Balkán-hegység magasra meredő hegygerincei felett, melyek lezárják a völgykatlant. A tolmácsom azt állította, hogy szabad szemmel felismeri a havat a 11 mérföldre levő legmagasabb csúcsokon is. Hol lehet ott majd átjutni, gondoltam magamban, és próbáltam kifürkészni a hágót a Sipka, Kalofer stb. felé vezető úton.

Nem maradt sok időm, hogy a valódi domborzatot összehasonlítsam Kiepert térképével. Az út hirtelen lefelé kezdett vezetni, és a nedves barna agyagos talaj a lejtőn igen megnehezítette szegény lovaink számára a járást. Inkább gyalog keltem át a mély barázdán. A látvány nem volt lenyűgöző, mivel a csapadékvíz lepusztította a vízszintes mészkő- és márgarétegeket. Itt-ott feltűnt néhány régi, gazzal benőtt kőfejtő, amelyek valószínűleg a rómaiaknak szolgáltattak építőanyagot, az újabbakban a Jantrán nemrégiben befejezett bjalai hídhöz fejtettek követ. Fél óra múlva, amikor kiértünk a szorosból, megpillantottuk a bolgár építészet e remekművét, és rögtön megszálltunk a számtalan fogadó egyikében a tágas, magasan fekvő faluban.

Az olvasónak joga van megtudni, milyen is a bolgár falusi szálló. Vajon a nagy szultánok karavánszerájai, melyek építészükről voltak híresek, és amelyeket Georges Brown már 200 évvel ezelőtt dicsért, belülről is olyan kényelmesek voltak-e, nem tudom. A mai törökországi fogadókról el lehet mondani, anélkül, hogy meg akarnánk bántani őket, hogy a külseje és a belseje általában méltó egymáshoz. De be kell vallani, hogy a bjalai fogadó, amelynek ingadozó falépcsőjén felkapaszkodtam, többet nyújtott, mint amennyit a lepusztult látvány után el lehetett várni, mivel volt egy legalább ötször öt lépés nagyságú külön szobája, a falai viszonylag tiszták. De ebben a pompás helyiségben bútornak nyoma se volt és az ablakokon lévő szakadt papír – ablaküveget még nem gyártottak Törökországban – sem védett a tágas udvarról felhalatszó zajtól, amit a kocsisok és a lovak okoztak. De ez a fogadó még a jobbak közé tartozott, mert gyakran pillantottam a hanyagul összerakott padló repedésein át a földszinten elszállásolt lovakra. A bolgár fogadás egyébként arra számít, hogy az utazó hozza magával a szükséges felszerelést, amihez az ágy is hozzátartozik. Csak mosdótálat, kannát és poharakat adnak: ágy, asztal és szék csak néhány városi fogadóban van, amelyek franciásan vannak berendezve.

Mit csináljon az utazó négy csupasz fal között? Legjobb, ha úgy tesz, ahogy én, az igényeit otthon hagyja, ezáltal fájdalmas vitákat spórolhat meg magának és a tulajdonosnak is. Ezúttal is, mint már régebben is gyakran, megpróbáltam minél kényelmesebben elhelyezkedni a friss szénán, amelyre kaucsuktakarómat tettem. Elnyújtózva ezen az ágyon rendbe szedtem aznapi jegyzeteimet, rögtönöztem egy nagyon finom vacsorát a hideg élelemből, amit Scheu konzultól

kaptam, elképzeltem, hogy egy luxusszállodában vagyok, és hamarosan mély álomba merültem.

A következő napon, június 30-án reggel fél ötkor olvastam le először a műszereimet, és a számítások azt mutatták, hogy a bolgár fertály Bjálában 66,3 m-re van a tengerszint felett. A település körülbelül száz török háza kőfallal körülvett kertekben megbújva kicsit magasabban helyezkedik el. A miniatűr dzsámi fölülük magasodó minaretjéből a müezzin imára szólítása három kongatófa hangjával versengett – a falusi tanító és néhány fiú ütögette buzgón fakalapácsokkal. Ez hívta a bolgárokat a vasárnapi istentiszteletre. Elindultam a hang irányába, és elérkeztem az 1843-ban épített kis templomhoz. Néhány lépcsőfok vezetett le a régi török parancs szerint félig a földbe épített sötét helyiségbe, amelynek kis előtere volt, a bolgár rész iskolája és temetője közvetlenül mellette helyezkedett el. Mindez különös életkörülmények érdekes képét tükrözte, amelynek említésére is megborzong már az idősebb keresztény nemzedék.

Elindultam visszafelé a csarsira, amelyet elleptek az ünneplőbe öltözött falusi szépségek és a legények – mindegyikük gazdagon hímzett ingben, melyre virágot tűztek. Úgy tűnt nekem, hogy egy ilyen településhez képest nagyon jól ellátott piac volt ez. Bjala tényleg csodálatos fekvésű, természetes csomópontját képezi az utaknak, amelyek összekötik Ruszcukot és Szvistovot Razgraddal, Sumennel, Tirnovóval, Gabrovóval és Filippopollal. 1860-ban egy élelmes francia gőzmozgató létesített itt, és Bjala minden bizonnyal közigazgatási és kereskedelmi központtá válhatna, amely nagyon hiányzik a Lom és Oszam között fekvő nagy, termékeny területnek, mely külkereskedelemre is alkalmas. Valamikor Bjala járási központ volt. Mi okból kapcsolták Ruszcuk megyéhez? Ki kérdezne ilyesmit a legdurvább önkényuralom országában? Barth még 1862-ben találkozott Bjala mudirjával, egy igen művelt ifjútörökkel, aki elvben nagyon lelkesedett a haladásért. De ahogy meggyőződtem róla, ezt nem váltotta tettekre. Mint a legtöbb török hivatalnokot viszont őt is nagyon érdekelték a világban folyó események, és csodálkozását fejezte ki Barthenak, hogy olyan keveset lehet hallani ennek az utazónak a hazájáról (Poroszország). Azon töprengett, írja Barth, hogy ezt előnyként értelmezze-e, ahogy az a nőknél, akik számára a nyugodt élet és az, hogy senki nem veszi őket a szájára, a legnagyobb jótétemény, vagy negatív jelenséggként. Ha a kétkedésre hajlamos mudir még él, ma már megnyugodhat, mert biztos eljutott hozzá is híre a németek tetteinek. Még valamiféle nyomorúságosan színezett litográfia is, amely ismeretlen utakon került Bjálába, kék pruszlikat (poroszokat – a bolgár ford. megj.) ábrázolt, akik piros bugyogós turkoszokat (a francia sereg katonái Altemirban) hajtottak dühösen maguk előtt, és mellette kiegészítő díszként a fogadós szobájában ott lógott Beszmerk (Bismarck – a ford. megj.) portréja. Itt is, mint ahogy a múlt évi uta-

zásaim során gyakran, megéreztem azt a felbecsülhetetlen tiszteletet, ami a német embert mint egyént és mint nemzetet övezi a sedani nagy díszletváltás óta.

Miután Bjalában hiába kerestem a Barth által közelinek megjelölt falvakat Norat Kerimljut és Bilenát, és pontosabban tájékoztam Gölbunar (tavi forráskút) és Besbunar (öt forráskút) felől, Tirnovó felé vettem az irányt. Először átkeltünk a nagy ívű, magas viadukton a völgykatlanon, amelyen át előző este Bjalába érkezünk. A kristálytisza patak mélyen alattunk ömlött a lustán vánszorgó Jantrába, amelynek a partján felhúzott szoknyájú asszonyok és lányok mostak, a igen ingerlő képet nyújtottak, amely talán a szigorú puritánokból a „shoking!” felkiáltást váltotta volna ki. Az előttünk lévő meglepően monumentális híd elvonta figyelmemet a kellemes csoportról.

Hogy jutott a piszkosbarna Jantra ehhez a különös gonddal kidolgozott 270 m hosszú, 9 m széles kőhídhöz, amely eocénkori mészkőből épült, és amelynek 149 m fesztávú boltozott nyílása és 11 m magas szépen faragott oszlopa volt. Mivel itt gyakran váltották a válikat, nehéz megmondani, ki adta az első ösztönzést ehhez a csodálatos építményhez. Mivel elkészítése három évet vett igénybe, és 1870-ben készült el, mindenképp a nagy váli uralkodásának az idején kezdték el építeni, és így nagyon valószínű, hogy Midhat pasának köszönhetjük a híd létrejöttét. 1872-ben Kilifar városka mellett Fedabejnél megismerkedtem a híd építőjével. Ott, a fogadó nagy ivójában üldögélt. Nikola Ficsoglu, egyszerű bolgár a Balkán-hegységből, aki sem viseletével, sem másban nem különbözött a többi falusi embertől. Valóban jogos önbizalommal beszélt a művéről, és főleg azt hangsúlyozta, hogy a híd 700000 piaszterbe, vagyis 70000 guldenbe került, ami Bulgária számára hatalmas összeg. De mintha nem érezte volna, hogy ő, akinek valószínűleg csak elemi ismeretei voltak, olyan művet alkotott, amelyet – ha eltekintünk Konstantinápolytól – méltán nevezhetjük Törökország legtekélyesebb új hidrotechnikai építménynek, és dicsőségére válna a legjobb európai építésznek is.

Korábban sokszor feltettem magamnak a kérdést, vajon ki alkotta a XVI. és XVII. században a szultánok hídjait, például a bámulatba ejtő viaduktokat Vidinnél? Voltak-e a török hódítóknak kezdetben saját mérnökeik és építészeik, és csak később múlt-e el a művészet- és tudományseretetük? Vagy tehetséges külföldieket alkalmaztak? Nikola Ficsoglu hídja minden kételkedést eloszlat. A török fénykor legtöbb építményét macedón és bolgár mestereknek köszönheti, akiknek az alkotásai – bármily furcsa – Jusztinianosz híres bizánci építőmestereinek műszaki hagyományait folytatják. De ha valaki megnézi a Ficsoglu bjalai hídjáról készített vázlatomat, a tartóoszlopokat, amelyek előrelátóan úgy vannak megépítve, hogy ellenálljanak a jégzajlásnak, és a teljesen eredeti megoldású csatornákat, hogy könnyebben lefolyjon az

áradó víz, biztos úgy kiált fel, ahogy én: Mi lett volna egy ilyen kivételesen tehetséges népből, ha csak egy műszaki iskolát áttelepíthetnénk a Balkán-félszigetre!” Köztudott, hogy Midhat pasát hirtelen áthelyezték Ruszcsukból Bagdadba, és vele együtt eltűntek a Dunai vilajetből a közcélú pénzek. Ficsoglu hídja és a sokboltozatú viadukt is, amely a Jantra bal partját köti össze a Tirnovóba vezető út szintjével, évekig biztonsági korlát nélkül maradt. De a török emberek és állatok hozzászoktak az ilyesmihez, és mi is minden baj nélkül átértünk a túlpartra egy kis fogadóhoz, amely kőfallal volt körülvéve és szorosan a hídfő bal oldalához simult.

A nyugati, kevésbé megművelt vörösesbarna, agyagos talajú magaslatokon sok sírhalom kísérté inentől utunkat. Ruszcsuktól Szamovodenig, a Jantra szorosáig körülbelül 40 sírhalmot jelöltem be a térképemre az út mindkét oldalán. Valószínűleg nem véletlen, hogy a halmok csoportjai a Jantra két partján gyakran szimmetrikusak, és általában olyan pontokon találhatók, amelyek kiemelkednek a környezetükből vagy ahonnan kilátás nyílik a völgybe. A Bjalától északra található nagy sírhalom például már a 2 mérföldre levő Radanból is látszik, és kitűnő triangulációs pontul fog szolgálni. Arról a népről vagy népekről, amelyek ezeket a primitív emlékműveket emelték, ma is csak feltételezéseink vannak: de nagy számuk azt mutatja, hogy az utazók Ázsiából macedón földre tartván inkább a Jantra termékeny völgyét használták útvonalul a Balkán-hegységen keresztül.

Az 1854-es hadjárat idején a törökök tartottak attól, hogy az oroszok erőltetni fogják a dunai átkelést Ruszcsuknál és Tirnovón át indulnak majd Filippopolba. Ezért a Jantra mentén több ponton erődöket emeltek, és a közeli Koszovónál, ahol az út Pleven felé fordul, megerősítették az egyik folyó feletti meredek kiszögellést, amelyről én is készítettem vázlatokat a kanyargó Jantráról. Szerencsére a békét ebben az évben nem zavarták meg ezen a vidéken, amelyet az 1828–29-es rekvirálások és más sanyargatások nagyon tönkretettek, viszont 1877-ben annál többet szenvedett a háború borzalmaitól. A bulgáriai török parancsnokság azt gondolta, hogy az orosz dunai hadsereg Tutrakannál fogja átlépni a folyót, és nagyon meglepődött, amikor június 27-én mégis Szvistovnál kelt át. Az onnan Tirnovóba vezető fontos úton nem tették meg a legkisebb védelmi intézkedést sem, csak gyenge cserkesz alakulatok foglaltak el néhány pontot. Az orosz könnyűlovasság már július 5-én betört és elért a Jantraig, július 6-án 12 dragonyosezred kiűzte a Bjalánál állomásozó törököket, és megszállta a ruszcsuki út fölött emelkedő magaslatokat. Az oroszok jelentősebb veszteségek nélkül elfoglalták a fontosabb stratégiai pontokat és az egyetlen állandó hidat a Jantra alsó folyásánál, amit a XII. hadtest elővédje azonnal kihasznált, és július 10-én hadállást foglalt Bjalától északra Manasztirci mellett. A sereg gyorsan nyomult

előre ugyanabba az irányba, délről a XIII. hadtest előretolta a lovasságát, július 12-re a Jantra egész vonala Tirnovótól a Dunáig már a cárevics kezén volt, aki az orosz hadsereg bal szárnyának volt a parancsnoka, és július 18-án a cár főhadiszállását Pavelben rendezte be, Bjálától mindössze 15 km-re.

Amikor Oszmán pasa és Szulejmán pasa megállították az oroszok kezdeti gyors sikereit a Balkán-hegység innenső és túlsó oldalán, július 31-én a főparancsnok, Nyikolaj nagyherceg hadművelleti irodáját Tirnovóból Bjálába helyezte át, ahol augusztus 1-én a cár és a cárevics jelenlétében elhatározták, hogy a 42-es, 43-as és 44-es gyalogos hadosztály gárdahadtestének gyors mozgósításával és négy új hadtest létrehozásával megerősítik kisszámú seregeiket az alábecsült török ellenség váratlan haderejével szemben. Augusztus 3-án megparancsolták 188000 népfelkelő összehívását, és a román sereg aktív együttműködését is igénybe vették. Augusztus 16-án az orosz főhadiszállást hátravonták Gorna Sztudenába. De Bjala a cárevics fontos bázisa maradt, és amikor Mehmed Ali szeptember elején kiszorította az orosz sereg bal szárnyát Cserni Lomból Banicka-Lomba, megerősítették a Koszovo és Bjala melletti magaslatokat, hogy egy esetleges meghátrálás esetére fedezzék a köhidat és a Jantra alsó szakaszán összeállított pontonhidat. A török hadsereg Lom felől néhányszor megközelítette Bjálát, de nem sikerült elfoglalnia az állást, amelyet az oroszok nagyon ügyesen védtek.

A törökök számára szerencsétlenül végződött háború alatt és után a legtöbb török, ahogy majdnem minden cserkesz és tatár is, elhagyta Jantra menti falvaikat; és 1854-ben sok bolgár család települt át a Krím-félszigetre és Oláhországba: az olyan szép falvak, mint Trambes, Muszjuklju, Radan, Odalar és mások, amelyeken keresztülmentünk, és a pompás nyájak a dús fűvű réteken azt mutatták, hogy a háború okozta sebek gyorsan begyógyulnak ezen a vidéken. Itt leginkább gyönyörű lovakat tenyésztettek, míg a szarvasmarha, amelynek a nemesítésére a kormány semmilyen intézkedéseket sem hoz, csak közepes termetű fajta. A talaj nagyon jó, a táj szépséges, kukorica- és búzaföldek, rétek, rajtuk kis patakok csobognak, szőlőskertek, csodás gyümölcsfaligetek, leginkább vadkörte, amelyből nagyon finom befőttet készítenek, és rengeteg forráskút jellemzi a bal partot, amelynek a magaslatai elég távol esnek a folyótól, míg a jobb part ritkán lakott, cserjéssel borított lejtő, melyet csak néhány tölgyfacsoport díszít.

A Jantra völgyében is kezdetleges a mezőgazdaság. Időnként 4 vagy 8, a hegyekben 8–10 kis gyenge ökröt látok a faeke elé fogva. Kocsina falunál, ahol sok a vályogvető, beszélgettem egy szántóvető bolgárral, és ő megengedte nekem, hogy alaposan megnézzem és lerajzoljam a faekéjét. A paraszt maga faragta ki a fa-részét, csak az ekevasat és a kést veszi a legközelebbi

városban. Az első 25, a második 10 piaszterbe kerül, az egész eke pedig, a vasszögekkel együtt körülbelül három és fél, négy guldenbe. Mivel a jól hangzó elnevezés ellenére – Konstantinápolyi Földművelésügyi Minisztérium – nincs egyetlen mezőgazdasági iskola sem egész Törökországban, Midhat pasa azon fáradozott, hogy vilajetjét kereskedelmi úton beszerzett felújított osztrák mezőgazdasági eszközökkel lássa el. Különösen Rahovo és Szvistov kaazában látni gyakran vasekét és cséplőgépet, de mindent összevetve Keleten a paraszt mindenki másnál konokabban ragaszkodik a régihez.

A csodálatos síkság és egy rövid mocsaras lapályszakasz után az út elindul felfelé az Armutlinak (bolgárul Krusitének) nevezett falunál, amely a folyó fölé kiugró magaslatok peremén termő számtalan körtefáról kapta a nevét. A másik oldalon a felcsillanó minaret alatt terül el a gyönyörű fekvésű Drankjoj falu (bolgárul Draganovo). Borus csodálatos forráskútja közelében elhaladtunk egy 14 sírhalomból álló csoport mellett, melyek nyugat-kelet irányban két sorban majdnem azonos távolságra helyezkedtek el. Közülük két nagyon magas kiváló iránymeghatározási és tájékozódási pontként szolgál balra az úttól. Az itt található rengeteg emberi csont miatt Szlavejkov úr feltételezi, hogy a híres döntő ütközet Zsigmond magyar király és Bajazid szultán között (1396) e sírhalmoknál folyt le. Sajnos Brun professzor úr Ogyesszából csatlakozik a bolgár cicerónéhoz, és a legújabb írók a professzort követik; a VIII. fejezetben igyekszem bebizonyítani, hogy ez a teljesen megalapozatlan állítás mennyire ingatag alapokon nyugszik.

Murgazli környékén egyre kevesebb magaslat volt. A falutól északra átmentünk a 9 m széles és 40 m hosszú fahídon, melynek 4 pillére van a Roszicán, ez a Jantra legjelentősebb mellékfolyója, és amely, ellentétben Barth állításával, nem a Trojani kolostortól ered, amely mellett közvetlenül az Oszam folyik, hanem sokkal keletebbre, a Középső-Balkán-hegység legmagasabb részéről.

Velünk együtt kelt át a folyón sok paraszt is, akik a tirnovói piacról tértek vissza; feltűnt nekem, hogy minden nő sötét ruhát viselt. Nem több mint 1 1/4 mérföldre voltunk a Jantra szorosától, amelynek szépségét Barth még részletesen leírta. Egyre inkább előtűntek délen a Balkán-hegység előterében elhelyezkedő jellegzetes Sztolov-hegyek, az üde lombhullató erdőkkel és szőlőkkel körülvett Polikraiste látványa mind csodálatosabbá vált. De mindez – úgyszólván – csak prológos volt a Balkán-hegység kevésbé ismert világának pompás képeihez, melynek titkai kezdtek feltárulni előttem!

Részlet a „Dunai Bulgária és a Balkán” c. műből

Genát Andrea fordítása

PETAR PETROV

Rafail keresztje

A bolgár Nemzeti Megújódás idején, a XVIII–XIX. században a rilai kolostor a bolgár művészet és iparművészet jelentős központja volt. Ebből az időből maradt fenn az a faragott kereszt, melyet Rafail keresztje néven ismernek, s amely a helyi múzeum leghíresebb műtárgyaként vonja magára a látogatók figyelmét.

A legenda szerint a keresztet egy Rafail nevű helybeli szerzetes tizenkét évi munkával faragta ki, azután megvakult. A legendát azonban nem igazolja semmiféle írásos dokumentum, csupán a kereszt talapzatára faragott 1802-es évszám mutatja az alkotás évét. A talapzatot azonban később, valamikor e század elején készítették, és a rajta lévő dátum valószínűleg a legenda szerinti időt jelzi. Ha ezt fogadjuk el hitelesnek, Rafail mester 1790 és 1802 között készítette jeles művét.

A kereszt 80 cm magas (a talpazattal együtt), 40 cm széles és 3 cm vastag. Egy darab hársfából készült, a három száron kifaragott díszítmények és a talapzat anyaga más. Az egész keresztet a faragások kivételével lakkal vonták be, amely a fát csokoládébarnára színezte. A finom tagolásnak köszönhetően a keresztön ábrázolt sok jelenetben a mesternek mintegy 600 alakot sikerült elhelyeznie.

A munka ikonográfiáját, kidolgozási stílusát, technikáját tekintve a bolgár miniatűr fafaragás legfejlettebb korszakába tartozik.

Rafail keresztje úgynevezett trónkereszt, amely az oltáron levő trónuson áll. A kereszttest anyaga a hagyományokhoz híven mindig fa, emlékeztetve arra, hogy Krisztust fából készült keresztre feszítették. Az ilyen típusú keresztek némelyikét fémkeretbe, leggyakrabban ezüstbe vagy ritkábban aranyba foglalták, drágakövekkel díszítették, gondosan ügyelve arra, hogy középső része a hagyományoknak megfelelően mindig fából készüljön. A kereszt első és hátsó oldalán vízszintes és függőleges irányban Krisztus és az Istenanya életéből vett jeleneteket láthatunk. A kereszt mindkét oldalán más ábrázolások is találhatók, többek között az *evangelistákat*, *Péter és Pál apostolokat*, *Ézsaiás prófétát* életfáját is megörökítette a mester. A korlátozott területen ilyen sok alak és esemény ábrázolására a legmegfelelőbb mód a miniatűr fafaragás.

A XVII. század elején az Athosz-hegyi kolostorban alakult ki e művészet központja. Ebben az időben jelenik meg az athoszi műhelyek közös művészi stílusa, amely fokozatosan elterjedt az egész Balkán-félszigeten, beleértve Bolgárföldet is. Így a bolgár miniatűr fafaragás kezdetben Athosz közvetlen hatása alatt bontakozott ki. Az athoszi mesterektől vették át az ábrázolás eszközeit és az ikonográfiai kánonokat.

Bár Rafail keresztje ikonográfiai vonatkozásban követi az athoszi mesterek kánonjait, néhány jelenetben azonban már olyan ikonográfiai változatokat is találunk, amelyek a XV. századtól kezdve a keresztény művészet bolgár emlékeire jellemzőek. Művészi tevékenysége így különleges helyet foglal el a bolgár miniatűr fafaragás történetében. A kereszt minden jelenete befejezett, önálló kompozíció, amely saját többsíkú architektonikájának van alárendelve, példa erre a *Krisztus születése*, vagy a *Mária bemutatása a templomban*. Jellemző, hogy a főjelenet nem mindig az első síkban fejeződik be, hanem a második, néha a harmadik síkban, mint a *Lázár feltámadása*, vagy az *Istenanya mennybemenetele* esetében. Ez a megoldás különös mélységet, dekoratív hatást eredményez. Ezzel találkozunk a sok alakos jelenetekben, ahol a rajzolat a leggazdagabb variációk formájában jelenik meg, néhol szinte túlszűfoltan. A mester így hangsúlyozza ki a történet elbeszélő jellegét gördülékenyen és következetesen, ez Rafail mester művészetének egyik jellegzetes vonása.

A cselekményt majdnem mindig valami épület, templom elé helyezi. A háttér fontos alkotó eleme a képnek, néha még a kép első síkjába is kerül. Nagy művészi könnyedséggel faragja ki például a szőlőindákat *Ézsaiás életfáján*, vagy a ruhák, függönyök redőit. Mindenhol érződik Rafail mester virtuóz faragási technikája, finom esztétikai érzéke és az anyag sajátosságainak igazi ismerete.

Érdekes az emberi alakok ábrázolása. A függőleges tengelyhez képest általában szimmetrikusan helyezi el a figurákat, olykor kicsinyítve. A mozdulatok formálisak, merevek, mesterkélték, nem természetesekek. A cselekmény elbeszélő jellege nem kíván hirtelen mozdulatokat, spontán cselekedeteket. A jelenetek

előre ugyanabba az irányba, délről a XIII. hadtest előretolta a lovasságát, július 12-re a Jantra egész vonala Tirnovótól a Dunáig már a cárevics kezén volt, aki az orosz hadsereg bal szárnyának volt a parancsnoka, és július 18-án a cár főhadiszállását Pavelben rendezte be, Bjalától mindössze 15 km-re.

Amikor Oszmán pasa és Szulejmán pasa megállították az oroszok kezdeti gyors sikereit a Balkán-hegység innenső és túlsó oldalán, július 31-én a főparancsnok, Nyikolaj nagyherceg hadműveleti irodáját Tirnovóból Bjalába helyezte át, ahol augusztus 1-én a cár és a cárevics jelenlétében elhatározták, hogy a 42-es, 43-as és 44-es gyalogos hadosztály gárdahadtestének gyors mozgósításával és négy új hadtest létrehozásával megerősítik kisszámú seregeiket az alábecsült török ellenség váratlan haderejével szemben. Augusztus 3-án megparancsolták 188000 népfelkelő összehívását, és a román sereg aktív együttműködését is igénybe vették. Augusztus 16-án az orosz főhadiszállást hátravonták Gorna Sztudenába. De Bjala a cárevics fontos bázisa maradt, és amikor Mehmed Ali szeptember elején kiszorította az orosz sereg bal szárnyát Cserni Lomból Banicka-Lomba, megerősítették a Koszovo és Bjala melletti magaslatokat, hogy egy esetleges meghátrálás esetére fedezzék a kőhidat és a Jantra alsó szakaszán összeállított pontonhidat. A török hadsereg Lom felől néhányszor megközelítette Bjalát, de nem sikerült elfoglalnia az állást, amelyet az oroszok nagyon ügyesen védtek.

A törökök számára szerencsétlenül végződött háború alatt és után a legtöbb török, ahogy majdnem minden cserkesz és tatár is, elhagyta Jantra menti falvaikat; és 1854-ben sok bolgár család települt át a Krím-félszigetre és Oláhországba: az olyan szép falvak, mint Trambes, Muszjuklju, Radan, Odalar és mások, amelyeken keresztülmentünk, és a pompás nyájak a dús fűvű réteken azt mutatták, hogy a háború okozta sebek gyorsan begyógyulnak ezen a vidéken. Itt leginkább gyönyörű lovakat tenyésztettek, míg a szarvasmarha, amelynek a nemesítésére a kormány semmilyen intézkedéseket sem hoz, csak közepes termetű fajta. A talaj nagyon jó, a táj szépséges, kukorica- és búzaföldek, rétek, rajtuk kis patakok csobognak, szőlőskertek, csodás gyümölcsfaligetek, leginkább vadkörte, amelyből nagyon finom befőttet készítenek, és rengeteg forráskút jellemzi a bal partot, amelynek a magaslatai elég távol esnek a folyótól, míg a jobb part ritkán lakott, cserjéssel borított lejtő, melyet csak néhány tölgyfacsoport díszít.

A Jantra völgyében is kezdetleges a mezőgazdaság. Időnként 4 vagy 8, a hegyekben 8–10 kis gyenge ökröt látok a faeke elé fogva. Kocsina falunál, ahol sok a vályogvető, beszélgettem egy szántóvető bolgárral, és ő megengedte nekem, hogy alaposan megnézzem és lerajzoljam a faekéjét. A paraszt maga faragta ki a fareszt, csak az ekevasat és a kést veszi a legközelebbi

városban. Az első 25, a második 10 piaszterbe kerül, az egész eke pedig, a vasszögekkel együtt körülbelül három és fél, négy guldenbe. Mivel a jól hangzó elnevezés ellenére – Konstantinápolyi Földművelésügyi Minisztérium – nincs egyetlen mezőgazdasági iskola sem egész Törökországban, Midhat pasa azon fáradozott, hogy vilajetjét kereskedelmi úton beszerzett felújított osztrák mezőgazdasági eszközökkel lássa el. Különösen Rahovo és Szvistov kaazában látni gyakran vaseket és cséplőgépet, de mindent összevetve Keleten a paraszt mindenki másnál konokabban ragaszkodik a régihez.

A csodálatos síkság és egy rövid mocsaras lapályszakasz után az út elindul felfelé az Armutlinak (bolgárul Krusitének) nevezett falunál, amely a folyó fölé kiugró magaslatok peremén termő számtalan körtefáról kapta a nevét. A másik oldalon a felcsillanó minaret alatt terül el a gyönyörű fekvésű Drankjoj falu (bolgárul Draganovo). Borus csodálatos forráskútja közelében elhaladtunk egy 14 sírhalmóból álló csoport mellett, melyek nyugat-kelet irányban két sorban majdnem azonos távolságra helyezkedtek el. Közülük két nagyon magas kiváló iránymeghatározási és tájékozódási pontként szolgál balra az úttól. Az itt található rengeteg emberi csont miatt Szlavejkov úr feltételezi, hogy a híres döntő ütközet Zsigmond magyar király és Bajazid szultán között (1396) e sírhalmoknál folyt le. Sajnos Brun professzor úr Ogyesszából csatlakozik a bolgár cicerónéhoz, és a legújabb írók a professzort követik; a VIII. fejezetben igyekszem bebizonyítani, hogy ez a teljesen megalapozatlan állítás mennyire ingatag alapokon nyugszik.

Murgazli környékén egyre kevesebb magaslat volt. A falutól északra átmertünk a 9 m széles és 40 m hosszú fahídon, melynek 4 pillére van a Roszicán, ez a Jantra legjelentősebb mellékfolyója, és amely, ellentétben Barth állításával, nem a Trojani kolostortól ered, amely mellett közvetlenül az Oszam folyik, hanem sokkal keletebbre, a Középső-Balkán-hegység legmagasabb részéről.

Velünk együtt kelt át a folyón sok paraszt is, akik a tirnovói piacról tértek vissza; feltűnt nekem, hogy minden nő sötét ruhát viselt. Nem több mint 1 1/4 mérföldre voltunk a Jantra szorosától, amelynek szépségét Barth még részletesen leírta. Egyre inkább előtűntek délen a Balkán-hegység előterében elhelyezkedő jellegzetes Sztolov-hegyek, az üde lombhullató erdőkkel és szőlőkkel körülvett Polikraiste látványa mind csodálatosabbá vált. De mindez – úgyiszlán – csak prologus volt a Balkán-hegység kevésbé ismert világának pompás képeihez, melynek titkai kezdtek feltárulni előttem!

Részlet a „Dunai Bulgária és a Balkán” c. műből

Genát Andrea fordítása

PETAR PETROV

Rafail keresztje

A bolgár Nemzeti Megújódás idején, a XVIII–XIX. században a rilai kolostor a bolgár művészet és iparművészet jelentős központja volt. Ebből az időből maradt fenn az a faragott kereszt, melyet Rafail keresztje néven ismernek, s amely a helyi múzeum leghíresebb műtárgyaként vonja magára a látogatók figyelmét.

A legenda szerint a keresztet egy Rafail nevű helybeli szerzetes tizenkét évi munkával faragta ki, azután megvakult. A legendát azonban nem igazolja semmiféle írásos dokumentum, csupán a kereszt talpzatára faragott 1802-es évszám mutatja az alkotás évét. A talpzatot azonban később, valamikor e század elején készítették, és a rajta lévő dátum valószínűleg a legenda szerinti időt jelzi. Ha ezt fogadjuk el hitelesnek, Rafail mester 1790 és 1802 között készítette jeles művét.

A kereszt 80 cm magas (a talpazattal együtt), 40 cm széles és 3 cm vastag. Egy darab hársfából készült, a három száron kifaragott díszítmények és a talpzat anyaga más. Az egész keresztet a faragások kivételével lakkal vonták be, amely a fát csokoládébarnára színezte. A finom tagolásnak köszönhetően a keresztben ábrázolt sok jelenetben a mesternek mintegy 600 alakot sikerült elhelyeznie.

A munka ikonográfiáját, kidolgozási stílusát, technikáját tekintve a bolgár miniatűr fadaragás legfejlettebb korszakába tartozik.

Rafail keresztje úgynevezett trónkereszt, amely az oltáron levő trónuson áll. A kereszttest anyaga a hagyományokhoz híven mindig fa, emlékeztetve arra, hogy Krisztust fából készült keresztre feszítették. Az ilyen típusú keresztek némelyikét fémkeretbe, leggyakrabban ezüstbe vagy ritkábban aranyba foglalták, drágakövekkel díszítették, gondosan ügyelve arra, hogy középső része a hagyományoknak megfelelően mindig fából készüljön. A kereszt első és hátsó oldalán vízszintes és függőleges irányban Krisztus és az Istenanya életéből vett jeleneteket láthatunk. A kereszt mindkét oldalán más ábrázolások is találhatók, többek között az *evangelistákat*, *Péter és Pál apostolokat*, *Ézsaiás próféta életfáját* is megörökítette a mester. A korlátozott területen ilyen sok alak és esemény ábrázolására a legmegfelelőbb mód a miniatűr fadaragás.

A XVII. század elején az Athosz-hegyi kolostorban alakult ki e művészet központja. Ebben az időben jelenik meg az athoszi műhelyek közös művészi stílusa, amely fokozatosan elterjedt az egész Balkán-félszigeten, beleértve Bolgárföldet is. Így a bolgár miniatűr fadaragás kezdetben Athosz közvetlen hatása alatt bontakozott ki. Az athoszi mesterektől vették át az ábrázolás eszközeit és az ikonográfiai kánonokat.

Bár Rafail keresztje ikonográfiai vonatkozásban követi az athoszi mesterek kánonjait, néhány jelenetben azonban már olyan ikonográfiai változatokat is találunk, amelyek a XV. századtól kezdve a keresztény művészet bolgár emlékeire jellemzőek. Művészi tevékenysége így különleges helyet foglal el a bolgár miniatűr fadaragás történetében. A kereszt minden jelenete befejezett, önálló kompozíció, amely saját többsíkú architektonikájának van alárendelve, példa erre a *Krisztus születése*, vagy a *Mária bemutatása a templomban*. Jellemző, hogy a főjelenet nem mindig az első síkban fejeződik be, hanem a második, néha a harmadik síkban, mint a *Lázár feltámadása*, vagy az *Istenanya mennybemenetele* esetében. Ez a megoldás különös mélységet, dekoratív hatást eredményez. Ezzel találkozunk a sok alakos jelenetekben, ahol a rajzolat a leggazdagabb variációk formájában jelenik meg, néhol szinte túlszűfoltan. A mester így hangsúlyozza ki a történet elbeszélő jellegét gördülékenyen és következetesen, ez Rafail mester művészetének egyik jellegzetes vonása.

A cselekményt majdnem mindig valami épület, templom elé helyezi. A háttér fontos alkotó eleme a képnek, néha még a kép első síkjába is kerül. Nagy művészi könnyedséggel faragja ki például a szőlőindákat *Ézsaiás életfáján*, vagy a ruhák, függönyök redőit. Mindenhol érződik Rafail mester virtuóz faragási technikája, finom esztétikai érzéke és az anyag sajátosságainak igazi ismerete.

Érdekes az emberi alakok ábrázolása. A függőleges tengelyhez képest általában szimmetrikusan helyezi el a figurákat, olykor kicsinyítve. A mozdulatok formálisak, merevek, mesterkélték, nem természetesekek. A cselekmény elbeszélő jellege nem kíván hirtelen mozdulatokat, spontán cselekedeteket. A jelenetek

kidolgozását mindenekelőtt érzelmi és pszichológiai megfigyelés, az egyéni ábrázolásra való törekvés jellemzi. Rafail mester érdeme nem az új technika, a kísérletezés, hanem az érzelmi töltés, amellyel a régi vallási tartalmat úgy jeleníti meg, ahogy a bibliai témát a valósághoz közel élő ember értelmezi. Krisztus keresztre feszítését vagy az Istenanya fájdalmát mint egy bensőséges drámát és fájdalommal, szomorúsággal teli élményt ábrázolja. Igen eredeti a jelenetek elhelyezése a kereszt mindkét oldalán úgy, hogy a külön-

álló alakok ábrázolásakor a fa síkját áttörve szabad, levegős teret hagy, s a faragás finom, szinte aszúros hatású. Ez az eddig igen kevésbé alkalmazott technika térbeliséget, különleges dimenziót kölcsönöz a mester alkotásának.

Ezek a sajátosságok és stílusjegyek különböztetik meg Rafail keresztjét a kor többi, hasonló emlékeitől. A Kereszt képviseli azt a csúcst, amelyet a bolgár miniatűr fadaragás művészete elért.

Kukuzel*

Dimitriasz Dokianosz egy ideig még tovább vezette a zenei osztályt az iskolában, majd ismét Kukuzel gondjaira bízta. Mindenki észrevette, hogy tanítójuk valahogy hallgataggá és szorakozottá vált, kevesebbet beszélt a szokottnál, és gyakrabban hagyja őket magukra a foglalkozásokon. Ők azonban nem haragudtak rá emiatt, és nem is tréfálkoztak rajta ezért a szorakozottságáért, mivel már szívükbe fogadták jámborságáért, és érezték, hogy egyfajta csüggedtség vesz erőt rajta. Dokianosz pedig, hogy elrejtse előlük az igazságot, egyszer azt mondta nekik Kukuzel távollétében, hogy tanítójuk súlyos betegségen esett át, és csak most kezd kilábalni belőle, ezért oly sápadt és hallgatólagos, mint egy remete. A gyerekek pedig elhitték szavait, és még odaadóbb szeretettel viseltettek legfőbb oktatójuk iránt.

... És az Angyalhangú egy ideig nem tudott énekelni; ráadásul ha magára maradt, csak erőlködött és képtelen volt fölemelni a hangját, így aztán számtalan keserű percet élt át, mivelhogy megrettent ettől a váratlan erőtlenségtől. Később nem várt csoda történt vele, mégpedig kevéssel azután, hogy utoljára találkozott Joanniki Glikisszel.

Szomorúsággal és fájdalmas vágyakozással gondolt állandóan Adára, és a lány csupasz, reszkető árnyalakja minden éjszaka meglátogatta őt rejték helyén. Ő pedig csak nézte a lányt, és hangtalanul zokogott, mígnem a drága lélek fáradtan meglibbentette szárnyát, és otthagya őt a homályban. Kukuzel azonban újfent visszazökkent a való világba, amikor Ada álmában egyszer megjelent előtte, de nem mint szomorú árnyalak, hanem kislány képében, ahogy Kukuzel egykoron emlékezett rá. És annak ellenére, hogy serdületlen teremtség képében bukkant elő, hangja és a beszédje olyan volt, mint egy felnőtté. A lány ekkor azt mondta neki, ne halogassa tovább, amit fejébe vett, a férfi pedig dermedten meredt a tündöklő látomásra, és értetlenkedett, miről is beszél a lány...

Az álom után hamarosan jött a váratlan felismerés, és Ada szelleme egyre ritkábban látogatta meg őt, de akkor is csak azért, hogy cinkosan rámosolyogjon, és... hogy ismét tovaröppenjen. Ez a felismerés egy régóta dédelgetett szándék volt, hogy valami újat alkosson, és csillapítsa lelkének kínjait. És Joan rádöbbsent, hogy a trákok vérbe fojtott lázadása után szenvedélye Ada iránt valami mérhetetlen, mégis kézzelfogható kínhoz vált hasonlónvá, amely elhagyja a földi világot, és a jövődő megszenvedett jótéteményévé válik, és kedvesének alakja ezentúl egybeforr majd az igazság megszületéséért vívott véres csaták tüzes örvényében elégett valamennyi szerencsétlen alakjával. Ő, te sorsüldözött bizánci lány! A császár kényszerített vallásának hitehagyottja!...

És Joan újfent elkezdte rajzolni a neumákat, a hangjegyeket, és ő maga sem vette észre, hogyan kovácsolódott egybe néhány korábbi tavaszköszöntő, úgy simulva egymáshoz, hogy hatalmas, átfogó himnusz kerekedett belőle, amelyet át- meg átszöttek a zenében eddig ismeretlen szenvedélyek és gondolatok. Az alaptéma lassan, látszatra meglehetősen nyugodtan hömpölygött a dallam felszínén, mint egy széles folyam, helyenként azonban hirtelen felbukkanó áramlatokba ütközött, amelyek hevesen magukkal ragadták, majd újból előresodorták, és végül a fénybe emelték. Aranyló mezők és zöldellő erdők hullámoztak a folyó mentén, és bókászó felhők áttetsző arnyai suhantak át a föld derűs keblén, majd váratlanul baljós tüzek lobbantak, sötétség hullott a tájra, és rémült kiáltások zavarták meg a csendet. Porfelhő emelkedett föl az elvonult lovasság paripáinak patái alól, és a halálra ítélték nyögése és átkai kísérték a csapatot. Egy ideig háborítatlanul sorakoztak a hangjegyek, majd kettéváltak, egy darabig még órlódtak a felforrósodott érzelmek malmában, aztán ismét belesüppedtek a megtisztult gondolatok és érzelmek tejszerű habjába, hogy aztán feltűnjék a játszadozó rózsaszínű árnyékokban fürdő hófehér lakodalmi menet. És a ragyo-

*Joan Kukuzel, az Angyalhangú – bolgár származású egyházi zeneszerző és zeneteoretikus. Dracsban született. Egyik legszébb műve az édesanyjának szentelt A bolgár asszony zsoltárai. Bizánc legtekintélyesebb zenei alkotója a XIII–XIV. században, művészete jelentős mértékben meghatározta a zenei kultúrát az elkövetkező rabság idején.

gásban tündöklő kerubok illatos virágokból kötött koszorúkat hordoztak az emberek feje fölött. A menet élén Ada haladt, és egyre közelebb ért Kukuzelhez, és minél közelebb ért hozzá, annál sugárzóbbá és hatalmasabbá vált alakja, oly hatalmassá, hogy a lángnyelvek kihunytak a lába alatt, és a halálra ítélték nyögése is elhalkult lépteitől...

És szélsébesen bukkantak elő a hangjegyek az Angyalhangú keze alól.

A pelasztos és a kufizma arra volt hivatva, hogy fokozza a zenei hangok magasságát, a hangok szárnyalása azonban rögtön alábbhagyott, mihelyt kratimák és poroonok ragadták őket magukkal. A dallam most víz alatti áramlathoz, féktelen örvényhez ért, amelyben a magasság csatába száll az öt mélybe lehúzó erővel. Egymással megküzdeni végül már csak a két legerősebb neuma maradt, melyek az alkotás ősi kezdetét jelentették: a hangsúly, amely magasba emeli az emberi hangot, és a szündefosz, a kapocs, amely elnyújtja. Aztán már csupán a hangsúly mindenható, tiszta, biztos örökkévalósága zengett tovább, az, amittől szertefoszlik a sötétség a pokolban, és e lélek kiáltása, mely a hamuhodásból születik. És most már feláradt halálraítéltek vonultak tovább a menetben, amelynek élén Ada haladt keruboktól körülvéve, és félretaszította valamennyiük útjából a baljós és csálóka igazságokat.

... A mű viszonylag gyorsan elkészült, Joan azonban e rászakadó nyugalomban oly fáradtnak érezte magát, mint még soha. A napközbeni iskolai teendőktől, az éjszakai virrasztástól a pergamen fölött és a köztük lévő pihenő kínzó magányától kezdte elveszíteni az erejét. Ismét belehasított jobbája a szűrő fájdalom, és ez egy csapásra magához térítette, igaz, ez a kellemetlen érzés nem volt oly gyakori, mint kezdetben. De Ada sem volt ott, hogy izgatottan és gyöngéden megkérdezze: „Mi van veled?“, gondolta Kukuzel váratlan keserőséggel, miközben új művének részeit rendezgette és javígtatta; nem volt mellette, hogy mosolyogva figyelmeztesse, miért nem volt visszafogtabb, merészebb vagy bölcsőbb itt vagy ott. Nem volt mellette, hogy perlekedhetett volna vele egy kicsit, és hogy legyintve hébe-hóba igazat adjon neki, és sebtében rávezesse a pergamenre a javítást. A legjobban az emésztette a férfit, hogy még egy misét sem tudott mondani Ada lelki üdvéért. Mert a lány még halálában is kitaszított maradt... Kukuzel visszagondolt a lányra és az álmra, amelyben aprócska gyermekként jelent meg előtte Ada, ez a gyermek azonban meghatalmasodott a művében, és ő lett az Egyetlen Nő megtestesítője, és a férfi azt mondta magában, hogy a lány emlékére magasztosabbat alkotott, mint egy egyszerű halotti ének. És Kerub lakodalmi dalnak nevezte el művét, mivel lakodalmas szertartási menetet örökölt meg benne, és nyomban elő is adta tanítványai-val, ők pedig, mikor hosszú idő óta először látták őt az órákon ennnyire élénknek és állhatatosnak, örömmel

és szorgalommal tanulták meg a dalt. Kukuzelnek ez az alkotása tovább növelte zeneszerzői dicsőségét, és művét többször is előadták a császár és családja jelenlétében. És ismét összegyűltek az emberek a templomokban, amikor a dalt ott énekelték, és áhítattal, önfelédten hallgatták, és megértették, mennyire szenved valamitől a himnuszalköltő lelke. Anna hercegnő egyik unokahúga pedig olyannyira megkedvelte a dalt, hogy megkérte az uralkodót, adassa elő az ő esküvői szertartásán is. És ettől kezdve a kitaszított Ada emlékére írt művet az udvari ünnepségeken is énekelték, és Kerub udvari dalnak kezdték nevezni...

Joan pedig új műbe fogott bele, de félbehagyta, mivel egyre jobban fájt és zsibbadt a keze, és várnia kellett néhány napot, hogy rendbe jöjjön. Megpróbálta folytatni a munkát, de most meg a gondolatait és az érzéseit volt képtelen összeszedni. És rádöbben, hogy az utóbbi hónapok és évek élményei után a Kerub dal valósággal kiszípolyozta az erejét. És pihennie kell.

Ő azonban már nem tudott pihenni, mivel tehetségének tüze ismét égette bensejét, ezért újfent visszatért a Szent Szófia templomba. És miközben az alapszólamot énekelte az istentiszteleteken, buzgón fohászkozott a Mindenhatóhoz Ada lelki üdvéért, és az imától túlvilági szépséggel és szomorúsággal töltkezett az éneke. És az emberek elcsodálkoztak hangjának megújulásán, és valami örökérvényű elrendelést véltek fölfedezni benne.

Mindazonáltal az utóbbi időben egyre gyakrabban nevezték őt Kukuzelnek, nem pedig Angyalhangúnak, és így is ismerték őt, ahogy gyerekkorában szólították. Ettől kezdve maga a császár is az általa adott név helyett így emlékezett meg róla, utalva Joan első esztendejére az iskolában. Én azonban, az Idő, ismerem Joan nevének valódi történetét. Az Angyalhangú ugyanis csupán énekesi tehetségét fejezte ki, ez a meglehetősen egyszerű és kezdetleges Kukuzel azonban – hogy jót jelentett-e vagy rosszat, ki tudja – zenei születését és halálát is magában foglalta, a hosszú muzsikusi utat. Mivel éppen őbenne halmozódtak fel ama gondolatok és érzések legfontosabb pillanatai, amelyek ekkoriban még a felszín alatt szunnyadtak, énekesi tehetségével együtt azonban már egyre érettebben jelentkeztek, s a lelki örömek örökkévalóságába emelték talentumát. Nemcsak a varázslatos hang és a himnuszalköltő tehetsége fonódott össze benne, hanem létrejött a kapocs gyermekkor és jövőbeni élete között is. És nem csupán a császár, hanem az egyszerű emberek is megéreztek ezt a sorsszerűséget, és amikor már mindenfelé teljes nevén említették, elsőként a Kukuzel, majd utána az Angyalhangú névvel illették. És így marad majd fenn ez örökké: Joan Kukuzel, az Angyalhangú.

Mivelhogy Joan legfőképpen mint hangjegyek által teremtetett kezdte kutatni a zenét. És hogy csillapítsa a fájdalmat jobbájan, úgy döntött, végre megfogadja Vaszilij, a vajákos hajdani tanácsát. És a szkíta

Manaszijjal és a herakleai Arkadiossal együtt ötször egymás után fölkerelkedett, és délidőben, amikor a tetőfokára hágott a nap, elment a mogyoróligetbe, ahol a barát szelleme szokott kísérteni, és ötször ivott a forrás vizéből, amelyben egykor a kedvese fürdött, és evett egy keveset a porrá tört, szárított gyógyfűből, amit Vaszilij adott neki. És az idő múlásával valóban enyhült a fájdalma. Joan mégis úgy érezte, hogy – igaz, csak hébe-hóba – kis híján megdermed és reszket a keze. És hálából Vaszilij szellemének, amely segített rajta, hozzáfogott új tavaszköszöntőket és miséket szerezni. És érezte, hogy minél jobban dicsőítik őt az emberek, annál jobban elmerül a zenében, a világ pedig, a látható, egyre inkább visszahőköl és távolodik tőle. Jobban mondva ő maga húzódott vissza sebeit nyalogatva, nyögdécselve, belélegezve a friss levegő maradványát, amit a világ adott neki, amely ismét körülvette, ő pedig ki tudja hányadszor döbbsen rá, hogy ettől a világtól függ...

Egyszer Manaszijjal, aki az utóbbi időben gyakorta fölkereste őt, megosztotta egyik gondolatát, mire Manaszij ezt mondta neki:

– Ez, öcsém, ettől a muzsikától van. Az tesz ilyené! De nem ám a zsoltáreklés, ami közelebb visz téged az emberekhez, akik látnak téged, amikor éneksz, hanem a magány és az elmélyült gondolatok muzsikája. Ez azonban csak látszólag esik távol az emberek rejtett vágyaitól és fájdalmaitól. Zenéddel, neumaiddal anélkül, hogy mutatkoznál mások előtt, voltaképpen te lelkük legrejtettebb és legtisztább sóvárgását fejezed ki...

Lám csak, ő is előre megjósolta barátja életében a hangjegyrés sorsszerűségének igazságát.

A szkíta pedig, aki az egyik templomban már korábban nekifogott, hogy megfesse a szent apostolok, Péter és Pál ikonját, szintén szenvedélyesen dolgozott. Egyfajta komor állhatatosság feszkelte be magát szája szögletébe, főleg azután, hogy felülkerelkedett az alexandriai kánonadókra a szentképek megfestésének dolgában. Arról volt szó ugyanis, hogy a keresztény tanítás Alexandriával és Antiokhiával kapcsolta össze az apostolok hajdani cselekedeteit, nem pedig Konstantin városával, ahol most a birodalom legfőbb patriarkátusa volt, ezért aztán az alexandriai kánonadók irigykedve székvárosi társaikon, zúgolódtak a döntés ellen, amely lehetővé tette a szentek megörökítését a székvárosban. A császár azonban ezúttal az Ikonfestő mellé állt, mondván, hogy az apostolok Istennek tett cselekedetei nem ismernek határokat, így aztán már az elején jól ment neki a munka. És a komor állhatatosság árnyéka nem hagyta el Manaszij ajkát, ott maradt nappalra, munka közben és esténként, amikor felöntött a garatra, és azon erőlködött, hogy elfeledje Theát, a kedvesét. Az ő dicsősége is növekedett, ő azonban már beleragadt a tivornyázás iszamos mocsarába.

És Joan időnként találkozott a herakleai Arkadi-

ossal is, akinek újfent áldott állapotban volt a hitvese. És Arkadiosz megmaradt Joan életében a néhány barát egyikének.

Miközben a neumákat rajzolgatta, Joan mindig úgy érezte, hogy különös nyugalom fogja el, és kínja is szertefoszlik az emlékezéstől. És már megértette, hogy senki sem segíthet neki az alkotásban, ha ő maga nem segít magán műveivel, hogy megőrizze őket a jövő számára. Hirtelen fájdalmas, ugyanakkor csúfondáros, szomorúsággal vegyes kifejezés ült ki átszellemült fiatal arcára, és ez a kifejezés az évek múlásával egyre mélyült, egyre világosabb lett, még évtizedek múltán a halálos ágyán is megmaradt...

Egyelőre fogalma sem volt, meddig tart az élete, igaz, hébe-korba átsuhant az agyán, hogy a magány szülte kiábrándultságtól idő előtt elhagyja ezt a világot.

És egyszercsak éles fájdalom hasított belé, és eszébe jutott anyja, aki Dracsban lakott. Jóllehet rendszeresen kapott hírt fiáról egy-egy arra utazó hírnöktől vagy kereskedőtől, de egyre csak várta őt, hogy újra láthassa. Ő azonban határtalan gyászában Ada miatt elfeledte érte reszkető, meggyötört anyját, és ezért emésztette a megbocsáthatatlan fiúi nemtörődömség. Végül elhatározta, fölkeresi őt, és megnyugodva értesült arról, hogy a várost nem kaparintotta meg a lázadó hadsereg, és nem szedett áldozatokat a pestis sem. Csak néhány napra készült oda, ismét a hű Dimitriasz gondjaira bízta az iskolában a zenei osztályt, és neki-vágott az ismerős útnak...

Nyolc nyár telt el a legutóbbi utazása óta, s most még öregebbnek, magányosabbnak találta anyját, akinek időközben mintha a szeme is meggyöngült volna. Reszketve a keserűségtől és a szeretet érzésétől, Joan sokáig sírt anyja ölelő karjaiban, aztán mesélt hanyattatásairól és Ada szörnyű pusztulásáról. És miután megsiratták a bogumilkát, anyja erőszakkal lenyomta őt egy székre, felitatta fia keserű könnyeit és azt mondta:

– Nyugodj meg, fiam! A muzsikádban úgyis tovább él a szerencsétlenje!...

És Joant szíven ütötték anyja szavai, mert ugyan ezt mondta neki korábban Glikisz, a tanító is. Aztán ismét sétára indult a lelkének oly kedves, napfényes erdőben, és közben a falevelek születésén és pusztulásán elmélkedett. Visszafelé menet újfent találkozott a kecskenyájjal, amelyet most nem az az aprócska pásztorfiú terelt, hanem egy toprongyos, dereshajú öregember. És akkor azt mondta magában: a fiúcska már régen fölcseperedett, törekeny alakja azonban nem enyészett el nyomtalanul az időben, és csak az alkalmat várja, hogy megint feltűnjön a felfelé vezető úton, és így terelje a nyáját, át az éveken.

(részlet)

Adamecz Kálmán fordítása

HAEMUS

1996/1

Bolgár-magyar társadalmi és kulturális folyóirat